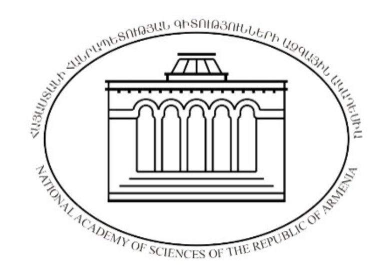
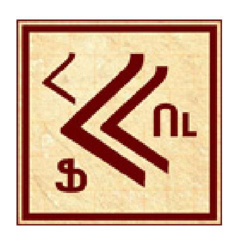
ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2022 N 2 (29)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2022 Թ. N 2 (29)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEES

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

ГОАР КАРАГЕЗЯН*

Кандидат филологических наук

Институт литературы им. М. Абегяна НАН РА

gkaragyozian@gmail.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.5-18

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ЛАТИНСКОМ ВОСТОКЕ В XI–XIV ВВ.
(КИЛИКИЙСКАЯ АРМЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ КАТОЛИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ЗОНЫ)

Ключевые слова: Киликийское армянское государство, культурная зона, Утремер, литература заморья, культурная интеграция, историк Хетум, средневековая литература.

Вступление

После первого крестового похода в Леванте были созданы государства крестоносцев – Эдесское графство, Антиохийское княжество, графство Триполи и Иерусалимское королевство. Армянское княжество в Киликии, сложившееся до крестовых походов, в 1080 году, а в 1198-ом получившее статус царства (князь Левон II был коронован на царство и именован царем Левоном I), традиционно не включалось в состав государства крестоносцев – государств Утремера (фр. outre-mer – «земля за морем», «Заморье»). Тем не менее выход культурного пространства государства крестоносцев в пределы соседствующей с ней Киликийской Армении был неизбежен и закономерен.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.22, գրախոսվել է 12.05.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

Европейцы (латиняне), проживающие на Франкском Востоке, в их числе и представители рыцарских и католических орденов, использовали и популяризировали не только литературу, созданную на прародине, но и создавали на новой почве обширную заморскую литературную продукцию. На Востоке создавалась так называемая «колониальная литература» на французском и латинском языках, складывался свой «заморский» западный мир, который жил активной культурной и литературной жизнью. «Культурная зона», которая складывалась на Ближнем Востоке, стала оказывать определенное влияние на культурное развитие в этом регионе. Эта зона выступала как сообщество противостоящих исламу христианских народов, связанных между собой тесными религиозными, политическими, торгово-экономическими отношениями. Интересы народов этого сообщества вынуждали строить свою жизнь на тех же началах, что и западноевропейские народы. Данный интеграционный процесс коснулся и Киликийского армянского государства (1080–1375) – этого бастиона восточного христианства, верного союзника крестоносцев.

Известный ученый – арменовед Эдуард Дюлорье в предисловии к «Собранию трудов историков крестовых походов», касаясь единения Киликийской Армении и Запада, пишет: «Расположение царства Малой Армении, соседствующей с княжествами, основанными заморскими франками, связь, поддерживаемая общностью интересов, необходимостью взаимной защиты от неверных, породили сближение наших народов и сделали неделимой историю этих различных христианских поселений»[1].

Культурная интеграция Киликийского армянского государства в «европейский мир»

Расширение торговых связей с Западом, налаживание военно-политического сотрудничества Левона II (годы правления 1187–1219) с государствами крестоносцев и с рыцарскими орденами, развитие дипломатических отношений с папством и с европейскими государями, установление родственных связей между армянскими и франкскими феодалами – все это способствовало вхождению мира Запада в мир Киликийской Армении, что от-

[1] **Dulaurier** 1869, II.

разилось как на структуре политического строя, так и на внутренней жизни государства. Киликийское армянское государство распадалось на графства и баронии, в нем создавались по образцу западноевропейских институтов рыцарства сословия рыцарей. При дворе армянского царя имелись должности канцлера, коннетабля, капеллана, сенешаля и др. «Начиная со времени правления Левона II и Хетума вплоть до гибели Киликийского Армянского государства, быт франков и латинян, гражданское право, церковные обряды, религиозные каноны, сословная терминология и язык наложили свой отпечаток на стиль жизни Киликийских армянских феодалов и служителей церкви»[2].

С целью налаживания делового партнерства между Киликийской Арменией и крестоносцами Антиохии необходимо было сообразовать юридические нормы с жизненными реалиями, что и побудило главнокомандующего армянскими войсками Смбата Гунстабля (1208–1276) осуществить перевод «Ассиз Антиохии»[3] со старофранцузского языка на армянский. Этот свод законов применялся наряду с другими кодексами до появления «Судебника» Смбата Гунстабля, который был создан, по мнению М.А. Заборова, в качестве «противовеса византийскому праву»[4].

Армянский государственный и церковный деятель Нерсес Ламбронаци отмечает, что в Киликийской Армении существовали франкские духовные братства, которые руководствовались разными законами, члены братства носили военную одежду, подчинялись воинской дисциплине и были объединены между собой общей идеей борьбы с мусульманами[5].

Уже со второй половины XII века наблюдается тенденция сближения Армянской апостольской церкви с Римской церковью, что было продиктовано политическими устремлениями правящих кругов Киликийской Армении, замысливших посредством военно-политического сотрудничества с крестоносцами и с папством укрепить границы своего государства и противостоять врагу. Этой политики придерживались убежденные в необ-

---

[2] **Հովհաննիսյան** 1957, 174:

[3] Французский оригинал «Ассиз Антиохии» утерян, сохранилась лишь армянская версия.

[4] **Заборов** 1980, 305–306.

[5] **Ներսիսի Լամբրոնացւոյ** 1847, 177: **Բոռնազյան** 1963, 177:

ходимости унии перед угрозой исламской агрессии католикосы Григорий Отрок (1173–1193), Григорий Апират (1194–1203), Константин Бардзербердци (1221–1267), Григор Алавердци (1293–1307), Нерсес Ламбронаци (1153–1198). В письме к Левону I от 1195 г. Ламбронаци писал «Для меня армянин и латинянин одно и то же, что латинянин и эллин, эллин и сириец, сириец и египтянин. Если бы я был апологетом одного из этих народов, я не мог бы иметь общение с другими, но я всех тех, которые являются между собой врагами, объединяю и тем самым всех приобретаю»[6]. Идея единства, всеобщности, универсализма христианского мира, пронизывающая его воззрения на христианство, была продиктована не только его политической ориентацией, но и желанием видеть христианский мир сплоченным и единым. Киликия, будучи многонациональной страной с населением, исповедующим христианство различного толка, видимо, нуждалась в конфессиональной консолидации, которая упрочила бы внутреннее единство государства, обеспечила бы его безопасность, содействовала как политической, так и культурной интеграции с западным христианским миром и созданию единого культурного пространства. В 1185 году им был переведен и арменизирован европейский требник. Переведенные Ламбронаци в последующем несколько канонов, наряду со значительным числом ритуальных канонов, заимствованных из других латинских требников, вошли в «Сисский» требник начала XIV века. В 1346–1347гг. армянский историк Нерсес Палианенц на основе различных требников (папских, кардинальских, епископских и др.) составил во Франции, в Авиньоне, новый униатский требник[7]. Показательны и поиски Нерсеса Ламбронаци, затраченные на перевод «Толкования откровения Иоанна» Аретея Кесарийского. «Читая «Откровение» Иоанна, – пишет Ламбронаци, – я был смятен душой, ибо не понимал я смысла дивных слов и везде я искал его толкование на нашем языке, но не находил. Затем мне случилось попасть в великую Антиохию и, горя единственным желанием, объезжал я тамошние греческие и франкские монастыри. Перебирая книги знаменитого монастыря Святого Павла этого города, я нашел толкование «Откровения», состав-

[6] **Ներսիսի Լամբրոնացւոյ** 1838, 215:
[7] **Варданян** 1986, 42.

ленное двумя толкователями на ломбардском наречии и написанное письменами, которые употребляют франки…»[8]. В 1179–1180 гг. Ламбронаци переводит на армянский язык «Диалоги или Собеседования о жизни и чудесах италийских отцов, и о бессмертии души» Григория I Великого.

Знание латинского и французского языков становилось необходимым условием не только межнационального общения, но и предпосылкой развития культуры. В армянском языке сложился целый пласт государственно-правовой терминологии: парон, гундстабль, байл, джанцлер, сюзерен, сенешал, бурджес (городской) и др.

Таким образом, характер «поведения» внутренней жизни определялся сложной системой взаимодействия внутренних и внешних факторов. Административно-политический, социальный, экономический, культурный организм был открыт влиянию и воздействиям. Это, в первую очередь, сказалось на дворах правителей. Во дворец проникли рыцарские обычаи и нравы. Царь Хетум II и историк Хетум владели французским языком и принадлежали к католическим орденам. Левон I был женат на дочери кипрского короля Аймори Лузиньяна и Изабеллы Плантагенет – Сибилле. Их дочь Изабелла была женой Хетума I и матерью Левона II. Хетум II был женат на дочери кипрского короля Гюго III, Маргарите. Родителями жены историка Хетума были Ги д'Ивелин и Фема, дочь царя Хетума I.

Процесс европеизации и королевство Кипр. Литература Утремера

Процессы, происходившие на территориях государств крестоносцев, особенно отчетливо вырисовываются на примере одного из крупнейших и жизнеспособных латинских государств на Востоке – Кипрского королевства, которое служило опорным пунктом европейцев на Востоке, военным плацдармом для крестовых походов, торговым центром для коммерческих сношений с восточными странами, а также важным пунктом для католического проникновения в нехристианские страны[9].

---

[8] **Тер-Петросян** 1984, 27.

[9] **Микаелян** 1952, 416.

Как известно, Кипр был захвачен крестоносцами в 1191 году, а в 1192 образовалось Кипрское королевство. В 1194 г. Ричардом Львиное сердце Кипр был продан Ги Лузиньяну. С этого периода на Кипре устанавливается французская династия Лузиньянов, что сказывается не только на политической и культурной обстановке на Кипре, но и на соседнем государстве – Киликийской Армении[10].

На Кипре, как и в княжествах крестоносцев, циркулировали не только образцы литературной продукции Запада. В этой зоне в эпоху франкократии создавалась так называемая заморская литература. Здесь не только осуществлялись переводы и копировались тексты, но и складывались произведения различных жанров. Так, А. Хатем, исследовавший французские эпические поэмы крестового цикла, с учетом литературной активности во французских колониях Сирии периода Средневековья, считает, что «первоначально поэмы крестового цикла были созданы на Востоке французами Востока и, в первую очередь, для французов Востока»[11]. К числу поэм крестового цикла, созданных на Латинском Востоке, относится изображающая участь крестоносцев, плененных Кербогой, «Песнь пленников» или «Несчастные» (“Les Chetifs”)[12], написанная анонимным духовным лицом, посвятившим ее Раймонду Антиохийскому, сыну герцога Гийома IX Аквитанского.

Многие исследователи склонны искать истоки французского рыцарского романа на Востоке. По убеждению П. Галлэ, именно атмосфера Латинского Востока вдохновила Роберта де Борона, сопровождавшего на Кипре Готье де Монтбелиара на создание всемирно известной трилогии о Граале[13].

Образцом эпистолярного жанра, нашедшего достойное место в “Histoire litteraire de la France”[14], является письмо Жана Вилльe (Jean de Villiers), метра госпитальеров, посланное из Кипра брату Гийому по поводу

---

[10] Об интеграции Киликийской Армении с политическим миром Латинского Востока см.: **Mas-Latrie** 1861, 10.

[11] **Hatem** 1932, 299–300.

[12] **Les Chétifs** 1981.

[13] **Gallais** 1970, 313–319.

[14] Histoire littéraire de la France 1842, 93–95.

падения Палестины. Взволнованный рассказ о последних днях Акры преследовал, по-видимому, цель вдохновить Запад на новые крестоносные шествия. Невольно вспоминается письмо Смбата Спарапета кипрскому королю Генриху I Лузиньяну, написанное в 1247 году[15], во время его возвращения из Самарканда от Гуюк-хана. В это время на Кипре находился французский король Людовик IX, использовавший остров как базу для седьмого крестового похода. В письме описывается путешествие Смбата в Каракорум «во славу божию, на благо всего христианства», приводятся интересные факты относительно завоеваний монголов, их нравов, положения христианских народов, находящихся под их властью[16].

Кипр был местожительством и Филиппа Наваррского, автора исторического сочинения автобиографического характера, затрагивающего вопросы политики, права, дидактики, богословия. Центральное место в его «Истории»[17], которая, к сожалению, сохранилась не полностью, отводится истории войн между кипрским королем Жаном Ибелином и Фридрихом II.

На Востоке была создана и Востоку посвящена «История войн, ведшихся в заморских странах» (“Historia rerum in partibus transmarinis gestarum”) Гийома Тирского, пожалуй, первая полная история (в двадцати трех книгах) крестовых походов и Иерусалимского королевства.

Ценные материалы по истории Иерусалимского королевства содержит «Восточная (Иерусалимская) история» (Historia Orientalis) Жака де Витри (1170–1240), участника пятого крестового похода, епископа Акры (Акки), жившего долгие годы на Ближнем Востоке. Политико-экономические характеристики Иерусалимского королевства в его труде перемежаются ценными сведениями географического и этнографического характера.

Для франкского населения «Заморья» полезной информацией о нехристианских соседях служил трактат «О положении сарацин лжепророка Магомета, об их обрядах и вере» (“De Statu Sarracenorum et de Mahomete pseudopropheta et eorum lege et fide”), написанный в 1273 году монахом доминиканского монастыря Гийомом из Триполи (Guillaume de Tripoli).

---

[15] **Բաբայան** 1976, 249:

[16] **Микаелян** 1952, 313; **Галстян** 1962, 66; **Bergeron** 1735, 154–156.

[17] Les gestes de Chiprois 1887; Geste de Chypriotes 1906.

Литература франкского заморья и ее влияние на литературную жизнь киликийского общества требует всеобъемлющего, детального исследования. Выше была приведена лишь небольшая часть продукции, созданной латинянами на Востоке. Эта продукция, как было отмечено, адресовалась в основном европейцам, проживающим на Востоке. Киликийская Армения, находясь в условиях непосредственного географического контакта с культурой заморских франков, естественно соприкасалась с этой новой культурной средой и вовлекалась в процесс культурного взаимодействия и взаимообмена. Однако эти воздействия были не только следствием так называемого «трения». Границы армянского культурного универсума были открыты для восприятия этой культуры. В Армении, как и в заморской среде, наличествовали аналогичные тенденции в виде тем и образов, идей и настроений. А.Н. Веселовский говорил в таких случаях о «встречных течениях». «Заимствование, – отмечает А.Н. Веселовский, – предполагает в воспринимающем не пустое место, а встречное течение, сходное направление мышления»[18]. Идея «священной войны» против мусульманского мира, освобождения Святой Земли, где родился и был распят на кресте Иисус Христос, культивируемая французской средневековой литературой, включая и памятники, созданные европейцами на Востоке, была совместима с мировоззрением и идеологической системой армянского общества. Литературные памятники, созданные на Востоке, трактовали образы и темы, близкие по духу и идейной направленности умонастроениям армянского читателя. Присущая заморской литературе религиозная интерпретация противопоставления «свой – чужой», сводимая к оппозиции «христианин – нехристь», в армянской среде имела еще более выраженное звучание, ибо «нехристь» был не только врагом веры, но и врагом нации и государства. Однако не только сходная идейная направленность двух литератур способствовала восприятию импульсов, исходящих из другой культуры. Говоря об армянской культуре как о культуре-реципиенте, следует обратить внимание на состояние «внутреннего развития и внутренней развитости культур»[19]. Армянская культура, по определению Г.А.

[18] **Веселовский** 1880, 115.
[19] **Геворкян** 1995, 4.

Геворкяна, «является открытой культурой, и только она способна вступать в диалог с иной культурой, так как обладает способностью перевести на свой язык соответствующие явления иной культуры»[20]. Возможность использования армянами литературы на латинском и французском языках не вызывает сомнений. Однако в данном случае правомерно говорить не о народе в целом, а об отдельных сословиях, имеющих возможность полноценно усваивать локальную европейскую культуру.

Интеграция в межкультурный диалог. Хетум Патмич

Западное влияние, культура «католической зоны», к которой преимущественно были приобщены верхи киликийского общества, коснулась многих политических и религиозных деятелей. Рамки статьи не позволяют охватить их всех. Однако, по мнению Рене Груссе, латинофильские тенденции, свойственные определенным слоям киликийской элиты, особенно наглядно прослеживаются у Хетума из Корикоса – «монаха Айтона»[21]– подлинного выразителя и активного проводника прозападной ориентации, видного политического и государственного деятеля, яркого представителя латинофильского крыла хетумидского двора, одного из образованнейших людей этой эпохи, который стал одним из самых читаемых историографов Франции.

Происхождение, окружение, воспитание, род деятельности, местожительство, брачно-семейные узы армянского историка обусловили его пролатинские симпатии и политическую, культурную и религиозную ориентацию. Являясь носителем определенной системы историко-культурных ценностей, Хетум был открыт к восприятию извне, при этом новые культурные явления воспринимались на основе своих национальных культурных традиций. Усвоение западной литературной традиции – это результат, с одной стороны, субъективных литературных пристрастий, с другой – объективных общекультурных воздействий, оказываемых на него действительностью. Последняя вынуждала строить творчество в определенном русле, используя разные языки, включая свой родной армянский, а также

[20] **Геворкян** 1995, 4.
[21] **Grousset** 1946, 412.

французский и латинский, выполняющий в средневековой Европе функцию зонального универсального языка, и обращаться не только к своему, но и мировому литературному наследию.

Труд Хетума "Flor des Estoires de la terre d'Orient", написанный на старофранцузском и латинском языках, был призван ознакомить инонациональную аудиторию с достижениями своего культурного региона. Историк приспособил преподносимый материал ко вкусам европейского читателя, подчинил его литературным традициям Запада. Не случайно его воспринимают на Западе как образец интернациональности, как автора, «принадлежащего к культурному миру, который мы называем сегодня космополитическим»[22].

Преподнесение "Flor..." не на своем родном, а на языке другого народа, адаптация этого труда к литературному сознанию европейцев, использование литературного наследия Запада, демонстрация компетентности в вопросах истории, политики, культуры не только Востока, но и Запада, были подчинены главной, основополагающей цели – склонить Запад к идее реализации проекта освобождения христианского Востока – проекта, предложенного человеком, который зарекомендовал себя как достойный представитель дружественно настроенного социума и этноса, как очевидец и участник совместных с монголами военных кампаний, как приверженец христианского-католического вероисповедания и адепт западной культуры. А следовательно, он «свой», его намерения и ориентации не противостоят интересам Запада, и предложенная им программа заслуживает внимания и доверия и вполне вписывается в помыслы европейских правителей и папы.

Заключение

Таким образом, новая военно-политическая обстановка, которая была создана в Леванте в результате образования государств крестоносцев, требовала освоения новых культурных рубежей и сложения нового культурного пространства. Новая среда диктовала новые условия сосуществования, требовала выхода за пределы своей культурно-национальной общ-

---

[22] **Soulier** 1929, 49.

ности и восприятия новых культурных импульсов. «Заморский» западный мир, культура «католической зоны» коснулась многих политических и религиозных деятелей Киликийской Армении. Однако наиболее наглядно западное влияние прослеживается в творчестве автора «Цветника историй стран Востока» (“Flor des Estoires de la terre d’Orient”) – Хетума Корикосского, который, по определению Жана Ришара, является «символом контактов» между западным и восточным мирами[23].

БИБЛИОГРАФИЯ

Բաբայան Լ.Հ. 1976, Սմբատ Սպարապետը եվ «Տարեգրքի» հեղինակի հարցը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N1, էջ 243–254:

Բոռնազյան Ս.Վ. 1963, Խաչակիր օրդենների եվ Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 175–184:

Հովհաննիսյան Ա. 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության 1957, հ. 1, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ՝ ԳԱ հրատարակչություն, 526 էջ:

Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Ատենաբանութիւնք և թուղթք և ճառք 1836, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 328 էջ:

Ներսիսի Լամբրոնացւոյ, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ 1847, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 557 էջ:

Варданян Ю.В. 1986, Литературные и лингвистические особенности требников армянских униаторов. – «Международная конференция по армянской средневековой литературе», тезисы докладов, Ереван, изд. АН АрмССР, с. 42–44.

Веселовский А.Н. 1889, Разыскания в области русского духовного стиха, вып. 5 (№ XI–XVII). Санкт-Петербург, тип. Имп. АН, 1889, 486 с.

Галстян А.Г. 1962, Армянские источники о монголах, Москва, изд-во восточной литературы, 150 с.

Геворкян Г. 1995, Проблема встречи культур в аспекте философии истории - «Встреча культур: диалог, столкновение, конфликт». Ереван, «Эйдос», 46 с.

Заборов М.А. 1980, Крестоносцы на Востоке, Москва, Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 320 с.

Микаелян Г.Г. 1952, История Киликийского армянского государства, Ереван, изд. АН АрмССР, 534 с.

Тер-Петросян Л. 1984, Древнеармянская переводная литература, Ереван, «Советакан грох», 50 с.

Bergeron Pierre 1735, Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siècles, la Haye, Jean Neaulme, t. I, 343 p.

---

[23] **Richard** 1996, 184.

Dulaurier E. 1869, Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, Paris, Imprimerie impériale, t. I, 855 p.

Gallais P. 1970, Robert de Boron en Orient, Mélanges offerts à Jean Frappier, Genève, Droz, I, p. 313–319.

Grousset René 1946, L'empire de Levant, Paris, Payot, 648 p.

Hatem A. 1932, Les poèmes épiques des croisades, Genèse, historicité, localisation. Essai sur l`activité littéraire dans les colonies franques de Syrie au Moyen Age, Paris, Paul Guethner, 425 p.

Histoire littéraire de la France 1842, Paris, Kraus reprint, t. XX, 812 p.

Les Gestes des Chiprois 1906, Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens. t. II. Paris, 872 p.

Les Gestes des Chyprois 1887, publ. par G. Raynaud, Genève, Imprimerie Jules-Guillaume Fick, 396 p.

Les Chétifs 1981, éd. G.M.Myers, Alabama, Alabama Press, 416 p.

Mas-Latrie L. De 1861, Histoire de l'île de Chypre sous le règne des Princes de la maison de Lusignan, Paris, Imprimerie Impériale t. I, 548 p.

Richard J. 1996 , La papauté en Avignon et l`Arménie. – "Arménie entre Orient et Occident… ", Bibliothéque nationale de France, Paris, p. 184–187.

Soulier G. 1929, Le moine Arménien Hétoum et les apports d`Exrême – Orient à la fin du XIII au commencement du XIV siècle. – "Revue des Etudes Arméniennes", t. IX, f.1, p. 249–254.

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ XI–XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ (ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱԹՈԼԻԿ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՏՈՒ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ)

ԿԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան հայկական պետություն, մշակութային գոտի, Ուտրեմեր, անդրծովքի գրականություն, մշակութային ինտեգրացիա, Հեթում պատմիչ, միջնադարյան գրականություն:

Առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո Լևանտում ստեղծվեցին խաչակիրների պետությունները՝ Եդեսիայի կոմսությունը, Անտիոքի դքսությունը, Տրիպոլիի կոմսությունը և Երուսաղեմի թագավորությունը: Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որ կազմավորվել էր խաչակրաց արշավանքներից

առաջ՝ 1080 թվականին և 1198-ին թագավորություն էր դարձել, ավանդաբար Ուտրեմերի (ֆրանս. outre-mer – ծովից այն կողմ, «Անդրծովք») պետություն-ների մեջ չէր մտնում: Այնուամենայնիվ, խաչակրաց պետությունների մշա-կույթի տարածումը հարևան Կիլիկյան Հայաստանում անխուսափելի էր և օրինաչափ: Լևանտում ստեղծված նոր ռազմաքաղաքական իրադրությունը պահանջում էր նոր մշակութային եզրերի յուրացում և նոր մշակութային ագ-դակների ընկալում: «Անդրծովյան» արևմտյան աշխարհը, «կաթոլիկ գոտու» մշակույթը իրենց հետքը թողեցին Կիլիկյան Հայաստանի բազում քաղաքա-կան և կրոնական գործիչների վրա: Սակայն առավել ցայտուն է արևմտյան ազդեցությունը դիտարկվում «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» երկի հեղինակի՝ Հեթում Կոռիկոսցու ստեղծագործության մեջ, որը Ժան Ռի-շարի բնութագրմամբ, արևելյան և արևմտյան աշխարհների միջև կապերի խորհրդանիշն է:

INTEGRATION PROCESSES IN THE LATIN EAST IN THE XI–XIV CENTURIES
(Cilician Armenia in the Context of the Catholic Cultural Zone)

KARAGYOZYAN G.

Summary

Key words: Cilician Armenian State, cultural zone, outré-mer, overseas literature, cultural integration, historian Hethoum, medieval literature.

After the First Crusade against the Levant the Crusade States were created. The four states were: the County of Edessa, the Principality of Antioch, the County of Tripoli and the Kingdom of Jerusalem. The Armenian Principality of Cilicia founded before the Crusades in 1080 and granted the status of Kingdom in 1198 was not traditionally included in the Crusade States, i.e. the Outremer States (in French outré-mer signifies overseas, distant lands). However, the cultural expansion of the Crusade States, penetrating the borders of neighbouring Cilician Armenia was unavoidable and natural. The newly emerged military-political conditions in the Levant required the assimilation of novel cultural boundaries and shaping of different cultural dimensions. The new conditions of co-existence

entailed expanding the boundaries of the existing cultural-national community as well as understanding of new cultural impulses. Many political, religious figures of Cilician Armenia were influenced by the western world of the "outremer" and the culture of "catholic zone". Nevertheless, Hethoum of Corycus, the author of "Flor des Estoires de la terre d'Orient", most vividly highlights the western impact in his works. In Jean Richard's opinion, the author himself is a "symbol of connection" between the East and the West.

SHAVARSH AZATYAN*
PhD in History,
Institute of History NAS RA
shavarsh.azatyan@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.19-28

HAGIOGRAPHIC EPISODES AND SYMBOLS AS A REFLECTION OF EARLY MEDIEVAL MINDSET AND IMAGINATION

Key words: symbol, cross, Sasanian Iran, Arab Caliphate, Georgian hagiography, relics, renunciation-return.

Introduction

Although the early medieval Armenian hagiographic literature developed according to general principles and common patterns, from time to time certain changes have occurred. First of all, the changes are obvious in the martyrologies of Hizbuzit and Davit Dvnetsi created during the foreign rule.

In terms of structure those martyrologies are canonical: there is a small preface praising the martyrdom, followed by brief information about their lives. According to the latter, in the middle of the VI c., due to his service, the Persian magus Makhosh-Hizbuzit was established in Dvin, and became a Christian. However, the Sasanian regime, not forgiving his behavior, executed him[1]. It should be added that Hizbuzit was martyred during the reign of the Persian king Khosrow I Anushirvan (531–579).

Davit Dvnetsi, who apostated the Muslims, is one of the hagiographic heroes during the period of Arab invasions. We learn from the data of the martyrology that he came to Armenia as a member of an Arab detachment and after a short period of time adopted Christianity. Prince Grigor Mamikonyan

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 07.03.22, գրախոսվել է 23.06.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] See **Ներսէս Ռաժիկ** 2004, 459–465.

awarded him a plot of land in Dzag village of Kotayk, where he lived with his Armenian wife.

After the establishment of Arab rule Davit was arrested by the Arab authorities and executed, accused of apostasy[2].

It should be noted that the martyrologists especially emphasized the rejection of secularism, hermitism and the renunciation of secular clothing (*«հանեալ տայր (Հիզտբուզիտը – **Շ.Ա.**)* ***զհանդերձս*** *իւր կարաւտելոց, եւ ինքն* ***զգենոյր այծեայս եւ հողաթափս»*** (“he gave his clothes to the needy and he wore hairy clothes and sandals”) [3]. The scenes of the trial (dialogues between a witness and an infidel judge where the winner is always the witness), the tortures and the martyrdom were described in detail. At the same time, new hagiographic concepts and symbols appeared, which expressed the perceptions, imagination and psychology of the given period.

A) Worship of the Cross

The miracles that have been widely used in both Hizbuzit and Davit Dvnetsi’s matyrologies, are important in revealing their hagiographic nature.

The Holy Cross plays the role of a magician in the martyrology of Hizbuzit.[4] The central episodes of the martyrology of Davit Dvnetsi are also connected with the miracle of the cross. “***Եւ փայտն որ ընդ հարաւ էր, յարևելս դառնայր****: Այս [հրաշալի] նշան ցուցաւ հաւատացելոց և անհաւատից, զի յայտնի լիցի զաւրութիւնն Քրիստոսի և պարտութիւն թշնամւոյն: Աստանաւր ուրախութին հրեշտակաց, զի [զաւրացան աջակողմանքն և ամաւթ եղեն ձախակողմանքն] (“And the cross, facing south, turned to the east. This miracle appeared to both believers and unbelievers, showing the victory of Christ and the defeat of the enemy. Then the angels rejoiced, for the Rights won, and the Lefts were disgraced”)*[5].

In this miracle, the martyrologist demonstrated not only his religious knowledge, but also his spatial perceptions of the corners of the world.

---

[2] See Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովա-նութեամբ 1944, 124–132.

[3] See **Ներսէս Ռաժիկ** 2004, 462.

[4] See **Ազատյան** 2019, 3(18), 28–29.

[5] See Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովա-նութեամբ 1944, 130–131.

According to Christian perceptions, the east is the bright side of the world where God has been.

But the east was opposed by another side of the world – the south. The latter, apparently, symbolized Mecca[6], the main sanctuary of Islam, which was really located in the south of Armenia. In fact, in addition to the Christian spatial representations, the martyrologist also used real locators. This indicates that the authors of the hagiographic works did not follow precise measurements of space, but acted in accordance with the plot logic. Worship of the cross included the fight against the Arab caliphate and Islam, which was manifested in the scene, where Davit Dvnetsi sanctifies the cross. It is clear from the martirology that the cross was consecrated after being erected on the grave of the martyr "և փայտ սրբոյ վկային յաւրինեալ խաչ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանին *("and they shaped the stick on which the saint was nailed as a cross and erected it on his grave")*[7].

In Armenia and neighboring countries crosses were the most important symbols of early Christianity, having a victorious and redemptive significance[8]. The crosses were erected in all important and crowded places, they were important witnesses of the Christianization of the area[9].

Of course, the widespread use of the cross would have aroused enmity among the heterodoxies who conquered Armenia, especially among the Arab adherents of Islam. For the latter, the cross was unacceptable in terms of ideology as well. The cross was the symbol of the church founded by Jesus, the symbol of his unarmed struggle. It was completely contrary to Muhammad's teaching to spread Islam by force of arms and to wage a holy war against the infidels, if necessary[10].

Most probably, this is why at the end of the VII c., especially during the reign of the Yezidi caliph (680–683), the persecution of Christian crosses intensified, which was also mentioned by historian Ghevond, who lived in the VIII c. «*Խորփակէր եւ գնշան փերունեան խաչին Քրիսփոսի, զոր ուրեք ուրեք*

[6] See **Sahner** 2018, 95.

[7] See Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ 1944, 131–132:

[8] See **Պետրոսյան** 2008, 13.

[9] See **Պետրոսյան** 2008, 16.

[10] See **Shenk** 2003, 129–140.

կանգնեալ էին յանուն եւ ի պաշտօն երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեանն» ("They destroyed the signs of the crosses of the Lord Jesus as well, which were erected for the worship of the indivisible Trinity")[11]*.* The persecution of crosses and other Christian symbols in Armenia continued throughout the period of Arab rule[12].

Thus, the story of the cross erected on the grave of Davit Dvnetsi was part of the anti-Islamic ideology of the martyrology. Undoubtedly, in the given conditions, the cross would occupy a large place in the ritual order of the Armenian Church, become its main symbol, and its worship was to be established by Hovhan Odznetsi in the church rules. «*Եւ մի նուազեցուցանել եւ նուազ գրանիլ ի շնորհաց խաչին Քրիստոսի» ("And do not reduce and diminish the graces of Christ's cross")*[13]*.*

B) The Worship of Relics and Consecrated Items.

One of the most important episodes of the hagiographic works is sanctification of the relics and the attribution of healing properties to them. As is well known, attributing sacred power to relics was a tradition of the Christian churches and one of the key conditions for the pilgrim flow[14]. However, the history of the worship of relics goes beyond history. As can be seen from the works of early medieval Armenian historians, bones had a certain ritual-religious significance in the folk's thinking since pagan times. Our point of view is best evidenced by the information of the Father of Armenian historiography Movses Khorenatsi about the carters disobeying the order of King Arshak and daring to bury the remains of their masters Kamsarakans who were killed and thrown to the beasts.[15]

In the middle of the IV c., Persian troops looted the Armenian royal tombs, thinking that the royal relics had magical power, and by taking them they would take the glory of the Armenian kings to Iran[16].

According to indirect martyrology of Agatangeghos, among the Christians the worship of relics or the bones of dead fellow believers became more

[11] See Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի 2007, 803–804.

[12] See **Պետրոսյան** 2008, 88–89.

[13] See Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի 2007, 694.

[14] See **Delehaye** 1962, 132, **Խաչիկյան** 2012, 138–139.

[15] See **Մովսէս Խորենացի** 2003, 2049:

[16] See **Մովսէս Խորենացի** 2003, 2041, **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 356:

common: «*եւ զոսկերս սպանելոցն պաշտեն» ("they worship the bones of the killed ones")*[17].

Not only healing and supernatural features were attributed to the bones of the saints. Those relics, too often, promised intercession to the believers before God[18]. Agatangeghos even calls the relics of the saints a temple: «*եւ ոսկերք նոցա տաճարք եղեն» ("and their bones turned into a temple")*[19]. It can be argued that the relics of the saints were of great importance for the spread and strengthening of Christianity. That is why Gregory the Illuminator tried to bring the relics of the saints of the common church to Armenia in every possible way. One of those saints was John the Baptist, whose relics were enshrined in one of the main sanctuaries of the former pagan faith, on the slopes of Mount Karke, in the Innaknya Temple[20]. The belief towards the relics of this same saint was so great, that historians presented them as persecutors of evil forces or Persian enemies and defenders of Christians[21].

One of the highlights of Davit's martyrology includes scenes of the burial of his corpse and sacred objects. According to the mentionings, his body was taken by the Mamikonian princes and buried in the Hizbuzit martyrium: «*եւ բերեալ պապուական հանդերձս պապեցին զսուրբն հանդերձիւ իւրով [զգեստիւն], և կազմեցին խնկովք և իւղովք անուշիւք և տարան ի գերեզման սաղմոսիւք և աւրհնութեամբք, հանդերձ պայծառ լուծմամբք և եդին ի վկայարանի [սրբոյն] Յիզպբուզիտի» ("they clothed the saint in titular garment, groomed him with incense and fragrant oil, then took him under the psalms and blessings and the candlelight, and buried in Saint Hizbuzit's martyrium")*[22].

In the martyrology of Davit Dvnetsi, along with the cross, there is also the sanctification of the lance, with which they pierced Davit Dvnetsi on the cross[23]. In Eastern Christianity, the worship of relics was not represented in separate

---

[17] See **Ագաթանգեղոս** 2003, 1380.

[18] See **Ղազար Փարպեցի** 2003, 2304.

[19] See **Ագաթանգեղոս** 2003, 1566.

[20] See **Յովհան Մամիկոնեան** 2005, 984.

[21] See **Ղազար Փարպեցի** 2003, 2253, **Յովհան Մամիկոնեան** 2005, 1019:

[22] See Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ 1944, 131–132.

[23] See Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ 1944, 132.

hagiographic works[24], the clergy did not take care of it. The sacred objects paved their way themselves. This approach was also demonstrated in case of the lance that pierced Davit's rib.

The sanctification of the lance, attested in the martyrology of Davit Dvnetsi was not a new phenomenon. Besides being a sacred relic, the lance had an important symbolic meaning. The iconography of lances has an ancient history, starting from the Urartian sculptures and frescoes. Early medieval sculptors put the lance together with crosses, which symbolized the victory of Christianity over paganism. In fact, such a perception was also expressed in the martyrology of Davit Dvnetsi, where the cross and the lance were also presented together[25]. Probably the veneration towards the torture instrument of the martyred saint began earlier (the best example is the sanctification of the lance that pierced Jesus's rib). Such a demonstration is also found in Shushanik's martyrology. Numerous believers from different parts of Georgia came to see the saint on her way to martyrdom and wanted to get a small relic from her. The martyrologist specifically mentions that they had a great desire to receive the manacles of the saint: «*Եւ խնդրէին ամենեքեան զերկաթի կապանսն ի նշխարս առնուլ առ ի յիշապակ սրբոյն*» (*"they asked her to give them her manacles as a relic in remembrance of the saint"*[26]*).* Most probably, the sanctification of the tools that caused suffering to the saints was connected with the worship of the cross. Like the cross, they were not perceived as tools of death, but as sacred objects that verified the presence of Christ or a saint on earth. Thus, they became healing and reputable relics.

C) An Episode Called "Renunciation-return".

The martyrologies of Davit Dvnetsi and Abo Tbilisetsi also contain the "renunciation-return" episode. Before being baptized, Surhan first gave up his former life, relatives, environment: «*Հրաժարէր այնուհետև յիւրայոցն ամենայնէ, զի զՔրիստոս շահեցի և փրկեցի նովաւ*» (*"Then he renounced his own people, since he recognized Christ, and he was saved through Him")*[27]. The

[24] See **Brown** 1981, 10.

[25] See **Մնացականյան** 1982, 66, 170–171.

[26] See Վկայութիւն սրբոյն Շուշանկանն 2004, 46.

[27] See Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ 1944, 125.

same picture is in the martyrology of Abo Tbilisetsi, known from the Georgian hagiography. Abo was born in about 756, in Baghdad and was engaged in making aromatic oils. In around 775 he left his parents and relatives, joined Nerses - the governor of Kartli, and left his hometown[28]. Later they lived with the Khazars and then settled in Abkhazia. In the meantime, Abo was baptized and adopted Christianity[29].

Thus, leaving the Arab environment, Davit and Abo settled in Christian residences: the first one in the village of Dzag, and the second one in Tbilisi. Both of them lived the life of a devout Christian, strictly following the rules of the new religion. Yet they were not destined for a peaceful life and death. The inevitable return occured. The latter will lead to a clash with former Arab morals and laws. It was this clash that would decide their fate.

Conclusion

Thus, the renunciation-return of hagiographic heroes in the martyrologies is not a common description of an apostasy. It is a way to be perfected and to get new ideas[30].

To sum up, we can conclude that some episodes in the hagiographic works ("Renunciation-return"), as well as symbols, best reflect the thoughts and imagination of early medieval people. Besides, they contained a great propaganda boost and contributed to the ideological struggle against the opposing religions.

BIBLOGRAPHY

Ագաթանգեղոս 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիր Հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2601 էջ:

Ազատյան Շ. 2019, Հիզտբուզիտի վկայաբանությունը վաղմիջնադարյան սրբախոսական գրականության համատեքստում, Հայագիտության հարցեր, թիվ 3(18), էջ 28–29:

Խաչիկյան Լ. 2012, Հայ միջնադարյան «Վանից պատմութեանց» գնահատման հարցի շուրջ, Աշխատություններ, հտ. Ա, Երևան, «Նաիրի» հրատ., էջ 137–147:

Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի 2007, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Է, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 920 էջ:

---

28 See **Sahner** 2018, 97.

29 See **Сабанисдзе** 1956, 42–62.

30 See **Toynbee** 1987, 217.

Ղազար Փարպեցի 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2601 էջ:

Մնացականյան Ս. 1982, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, ԳԱ հրատ., 204 էջ:

Մովսէս Խորենացի 2003, Հայոց Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2601 էջ:

Յովհան Մամիկոնեան 2005, Պատմութիւն Տարաւնոյ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ե, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1403 էջ:

Ներսէս Ռաժիկ 2004, Վկայաբանութիւն սրբոյն Յիզտիբուզտեայ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 561 էջ:

Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց որ յաղագս երեւելոյն Մահմետի եւ զկնի նորին, թէ որպէս եւ կամ որով աւրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, եւս առաւել թէ Հայոց ազգիս 2007, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Զ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1091 էջ:

Պետրոսյան Հ. 2008, Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, Փրինթինֆո, 406 էջ:

Վկայաբանութիւն սրբոյն Դաւթի որ ի Դուին կատարեցաւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ, აბულაძე ი., ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX–X სს., თბ., საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1944, 275გვ.

Վկայութիւն սրբոյն Շուշանկանն 2004, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 561 էջ:

Փաւստոս Բուզանդ 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Сабанисдзе Иоанн 1956, Або Тбилели, Памятники *древнегрузинской агиографической* литературы, грузинский перевод исследованием и примечанием снабдил К. Кекелидзе, Тбилиси, изд. АН ГССР, 105 с.

Brown P. 1981, The Cult of the Saints, Chicago, *The University of Chicago Press,* 205 p.

Delehaye H. 1962, The Legends of the Saints, New York, *Fordham University Press,* XX+252 p.

Sahner C. 2018, Christian Martyrs under Islam, Princeton, Princeton University Press, XXI+335 p.

Shenk D. 2003, Journeys of the Muslim Nation and the Christian Church: Exploring the Mission of two Communities, Waterloo, Herald Press, 290 p.

Toynbee A. 1987, A Study of History, vol. I–VI, New York, Oxford University Press, 687 p.

ՍՐԲԱԽՈՍԱԿԱՆ ԴԻՊԱՇԱՐԵՐՆ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄ

ԱԶԱՏՅԱՆ Շ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ խորհրդանիշ, խաչ, Սասանյան Իրան, Արաբական խալիֆայություն, վրացական սրբագրություն, մասունքներ, հեռացում-վերադարձ:

Վաղմիջնադարյան հայ սրբախոսությունը չնայած զարգանում էր ընդհանուր սկզբունքներով և կաղապարներով, սակայն աստիճանաբար կրում էր որոշակի փոփոխություններ: Կերպափոխություններն ակնառու են նախ և առաջ օտար տիրապետությունների շրջանում ստեղծված Հիզտբուզիտի և Դավիթ Դվնեցու վկայաբանություններում: Կառուցվածքային առումով այս երկերը կանոնիկ են՝ առկա է նախատակությունը փառաբանող փոքրիկ նախաբան, որին հաջորդում են հերոսների կյանքի մասին համառոտ տեղեկություններ:

Նշյալ վկայաբանություններում ակնհայտ դրսևորվել է խաչի պաշտամունքը և խորհրդաբանությունը: Ընդ որում, խաչն հանդիսացել է ոչ միայն փրկագործական առարկա, այլ նաև տարածական կողմնորոշիչ՝ ցույց տալով վաղմիջնադարյան հայ իրականության մեջ աշխարհի կողմերի մասին պատկերացումները: Վկայաբանություններում առկա են նաև սրբերին տանջելու այլ առարկաներ, որոնք լծորդված են խաչի պաշտամունքին՝ Դավթի կողը խոցած նիզակը, Շուշանիկին կալանած շղթաները և այլն:

Հետաքրքրական է հեռացում-վերադարձ սյուժեն: Այլ կրոններից հեռացած և քրիստոնեություն ընդունած հերոսների հեռանալն ու վերադարձը յուրահատուկ խորհրդանշական իմաստ է արտահայտել: Սրբերի հեռացումը ճանապարհ է եղել կատարելագործվելու, նոր գաղափարներ ձեռք բերելու, իսկ վերադարձը՝ փրկագործության:

АГИОГРАФИЧЕСКИЕ СЮЖЕТЫ И СИМВОЛЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО МЫШЛЕНИЯ И ВООБРАЖЕНИЯ

АЗАТЯН Ш.

Резюме

Ключевые слова: символ, крест, Сасанидский Иран, Арабский халифат, грузинская агиография, реликвии, отречения-возвращения.

Раннесредневековая армянская агиография развивалась на основе единых принципов и общих закономерностей, но имели место и ряд изменений, которые налицо прежде всего, в мученичестве Изтбузита и Давида Двнеци, созданных во времена иноземного правления. В структурном плане эти мученичества включают небольшое предисловие и сведения о жизни мучеников.

Упомянутые сочинения отражают почитание креста и его использование в качестве символа. Причем крест являл собой не только предмет спасения, но и служил пространственным ориентиром, указывающим на раннесредневековые представления армян о сторонах света.

В этих сочинениях имела место сакрализация предметов мучения: копья, пронзившего ребро Давида, цепей, которым была окована Шушаник. Вероятно, сакрализация этих предметов была связана с культом креста.

Интересен также сюжет отречения-возвращения, нашедший отражение в агиографии. Отрекшиеся от антагонистических религий и принявшие христианство совершали особое возвращение. Отречение героев агиографических сочинений – это путь к самоусовершенствованию, к обретению новых идеалов, а их возвращение – это путь к спасению других.

MYASNIK ESOYAN*

PhD in History, Associate Professor

Institute of History NAS RA

esoyan-87@mail.ru

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.29-38

EGYPTIAN-ARMENIAN "ARTEMIS" PERIODICAL

Key words: magazine, Armenian woman, education, ignorance, self-awareness, family life, "Artemis".

Introduction

The history of the press in Egypt dates back to the late 18th century, when Napoleon Bonaparte's French expedition brought printing equipment to Egypt. During the reign of Muhammad Ali, who was appointed governor of Egypt by the Ottoman Empire in 1805, Egypt experienced an economic, political and cultural revival, a new page was opened in the new history of Egypt, great economic progress was achieved in the country. Muhammad Ali's administrative and economic reforms had a positive impact on the Egyptian-Armenian community. Its number increased, and it reached a high level of economic, social-political-cultural life, and it was then that the Egyptian-Armenian press originated.

The industrial relations that developed in the middle of the 19th century caused a great deal of activity in the economic life of Egypt. The Armenians who had emigrated to Egypt took an active part in the development of the economic and cultural life of the country. The Armenian periodical press occupied a worthy place in the social and political life of the Egyptian-Armenians. Among the Egyptian-Armenian periodicals of the beginning of the 20th century Armenian women's family, literary "Artemis" magazine, which was published in 1902–1903, first in Cairo, then in Alexandria, had a special place,[1]. The founder and editor was Mary Peyleryan, who had dreamed of establishing a press body for the Armenian women

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.22, գրախոսվել է 26.03.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] **Կիրակոսյան** 1970, 226:

since her school age[2]. The main goal of the Egyptian-Armenian periodical was to prepare healthy-minded Armenian mothers, girls, husbands, who would provide the Armenian nation with a new quality generation in a short time, which would contribute to raising national self-consciousness and solving problems[3]. "Artemis" tried to contribute to the development of Armenian female family life, to be an organ, representing all the movements and aspirations dedicated to the Armenian women's progress of the 20th century. In addition, it was engaged in women's upbringing, trying to revive conscientiousness among Armenians.

The magazine published numerous articles and correspondence from different Armenian provinces and places inhabited by Armenians, from colonies, including Kars, Tbilissi, Moscow, Baku, New Julfa, Berlin, Leipzig, Paris, etc. "Artemis" magazine aimed to awaken the soul of an Armenian woman numbed with prejudices, to get out Armenian women of the provincial misery, as well as to advocate women's rights, freedoms, and a higher position in society. In general, a girl's birth was accepted with reluctance and coldness in villages, sometimes in cities, as she probably was considered to be a burden for the parents. The magazine was determined to change this stereotype through spreading education and enlightenment in the Armenian society[4].

As noted in the magazine, when the Armenian nation had no contact with civilized countries, when going to Europe was only a male monopoly, the Armenians had the idea that a European woman felt happier with the freedoms she had. The reason for this mentality was the appearance of European women in Egypt who wore fashionable clothes, ornaments, whose hair was styled, in contrast to Egyptian women, who often were not taken care of properly. The magazine thought that the Armenian woman should partially imitate the image of a European woman, preserving the national traditions[5]. According to the magazine, the Armenian nation imitated the worst features of the civilized nations, such as celibacy, for remaining single is equal to premediated murder of one's nation[6]. "Artemis" singled out celibacy as one of the causes of the nation's destruction, which began to spread widely in the Armenian society in the middle of the 19th century, especially in the

[2] **Թոփուզյան** 1978, 323:
[3] **Պետրոսյան** 1957, 20:
[4] **Արտեմիս** 1903, № 2–3, 57–58:
[5] **Արտեմիս** 1902, № 1, 7–10:
[6] **Արտեմիս** 1902, № 7–8, 198–201:

Armenian provinces. At the same time, the periodical noted that some Armenian girls used to misunderstand the essence of female freedom. Freedom does not mean talking boldly with young people, traveling in a carriage, indulging in pleasures and drinking, whereas according to the magazine, many Armenian girls lead immodest lives under the guise of freedom, the traditional decency of an Armenian girl was questioned. "We even had a group of girls who mocked decency and morality"'[7]. According to the author, if there were no changes in the behavior of the Armenian nation, it was unlikely that the Armenian nation woud have a completely new generation in the near future[8].

"Artemis" was concerned about mixed marriages, considering them a great threat to the preservation of the Armenian identity. Marriages with foreigners had already become commonplace for Egyptian-Armenians. This referred equally to both Egyptian-Armenian boys and girls. Although marriages with foreigners were not so numerous, the magazine feared that they would multiply in the future. "And what will the future of Armenian girls be? Let every young Armenian look for the answer to this terrible question in his conscience and responsibilities"[9]. If foreign girls beat inexperienced Armenian girls, it is only due to agility, they know how to lie, to pretend to be in love. Anti-national education is the reason for the alienation of the Armenian youth, as it can not instill national self-consciousness in the new generation[10]. Armenian mothers should first of all inspire their daughters with a courageous Christian spirit, and then give them a good initial education. In addition, mothers should also teach them cooking, ironing, darning socks and shirts and so on[11]. It is not the expensive laces, magnificent hats and luxurious clothes that make a woman beautiful and attractive, but the pleasant simplicity. Simple and pleasant, this should be the motto of an Armenian woman"[12]. "Artemis" singled out a woman's most important features, such as the ability to sympathize, clairvoyance, loyalty and kindness.

The magazine points out that reading is not so common among the Armenian women. Armenian women talk about gossip, food and toiletries, which is very

[7] **Արտեմիս** 1903, № 9, 233–235:

[8] **Արտեմիս** 1903, № 9, 236:

[9] **Արտեմիս** 1902, № 3, 75–79:

[10] **Արտեմիս** 1902, № 7–8, 208–211:

[11] **Արտեմիս** 1903, № 2–3, 65:

[12] **Արտեմիս** 1902, № 7–8, 3–7:

boring. The author of the article thinks that reading should be the Armenian women's favorite and desired pastime which will help improve their taste[13]. The magazine urges Armenian mothers to open their eyes, slightly blinded by ignorance, to see how 3–4 year old foreign children not only learn to walk and dance gracefully in kindergartens, but also sing war songs, while the Armenian children at that age are taught only to pronounce the words “father” and “mother”[14]. In order for a woman to get rid of ignorance, it is necessary to create equal conditions for both sexes, opening the doors of kindergartens, schools and even high schools for them. The magazine thinks that the laws on marriage, divorce, inheritance and other rights should be reviewed[15]. The Egyptian-Armenian periodical insists that Armenian girls should receive full education at national schools, rather than in European countries. It is necessary to rearrange and reform the national schools, so that they can meet the Armenian girls’ desires. The periodical is against the idea of an Armenian girl being educated with European manners. “An Armenian girl should be made into a mother, a housewife, but not a salon woman looking around with her head out”[16]. The Egyptian-Armenian periodical is a little comforted by the fact that some Armenian girls specialize in medicine, law and pedagogy in European countries. The periodical proposes practical measures to improve women’s situation. In particular, it offers women to specialize in the profession of a carpet weaver, tailor, earning their living on their own, thus freeing themselves from dependence on their husbands[17]. At the same time, “Artemis” considers it necessary for the Armenian girls to get agricultural professions – dairy making, cheese making, beekeeping and other similar professions, which can improve the Armenian nature. In addition, it is necessary to import the latest equipment and tools to boost the development of different handicrafts[18].

The magazine repeatedly mentions that pro-Armenian, patriotic activities are mainly carried out by Armenian women with primary and secondary education, whereas rich Armenian women, with some exceptions, spend most of their time

[13] **Արտեմիս** 1903, № 10–11, 257–259:

[14] **Արտեմիս** 1902, № 4, 112–114:

[15] **Արտեմիս** 1902, № 5–6, 134–137:

[16] **Արտեմիս** 1902, № 5–6, 142–143:

[17] **Հայ պարբերական մամուլի պատմություն** 2017, 381:

[18] **Արտեմիս** 1903, № 1, 3–8:

travelling. The magazine emphasizes that the Armenian nation has a large number of orphans left defenseless, their situation would improve if the rich and comfort-seeking Armenian ladies wished to take care of the orphans[19]. The main guarantee of the longevity of each nation is the intellectual development of the young generation and the true national self-consciousness, without which nations will collapse into the abyss. "We, the future mothers, must prioritize and think about the self-preservation of the Armenian nation and take measures to preclude this painful phenomenon"[20]. It is also emphasized that a healthy life is the first condition for a nations' development, so it is a must to examine under a microscope whatever can have a slighty negative impact on a healthy and harmonious family life. In addition, spouses need to get to know each other completely, after which they will be psychologically ready to make family life happy[21].

The Egyptian-Armenian periodical complains that journalists mainly focus on political issues, refer to various pieces of information about the rich, while the problems in ordinary families and the violation of women's rights have largely escaped their attention. The magazine aims to raise such issues, to present real-life stories to the reader. In the first issue, "Artemis" tells the story of an Armenian girl named Sona living in Baku, whose father remarries after her mother's death. As usual, the stepmother is always cold towards Sona. Despite the girl's complaints, the father does not take action. And when one day a young man asks for Sona's hand, the girl's parents immediately agree. Sona, unaware of the young man's intentions and wishing to get rid of her mother's unbearable attitude, appears in one of the city's brothels, thus ruining her life. The magazine reports that there are many such cases, cites Sona's life story as an example and urges the reader to spend more time with the family[22].

Analyzing the notes made during numerous visits, the editor of the periodical comes to the conclusion that beginning from the end of the 19th century the number of Armenian prostitutes in Yerevan, Alexandropol, Kars and Tbilissi was increasing year by year. This phenomenon was mainly spread among the Armenian emigrants, who tried to survive in that way. The magazine notes that although the number of prostitutes in Armenian society is significantly lower than in other nationalities, the

---

[19] **Արտեմիս** 1902, № 3, 72–75:
[20] **Արտեմիս** 1902, № 3, 75–76:
[21] **Արտեմիս** 1902, № 4, 107–109:
[22] **Արտեմիս** 1902, № 1, 13–15:

possibility of spreading this phenomenon among Armenians should be reduced by all possible means. As a solution, the magazine proposes to create an organization for “unfortunate” Armenian women, which will protect their rights and take them under its auspices. The magazine thinks that “It is a more honorable job than building a church, because without a clean body, the existence of a pure soul is not accepted”[23].

The Egyptian-Armenian periodical makes haste to expand the violated rights of the Armenian women, to raise the level of their education, their role in the Armenian society. According to the magazine, women’s education was successfully established in the United States, where the inequality between men and women had gradually disappeared since the middle of the 19th century. In the late 19th century, girls outnumbered boys in American high schools. This was partly due to the fact that school-age boys often quitted school to earn a living. In European countries, particularly in England and France, women's rights had expanded in the field of education, and various women’s educational associations had been established since the 1970s[24]. The number of female schools in Russia was lower than the number of schools in the United States, England, and France, but at the same time exceeded the number of schools in many European countries[25].

The Egyptian-Armenian periodical presents the increase of the number and percentage of males and females in the leading European countries, in the USA, the degree of involvement of women in various positions[26], it draws parallels between educational institutions in the United States and different European countries, presents statistics on the number of educational institutions in different countries[27]. The magazine notes that in many European countries, women work on an equal footing with men in almost all positions, except in jobs that require hard physical work. However, unlike men, women are paid less, so they have to form labor organizations and protest, demanding an equal pay with men[28].

Referring to French newspapers, the magazine reports on women’s role in the French society. In the past, a single woman in France had an absolute right to her

---

[23] **Արտեմիս** 1902, № 4, 104–107:
[24] **Արտեմիս** 1903, № 4–5, 105–109:
[25] **Արտեմիս** 1903, № 7–8, 148–150:
[26] **Արտեմիս** 1903, № 12, 310–314:
[27] **Արտեմիս** 1903, № 7–8, 150–153:
[28] **Արտեմիս** 1903, № 7–8, 154–156:

property. However, after the marriage, her status changed and she could not sell or pledge her property without her husband's consent. Since the end of the 19th century, women's rights had expanded not only in France, but also in other European countries and United States, and women had gradually begun to occupy high positions in the social and political life of their countries[29].

At the end of the 19th century, a remarkable success was registered in the expansion of women's rights for all Armenians of Eastern Armenia. Eastern Armenian women already had an honorable place in public and political life, and a number of women's institutions were established. As an embodiment of Russian-Armenian women's activities, the magazine singles out Princess Mariam Tumanyan, a member of the board of the Armenian Benevolent Society of the Caucasus, who was active in the public life of all Armenians, holding administrative positions in various Armenian non-governmental organizations. During the years of the Armenian massacres in 1894–1896 Mariam Tumanyan established a carpet factory in Tbilissi at her own expenses for Western Armenian migrants, providing jobs for a large number of Western Armenian migrants for many years[30].

In the 19th century, many scientists, publicists, writers, raised their humanitarian voice in favor of increasing women's role in public and political life in Europe and the USA, seeing women's unbearable situation, which would affect the whole humanity, including the new generation. Since then, women's rights had gradually expanded in Europe, the United States and Russia. From the 1870s until the closure of the Armenian schools in 1888, national mixed schools were constantly opened to educate the younger generation. However, the joy of the Armenian nation did not last long, the schools were closed, and hundreds of young Armenians were left with incomplete education. It is true that some were admitted to Russian schools, but most were permanently deprived of the right to education due to lack of financial resources[31]. The city and region of Kars revived shortly after it came under the Russian rule. Luxurious buildings, houses, kiosks, various commercial enterprises were built. However, the issue of educational institutions in Kars was constantly postponed. Eventually, the authorities realized that in order to have children useful for the homeland, it was necessary to prepare good mothers. The Egyptian-Armenian magazine expresses an opinion that realizing the importance of

[29] **Արտեմիս** 1902, № 3, 69–72:
[30] **Արտեմիս** 1903, № 4–5, 109–112:
[31] **Արտեմիս** 1903, № 1, 16–21:

this fact Russian authorities sponsored and opened the girls' gymnasium in Kars on September 8 in 1902, where about a hundred Armenian, Russian and Greek girls were to study.The periodical reports that people's joy was infinite[32].

In the article “Women’s Education of New Julfa” the author Tigranuhi Abgaryan mentions that the education in New Julfa started in 1858, when a school for Girls was established in St. Katarina nunnery with the help of Manuk Yordanyan and other benefactors. The aim of the school was to prepare educated mothers to give sensible members to the Armenian nation. The author of the article claims that at the beginning of the 20th century, most of the women of New Julfa were able to read and write old Armenian quite fluently. Over the years, the number of students in the school increased, but the school income remained the same, which was not even enough to hire teachers to teach all the students. Taking this fact into account, the local diocesan leader, Archbishop Isaiah Astvatsatryan, combined the Girls’ School with the Boys’ Central School and called it the national mixed school. The author of the article expresses his dissatisfaction with the fact that most residents of New Julfa cannot distinguish the beautiful and ugly and send their daughters to the Protestant school in good faith instead of sending them to the national school[33].

Referring to the article in the 270th issue of the “Mshak” newspaper, the magazine notes that until the 80s of the 19th century both Armenian boys and girls mainly studied in national church schools and were at the same educational level as in Akhalkalaki and Akhaltsikhe. However, in the late 19th and early 20th centuries, this equilibrium was broken. The magazine notes that the Armenians considered having secondary and higher education for women a luxury and focused all their attention only on boys. In particular, at the beginning of the 20th century, the majority of Armenians, studying in various educational institutions in Tbilissi were boys. The magazine regrets that this one-sided attitude will have a negative impact on the family life of the Armenians of Akhalkalaki and Akhaltsikhe[34].

Conclusions

One of the most famous Egyptian-Armenian periodicals of the early 20th century is Armenian women's family, literary magazine “Artemis”. The sad life of a provincial Armenian woman became a subject for discussion in the magazine,

[32] **Արտեմիս** 1902, № 7–8, 202–205:
[33] **Արտեմիս** 1903, № 2–3, 55–58:
[34] **Արտեմիս** 1902, № 2, 41–42:

revealing the shortcomings and showing reliable ways to correct them. In fact, it played the role of an educator. The main goal of the Egyptian-Armenian periodical was to train the Armenian mothers, girls and husbands with a healthy mindset. “Artemis” tried to contribute to the development of the Armenian female family life, to be an organ representing all the movements and aspirations dedicated to the Armenian women's progress of the 20th century. Besides, “Artemis” magazine aimed to awaken the Armenian women’s prejudiced soul, consciousness, to get them out of the provincial misery, as well as to advocate for women’s rights, freedoms, and a higher position in society.

BIBLIOGRAPHY

Արտեմիս 1902 (№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8), 1903 (№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12), Կահիրե, Ալեքսանդրիա:

Թոփուզյան Հ. 1978, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 359 էջ:

Կիրակոսյան Ա. 1970, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794–1967), Երևան, ՀՍՍՌ պետ. գրապալատ, 622 էջ:

Պետրոսյան Հ. 1957, Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900–1956), հ. 2, Երևան ՀՍՍՌ պետ. գրապալատ, 623 էջ:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922, հ. 2, Երևան, 2017, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 787 էջ:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ «ԱՐՏԵՄԻՍ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

ԵՍՈՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ամսագիր, հայ կին, կրթություն, տգիտություն, ինքնագիտակցություն, ընտանեկան կյանք, «Արտեմիս»:

XX դարասկզբի եգիպտահայ նշանավոր պարբերականներից է կանանց համար հրատարակված «Արտեմիս» ամսագիրը: Պարբերականի էջերում հրատարակվել են հայ կնոջ կյանքին ու կենսագործունեությանը վերաբերող հոդվածներ:

Պարբերականը փորձել է դրական ներդրում ունենալ հայ կնոջ ընտանեկան կյանքի զարգացման գործում, վերաիմաստավորել վերջինիս գիտակ-

ցությունը, օգնել ձերբազատվելու նախապաշարումներից, հանդես գալ իրավունքների պաշտպանի դերում:

АРМЯНО-ЕГИПЕТСКОЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ «АРТЕМИС»

ЕСОЯН М.

Резюме

Ключевые слова: журнал, армянка, образование, невежество, самосознание, семейная жизнь, «Артемис».

Одним из известных армяно-египетских периодических изданий начала XX века является женский журнал «Артемис» (1902–1903, Каир-Александрия). На страницах журнала печатались материалы, освещающие жизнь и быт провинциальных армянских женщин.

Журнал пытался внести свой позитивный вклад в развитие семейной жизни армянской женщины, «пробудить» ее сознание, помочь избавиться от предрассудков, стать защитником её прав.

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ*
Պատմական գիտությունների թեկնածու,
պրոֆեսորի պաշտոնակատար
ՀՊՄՀ-ի Հայոց պատմության ամբիոն
avharutunyan@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.39-61

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

***Բանալի բառեր*՝** շարժընթաց, կամավորական շարժում, Վան, Ջևդեթ, Արամ, Ա. Վռամյան, կոտորածներ:

Ներածություն

Գտնվելով ռուս-թուրքական և թուրք-պարսկական սահմանագլխի հյուսիս-արևելյան անկյունում և հանդիսանալով ամենահայաշատ կուսակալությունն Օսմանյան Թուրքիայում[1], Վանի նահանգի հայությունն, արդարև, կարող էր քաղաքական և ռազմական ծանր կնճռոտություններ պատճառել թուրքերին՝ դեպի Վան շարժվող ռուսական բանակի ռազմական գործողություններին հայ կամավորական ջոկատների մասնակցությամբ: Այդ էր պատճառը, որ Վասպուրականի հայության տեղահանությունները և կոտորածները մեծ թափ ստացան հատկապես Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունները սկսելու հետ մեկտեղ, երբ թուրքական ռազմական ուժերն անցան հարձակման: Չէ՞ որ Կովկասյան ճակատը հանդիսանում էր «ճանապարհի դեպի Թուրան»[2], իսկ մյուս ռազմաճակատները գեներալ Ք. Կարաբեքիրի հավաստմամբ, ունեին երկրորդական նշանակություն[3]:

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 27.12.21, գրախոսվել է 27.12.21, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1914 թ. մարդահամարի տվյալների, Վանի կուսակալության մեջ ապրում էր ավելի քան 200.000 հայ: Տե՛ս **Պալաքեան ծ. վարդ.** 1922, 60: Ըստ մեկ այլ վիճակագրության՝ նահանգի 542.000 բնակչությունից 192.000-ը հայեր էին: Տե՛ս **Ակնունի** 1920, 34:

[2] **Гасанова** 1966, 144.

[3] Տե՛ս **Karabekir** 1995, 29:

Ռուսական զորքերի շարժընթացը Վանի նահանգի արևելյան սահմանների ուղղությամբ և դրա անդրադարձումները

Դեպքերն արագ և սպառնալից բնույթ ձեռք բերեցին հատկապես 1914 թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսին, երբ ռուսական զորամիավորումները, որոնք դեռևս 1914 թ. նոյեմբերի 20-ին Ջուլֆայի մոտից անցել էին ռուս-իրանական սահմանը, առաջապահ հայ կամավորների հետ միասին Բասեն-Ալաշկերտ և Բայազետ-Դիադին ուղղություններով, ընդամենը մեկ ամսվա ընթացքում գրավեցին Խոյի, Ուրմիայի, Սոուջբուլաղի, Թավրիզի շրջանները[4], Իդը, Քեոփրի-Քեոյը, Ալաշկերտը, Դութաղը, Թափարիզը, իսկ նոյեմբերի 19-ին՝ գեներալ Չերնոզուբովի հրամանատարությամբ, նաև Հեքեարի կենտրոն Բաշկալեն և Սարայ գյուղաքաղաքը[5]: Միաժամանակ, Անդրանիկի կամավորական առաջին ջոկատը հասավ մինչև Արճակի Մոլլա-Հասան գյուղ:

Ռուսական բանակի առաջխաղացումը Վանի նահանգի արևելյան սահմանների ուղղությամբ, ինչպես նաև ռուսական թնդանոթների որոտը Արճակ գավառի սահմաններում և Մոլլա-Հասանի շրջակայքում ավելի ու ավելի հրահրեց ազգային ու կրոնական ատելությունը հայերի հանդեպ և ողբերգական անդրադարձումներ ունեցավ հայկական անպաշտպան գյուղերի վրա, որոնք ենթարկվեցին կողոպուտի ու կոտորածի: Բանն այն էր, որ Բաշկալեն Վանից հեռու էր 80, Սարայը՝ 50, իսկ Մոլլա-Հասանն ընդամենը՝ 30 կմ:

Ռուսական բանակի առաջխաղացումը մեծ ոգևորություն առաջ բերեց հատկապես վասպուրականցիների շրջանում, բարձրացրեց նրանց տրամադրությունը՝ հակակշիռ ստեղծելով այն բռնություններին, որ հրապարակ էր բերել թուրքական կառավարությունը վերջին ամիսների ընթացքում: Վասպուրականի երիտասարդությունը պատեհ էր համարում այդ պահը, քանի որ «դարերի ընթացքում հազիւ էր ներկայացել յարմարագոյն առիթը փոխ-վրէժի կուտակւած կատաղութիւնը թափելու դարաւոր թշնամու գլխին»[6]: Ա-Դոն նկատում է, որ վանեցիներին համակած ուրախությունը «կայծակի արագութեամբ թռչում է գիւղից գիւղ, գաւառից գաւառ և բերանից բերան: Պէտք է

[4] Տե՛ս Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եվ պատերազմի տարիներին 1984, 23–24:

[5] **Корсун** 1940, 42.

[6] Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան Հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առթիւ, 1915–1930 1930, 21:

ապրած լինել տաճկահայի դրութիւնը, պէտք է մարդ փորձած լինի իր կաշու վրա այն բոլոր զրկանքները, որի մէջ ապրել է տաճկահայը տարիներով»[7]:

Մյուս կողմից, ահ ու սարսափ է տարածվում թուրքերի և քրդերի շրջանում: Առաջին անգամ լինելով՝ Վանի թուրքական կառավարությունը և «երէկուան սոնքացող «կտրիճները»[8] խուճապի մատնվեցին: Ա. Դարբինյանը նկատում է, որ ռուսական զորքերի և հայ կամավորականների շարժընթացի արդյունքում Վանում թուրքերը խուճապի մատնվեցին, իսկ «հայերուն խանդավառութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնէր, լեղապատառ թուրքերն ալ խուճապի մատնուած՝ սկսան փախչելու պատրաստութիւն տեսնել, ոմանք նոյնիսկ ճամբայ ելան»[9]:

Մեծահարուստ թուրքերը վաճառում էին իրենց ունեցվածքը, իսկ թուրք ժողովուրդը, վերահաս վտանգի առջև սահմռկած, «կուչ էր եկել կրիայի նման իր պատեանի մէջ»[10]: Եվ քանի որ վախենում էին հայերի վրեժխնդրությունից, նրանք Ավանցից նավ նստեցին և փախան քաղաքից, իսկ իշխանությունները նոյեմբերի 24-ին Բիթլիս տեղափոխեցին Վանի պետական արխիվը, պարենային պահուստները, գյուղատնտեսական բանկի դրամարկղը և այլ հաստատություններ[11]: Այդ մասին Հայկ Կոսոյանը հիշում է. «Առաջին անգամն էր, որ ականատես կը՚լլայինք թուրքական տագնապին: Յուսահատ լքում, Մոսկովի սարսափը ամէնքի մէջ ամէնուրեք»[12]:

Միաժամանակ, ինչպես Բիթլիսի և Էրզրումի, այնպես էլ Վանի նահանգի մահմեդական ազգաբնակչության այն մասը, որը հակառակ էր սկսված պատերազմին, տարերայնորեն նախազգում էր իր պետության քայքայումը և կասկածից վեր էր համարում Ռուսաստանի հաջողությունը պատերազմում, ապաստանում էր հայերի տներում և դիմում նրանց հետևյալ առաջարկությամբ. «Մենք կը պաշտպանենք ձեզ, եթէ կառավարութեան կողմից բռնութիւն լինի, դուք էլ պաշտպանէք մեզ, եթէ ռուսները մեր երկիրը մտնեն»[13]:

Հատկանշական է, որ թուրք մեծահարուստների կանայք իրենց ընտանիքների պաշտպանության ակնկալիքով դիմում են նաև Վանի եվրոպացի

[7] **Ա-Դօ** 1917, 126:

[8] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի 1947, 182:

[9] **Դարբինեան** 1947, 156:

[10] Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան Հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առթիւ, 1915–1930 1930, 21:

[11] Տե՛ս Оборона Вана. 7 апреля – 4 мая 1915 г. 1917, 15.

[12] **Կոսոյեան** 1992, 18:

[13] **Կոսոյեան** 1992, 82:

միսիոներուհիներին՝ հայտնելով, թե «մենք այնքան ռուսներէն չենք վախնար, որքան քիւրտերէն, որոնք անցել էին ռուսների կողմը»[14]:

Վանի քաղաքապետարանի թուրք պաշտոնյաներից մեկը նույնիսկ խոստովանում էր, որ. «այս պատերազմը մեր վզին փաթաթեցին... մի երկրի ժողովուրդ ենք, ինչ ունենք իրար հետ, որ իրար թշնամի դառնանք»[15]: Իսկ Այգեստանի հայ ոստիկան Արմենակ Շատախցյանը հիշում է, որ «նոյեմբերի 19-ի առաւօտեան, սովորականի պէս, ես քաղաք իջայ և ուղիղ դիմեցի ոստիկանատուն: Երբ ես ներս մտայ ոստիկանատան ընդհանուր սենեակը, զարմացած նկատեցի, որ այդտեղ եղող ոստիկանական պաշտօնեաները գոյները նետած, ինչ որ անհանգիստ վիճակի մէջ են: - Քեզ ոստիկանապետը (փօլիս միւդիրին) հարցնում է,- ասացին պաշտօնեաները, երբ ինձ տեսան, և ես անցայ միւս սենեակ, ուր ոստիկանապետն էր լինում: Այս տեղ երկու հոգի էին, մէկը ոստիկանապետն ինքն էր – Վեֆիք բէյը-Սալօնիկցի, իսկ միւսը ժանդարմիայի կօմանդար – Բուրհանէդդին բէյը, ինչ-որ անհանգիստ խոսակցութեամբ բռնուած: Դրանք նոյնպէս գունատ էին, ու այնպէս սարսափած, որ խօսել չէին կարողանում: Երբ ես ներս մտայ, նրանք խօսակցութիւնը ընդհատեցին և ոստիկանապետը դառնալով ինձ, ասաց.- Գիտես, զաւակս, պատերազմը որ կայ՝ թղթախաղի կը նմանի, երբեմն մէկին կը զարնէ, երբեմն միւսին: Այսօր թշնամուն յաջողուեր է մեր սահմանը ոտ դնել, այդ պատճառով մենք պարտաւորուած քաղաքը պիտի թողնենք: Գիտենք, որ ռուսները ձեզի բարեկամ են և ձեզի ոչինչ չը պիտի անեն, ուստի պաշտօնատունս քեզի պիտի յանձնեմ, կը նայես որ ոստիկանատունը չը կողոպտի: Ասում էր այս խօսքերը ոստիկանապետը սարսափած, հազիւ շրթունքները շարժելով»[16]:

Նշենք, որ հայերը շատ լավ վերաբերմունք են ցույց տալիս և հանգստացնում թուրք բնակչությանը՝ երաշխավորելով, որ նրանք չիեռանան[17]: Այս հարցում հատուկ ջերմեռանդություն է հանդես բերում Ա. Վռամյանը: Նա թուրք ազգաբնակչությանը համոզում էր հանգիստ սպասել իրադարձությունների հետագա զարգացմանը և հավաստիացնում էր, որ, եթե նույնիսկ ռուսները գրավեին Վանը, ապա բնակչությունը չպետք է անհանգստանա բռնություններից, քանի որ ռուս զինվորը երբեք չէր նեղացնի խաղաղ բնակչությանը: Ա. Վռամյանը նաև հավատացնում էր, որ ինչ վերաբերում է հայերին, ապա

[14] **Պրայս** 1920, 105:
[15] **Սոլախյան** 2000, 10:
[16] **Ա-Դօ** 1917, 128:
[17] ՏԵ՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 11:

նրանք, ճիշտ է, դժգոհ էին կառավարությունից, բայց ժողովրդի նկատմամբ չունեին ատելության զգացողություն[18]: Հայ պատգամավորի միջամտությունը որոշակի ազդեցություն թողեց և թուրքերից շատերին հետ պահեց փախուստի մտքից: Այդ ժամանակ Վանում կար ընդամենը 400 թուրք ոստիկան-զինվոր, և հայերի համար շատ դյուրին էր քաղաքը գրավելը, եթե ունենային ապստամբելու որևէ դիտավորություն: Այդ մասին Ա. Եկարյանը հիշում է. «մերինները շատ լաւ վերաբերում ունեցան թուրքերու հանդէպ... այդ օրերուն թրքական ուժ չկար Վանի մէջ և մերինները կրնային ամէն բան ընել անարգել: Կային միայն քանի մը հարիւր ոստիկան զորքեր: Իրաւ է թէ Հայերս ալ կազմակերպւած ուժ մը չունէինք, բայց կրնայինք ստեղծել, կային հարկ եղած տարբեր կուսակցական խումբերը: Մեր վրայ պարտականութիւն կը ծանրանար զգոյշ կենալ: Եթէ քաղաքի մէջ և մերձակայքը, մենք կրնայինք մեր ուզածը ընել, չէինք կրնար սակայն պաշտպանել գիւղական շրջանները՝ զուրկ ինքնապաշտպանութեան ամէն միջոցէ, կղզիացած շատ տեղ, քրտական ծովու մէջ»[19]:

Իշխանությանը ծանոթ էր այդ իրողությունը, որի համար էլ հայերի հետ «շողոքորթութեամբ կը վարուէր»[20]: Սակայն պատմության փորձն ու հեռատեսությունը ուրիշ թելադրանքներ ունեին: Չէր կարելի վստահել բախտի ժամանակավոր հաջողությանը: Պատերազմական փոփոխակի գործողությունները կարող էին տխուր անակնկալներ առաջ բերել, իսկ արկածախնդիր մի շարժում և ապստամբության հրահրումը կարող էր կորստաբեր հետևանքներ ունենալ ողջ արևմտահայության համար: Սակայն բանն այն է, որ Վանում տարիներ շարունակ գործունեություն ծավալած և առաջին հայացքից իրենցից կազմակերպված ուժ ներկայացնող հայ քաղաքական կուսակցությունները, մասնավորապես՝ դաշնակցության տեղական կազմակերպությունները ապստամբություն բարձրացնելու, թուրքական բանակին թիկունքից հարվածելու գործնական և ոչ մի մտադրություն չունեին: Ա. Վռամյանը և կուսակցական մյուս գործիչները քարոզում էին շրջահայաց և զգույշ լինել: Երիտասարդությունն էլ, հավատարիմ իրեն տրված խորհրդին, «զսպեց իր ներքին հրճւանքին և ոչ մի հակապետական արարք կամ արտայայտութիւն չունե-

[18] Տե՛ս Оборона Вана. 7 апреля – 4 мая 1915 г. 1917, 15.
[19] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի 1947, 182:
[20] **Պրայս** 1920, 106:

ցաւ»[21]: Շրջահայաց քաղաքականությունը և ժամանակ շահելու հեռատեսությունը թույլ չտվեց բարդություններ առաջացնել: Չնայած բոլոր դժվարություններին, հայերը կատարում են իրենց քաղաքացիական պարտքը և փորձում են գոնե ժամանակավորապես խուսափել անախորժություններից ու աղետներից:

Ստեղծված սպառնալիքից խուսափելու համար Թ.Ջևդեթը, որն իր մի քանի հարյուր ոստիկանների և Վանի իթթիհատի ներկայացուցիչ, Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանների ընդհանուր կոմիսար և զորքերի հրահանգիչ Նաջի բեյի հետ մեկնել էր Բաշկալե, Արամին և Ա.Վռամյանին առաջարկեց բանակցություններ սկսել ռուսական զորահրամանատարության՝ մասնավորապես գեներալ Ֆ.Չեռնոզուբովի և կամավորական առաջին ջոկատի հրամանատար Անդրանիկի հետ ու նրանց հետ կանգնեցնել Վանի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ իրագործելու մտահղացումից: Արամին և Ա.Վռամյանին հասցեագրած իր հեռագրում Ջևդեթը կտրականապես պահանջում էր. «Անհապաղ ճի նստեք և հապճեպ եկեք Սարայ. ես ձեզ կտամ հնարավորություն մեկնել Պարսկաստան ձեր ընկերների հետ հանդիպելու համար: Համոզեք նրանց ցրեն ջոկատները, հակառակ դեպքում հայերին սպասվում է ամենածանր պատիժը»[22]: Մեկ անգամ ևս փորձ կատարվեց օգտագործելու դաշնակցության Վանի կոմիտեն՝ հայ կամավորների շարժընթացը կասեցնելու համար:

Մինչ այդ, Վանի կոմիտեն երկու անգամ գաղտնի հեռագրով դիմել էր դաշնակցության Սալմաստի կոմիտեին և Անդրանիկին՝ նախազգուշացնելով, որ ռազմական գործողությունների հետագա անզգույշ քայլերը կարող էին կործանարար հետևանքներ ունենալ Վանի հայության համար: Նրանք մատնացույց էին անում կարևոր իրողությունը՝ եթե ռուսական բանակը և հայ կամավորական ջոկատները չունեին անհրաժեշտ քանակությամբ ուժ և միջոցներ Վանը գրավելու և այնտեղ հաստատվելու համար, թող չտեղաշարժվեին, քանի որ հետադարձ նահանջը կարող էր պատճառ դառնալ Վանի հայության կոտորածներին:

Սակայն թուրքերը ձերբակալում են Սալմաստի կոմիտեի պատասխան նամակը բերող քուրդ լրաբերին: Նաջի բեյը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բաշկալեի մոտ՝ Բադիրխանում, շտապեց այդ մասին հեռագիր տալ

---

[21] Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան Հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առթիւ, 1915–1930 1930, 21:

[22] Оборона Вана. 7 апреля – 4 мая 1915 г. 1917, 15.

Ա. Վռամյանին հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձեր լրաբեր Փախկի-Օսմանը ձերբակալված է և գտնվում է մեր ձեռքում: Նրա օձիքում մենք գտանք Ձեզ հասցեագրված կարված նամակ: Սալմաստի Ձեր ընկերները գրում են, որ նրանք գալիս են, և որ դուք պատրաստվեք նրանց դիմավորել... Եվ այսպես, դուք գտնվում եք ռուսական զորքերի հետ հարաբերության մեջ: Շնորհավորում եմ Բակունինի, Մարքսի և Կրապոտկինի աշակերտներին իրենց նոր՝ պրովոկատորի դերում: Շնորհավորում եմ հեղափոխական Իշխանին, որին ռուսական բռնատիրությունն ուղարկում է իր ողջույնների համար: Այս նամակը կիրապարակվի ի գիտություն ողջ մահմեդական աշխարհի: Բայց մինչ այդ և վերջին անգամ, առաջարկում եմ Ձեզ զսպել Ձեր ընկերներին մեր նկատմամբ թշնամական գործողություններից: Հակառակ դեպքում մենք նրանց հետ կվարվենք այնպես, ինչպես վարվել ենք...»[23]:

Այս դեպքերի մասին փոքր-ինչ այլ, տարբերակված բացատրություն է ներկայացնում ականատես Փ. Թերլեմեզյանը, որը հիշում է. «Ես իհարկե հետո իմացա, որ Նաջի բեյ Վանումն էլ դաշնակցական շեֆերին ժողովի էր հրավիրած: Այդ շեֆերը խոստացել էին Նաջի բեյին, որ անմիջապես իրենցից մեկ կամ երկու մարդու ուղարկեն Պարսկաստան, կամավորական բանակները հետ կասեցնելու համար... Ընդհանրապես անհանգիստ էր դրսի կացությունը, ամենը իրենց կարողության չափով զինված սպասում էին խռովությանց: Ես էլ նույն զգացումով տարված... նկարներ էի պատրաստում, երբ թյուրքական պառլամենտի դաշնակ անդամ Վռամյան էֆենտին սենյակս մտավ: Հարցրի, թե ինչ կա, ինչպես է կացությունը: Նա պատասխանեց, որ ամեն տեղ զինվորների խմբեր են ման գալիս՝ հսկողության համար և ավելացրեց. «Մի բան ինձ համար որոշ է, որ թյուրքերը սաստիկ վախենում են մեզանից»: Հարցնում եմ, թե ինչի հիման վրա է ասում այդ խոսքը: Նա գրպանից մի հեռագիր է հանում ու կարդում: Այդ հեռագիրը Բաշկալեի սահմանագլխից տրված էր թյուրք կոմիսար, վերև հիշված Նեջի բեյի կողմից, որը կսպառնար մեր ծծկեր երեխաներին էլ մորթոտել տալ... Նա պատմեց Նեջի բեյի հետ Վանում կայացած ժողովի և իրենց խոստման մասին, որ Պարսկաստան մի ընկեր պիտի ուղարկեին համոզելու համար կամավորական բանակի հրամանատարին հետ կենալու թյուրքերին գրգռող իրենց գործունեությունից: Բայց հետո ասաց. «Մենք չկատարեցինք մեր խոստումը, անօգուտ համարելով այն, որովհետև մեր կուսակցության Արևելյան բյուրոն է ձեռնար-

[23] Оборона Вана. 7 апреля – 4 мая 1915 г. 1917, 14.

կած այդ գործին, հետևապես մենք համակերպում ենք: Բայց օրերս պարսկական սահմանն անցնող մի քյուրդ բռնվել է, որի քյազախկի օձիքում գտնված է եղել մի նամակ, որ մեր տղերք ուղարկել են Պարսկաստանի կամավորների պետին, խնդրելով նրանց շուտով հասնել այստեղ: Ահա այդ բռնված նամակն է պատճառ այս հեռագրին... Հարց եմ տալիս, թե Նեջին պարզ կերպով ասում է, որ ձեզ պիտի կոտորենք, էլ ինչպես թե վախենում է մեզանից: Նա գրգռված, իր մյուս գրպանից դուրս է քաշում մի ուրիշ թուղթ, որի վրա գրված է մի ընդարձակ բողոքի հեռագիր ուղղված Թալաթ փաշային, Նեջի բեյի դեմ: Ես զայրացած գոռում եմ. «Ծո, հիմար, եթե դուք կարծում եք, որ Նեջի բեյ հակառակ Թալաթ փաշայի հրահանգներին է գործում, չարաչար սխալվում եք»: Նա բորբոքվելով՝ ասաց. «Նախ, Թալաթը մեր շատ մոտիկ ընկերն է, հետո ձեզ համար դժվար է հասկանալ քաղաքական խնդիրները»[24]:

Արամն ու Ա. Վռամյանը ստիպված համաձայնվում են մեկնել Սարայ, սակայն մի պայմանով, որ իշխանությունները թույլ տան, որ արևմտահայ կամավորներն իրենց զենքով հետ վերադառնան հայրենիք: Եվ քանի որ առաջարկությունն անընդունելի էր Թ. Ջևդեթի համար, Ա. Վռամյանն ու Արամն էլ իրենց տեղից չշարժվեցին[25]: Ավելին, Ա.Վռամյանն իր հերթին հակադարձելով Ջևդեթին՝ իշխանություններին մեղադրում է ստեղծված կացության համար: Արտաքուստ փոքր, սակայն բազում հակասություններով լի այս դրվագը ճակատագրական նշանակություն պիտի ունենար դեպքերի հետագա զարգացման վրա:

Ռուսական զորամիավորումների ընդհանուր նահանջի հոգեբանական հետևանքները

1914 թ. վերջերին Էնվերի գլխավորությամբ թուրքական զորքերի ընդհանուր և անակնկալ հարձակումը Կովկասյան ռազմաճակատում առաջ բերեց ռուսական զորամիավորումների ընդհանուր նահանջ՝ Սև ծովից մինչև Սալմաստ և Ուրմիա, «բայց սարսափը տաճիկների վրայից երկար ժամանակ չէր անցնում»[26]: Արդյունքում, 1914 թ. դեկտեմբերի 16(29)-ին Պարսկաստանում գտնվող ռուսական զորքերը՝ գեներալ Ֆ. Չերնոզուբովի գլխավորությամբ,

[24] **Թերլեմեզյան** 2017, 316, 319–320:

[25] Տե՛ս Оборона Вана, 7 апреля – 4 мая 1915 г. 1917, 15.

[26] **Ա-Դօ** 1917, 128:

Կովկասի փոխարքայի օգնական, գեներալ՝ Ա. Միշլաևսկու[27] կողմից հրաման ստացան նահանջել դեպի Ջուլֆա, որի պատճառը, Ա. Եկարյանի հավաստմամբ, «չհասկցանք, բայց որոշ էր թէ թրքական ճնշումը չէր որ զիրենք ստիպած էր այդ քայլը առնելու»[28], և որը, Ե.Ֆ. Լուդշուվեյտի դիտարկմամբ, հազիվ թե նպատակահարմար էր ռազմագիտական տեսանկյունից[29]: Կովկասյան բանակի հրամանատարն իր այդ որոշումը հիմնավորում էր նրանով, որ անհրաժեշտ էր կրճատել «ռազմավարական ճակատը»՝ նախապատրաստվող Սարիղամիշի ճակատամարտին ընդառաջ և բացի այդ, անհրաժեշտ էր համարում պաշտպանել Անդրկովկասի սահմանները թուրքական գերակշռող ուժերից: Իսկ Հ. Մորգենթաուն այն գնահատում է որպես «լավ ռազմագիտութիւն մը... յաղթական բանակին համար»[30]՝ նահանջող թուրքական զորքին հիմնովին ջախջախելու համար: Թեև գեներալ-մայոր Ֆ. Չերնոզուբովը ապացուցում էր, որ նահանջը ոչնչով չէր արդարացվում, սակայն ի վերջո նա ստիպված էր ենթարկվել իր վերադասի հրամանին:

Այդ ամենի հետևանքը եղավ այն, որ 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ին ռուսական զորքերը առանց մարտի թողեցին Սոուջբուլաղը և Բաշկալեն, որոնք գրավվեցին Ջևդեթի և Խալիլի թուրք-քրդական ուժերի կողմից: Այդ առիթով 1914 թ. նոյեմբերի 30-ին Թ. Ջևդեթի փոխանորդ Մեհմեդ Շերիք բեյը մասնավոր գրությամբ ժողովրդին ծանուցեց. «Մեր արսլան կուսակալի ջանքերով թշնամին յետ շպրտուեցաւ: Ամէն ոք անդորր ու խաղաղ իր գործերով թող զբաղվի»[31]:

Այնուհետև, 1915 թ. հունվարի 5-ին թուրքերը գրավեցին Ուրմիան, Մարաղան, հունվարի 8-ին՝ Սալմաստը, Խոյը, իսկ 1915 թ. հունվարի 14-ին թուրքական առաջապահ ուժերը և քրդական ջոկատները Ահմեդ Մուխթար Շամ-

---

[27] Ա.Զ. Միշլաևսկին (1856 – ?) ռուսական զորքերի Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ կոմս Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի օգնականն էր: 1914 թ. դեկտեմբերի 11(24)-ին նա գեներալ Ն.Ն. Յուդենիչի հետ ժամանում է գործող բանակ և ստանձնում ռուսական զորքերի Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը: Տե՛ս Список генералам по старшинству 1914, 137, նաև **Залесский** 2000, 158–159.

[28] Տե՛ս **Յուշեր Արմենակ Եկարեանի** 1917, 182:

[29] Տե՛ս **Лудшувейт** 1966, 76.

[30] Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեռնին գաղտնիքները 1919, 247:

[31] **Կոստյեան** 1992, 35:

խալի հրամանատարությամբ մուտք գործեցին Թավրիզ՝[32] իրենց հետ տանելով ավերի, կողոպուտի, կոտորածների և արյան մողոքը[33]: Միաժամանակ, քաջալերիչ հայտարարություններով բարձրացվեց թուրքերի բարոյալքված տրամադրությունը և կասեցվեց նրանց մեջ տիրող խուճապը:

Ռուսական բանակի նահանջը հոգեբանական ծանր հետևանք ունեցավ հայերի համար, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այն ուղեկցվում էր թուրք և քուրդ ազգաբնակչության մեջ շրջանառվող ստահոդ քարոզչությամբ: Այդ մասին դեպքերի ժամանակակից Արմենակ Ամրիկյանը հիշում է. «...Բայց տխուր լուր ստացանք, որ ռուսաց բանակը կամավորների հետ Սարայից հետ է նահանջում դեպի Սալմաստ: Տխրեցինք, բայց քրդերն ուրախացան՝ ասելով. «Էնվեր փաշեն Ալեքսանդրապոլ գրաված է և անցել է դեպի Թիֆլիս, ընդհանուր հայեր և ռուսներ մնացել են թուրքին գերի»[34]:

Իրականում, թուրքական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները մտածում էին ոչ թե հակառակորդի դեմ հակահարձակման անցնելու, նրան հետապնդելու և նրա դեմ կռվելու մասին, այլ իրենց ուժերը Վանի շրջանի գյուղերի հայ բնակչության դեմ կենտրոնացնելու և նրանց կոտորելու համար: Այդ մասին ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուի հուշերում կարդում ենք, որ Վանի շրջանում «թիւրք զօրավարներու աչքին՝ Ռուսներուն ետ քաշուիլը պատերազմին մէկ բարեբաղդ դարձուածքն էր, գլխաւորաբար անոր համար, որ՝ Հայերը կը զրկէր իրենց պաշտպաններէն եւ անոնց բաղդը կը յանձնէր թիւրք բանակին: Հետեւաբար, փոխանակ նահանջող թշնամիին հետեւելու, թիւրք բանակը ետ դարձաւ եւ Վանի հողամասը արշաւեց: Փոխանակ ռուսական մարզուած զինուորներով բանակին դէմ կռուելու, Թիւրքերը իրենց հրացանները, գնդացիրները եւ ուրիշ զէնքերը դարձուցին Վանի գյուղերը բնակող կիներուն, տղոց եւ ծերերուն դէմ»[35]:

Ճիշտ է, ռուս-թուրքական կռիվներից առաջ Վանի նահանգը համեմատաբար ամենաապահով և հանգիստ վայրն էր Օսմանյան Թուրքիայում, բայց ռուսների նահանջից երեւս առած թուրք կառավարությունը բազմիցս բռնի,

---

[32] Տե՛ս **Лудшувейт** 1966, 76–77, նաև՝ Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին 1984, 23:

[33] Տե՛ս **Лудшувейт** 1966, 76–77, նաև՝ Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին 1984, 23:

[34] Հուշագրական ժառանգություն. ՀՃՈւ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք ԺԴ 2011, 328:

[35] Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեռնին գաղտնիքները 1919, 247:

արհեստական առիթներ ստեղծեց հայ-թուրքական ընդհարումներ հրահրելու և գուցե այն իրեն համար նպաստավոր ձևով վերջացնելու համար՝ նախքան կամավորական գնդերի վերադարձը: Սակայն Ա. Վռամյանի, Իշխանի և Արամի հեղինակության, ինչպես նաև տեղի հասարակական-քաղաքական ուժերի շրջահայաց քաղաքականության և ժամանակ շահելու հեռատեսության շնորհիվ հնարավոր եղավ խուսափել բարդություններից: Այդուհանդերձ, թուրքերին հաջողվեց իրենց հայաջինջ քաղաքականությունը Վասպուրականում գործողության մեջ դնել այն բանից հետո, երբ ռուսական զորքերը ժամանակավորապես հետ քաշվեցին գրավված վայրերից, իսկ «սմքած թուրքը նորէն շունչ առաւ, սկսաւ յոխորտալ... սիրտ առավ, նոր ուժեր կազմակերպեց»[36]: Ռուսական բանակի 1914 թ. դեկտեմբերյան ժամանակավոր նահանջով Վանի նահանգը մտավ ճգնաժամային մի շրջափուլի մեջ, որի ժամանակ բացահայտվեց իշխանությունների մինչ այդ քողարկված հակահայ քաղաքականությունը, որի անմիջական հետևանքը եղան վերագրավված շրջանների հայ ազգաբնակչության նկատմամբ փոքր-ինչ ավելի ուշ իրականացված սանձարձակ բռնությունները, հալածանքները, կոտորածները և թալանը:

Ինչու՞ իթթիհատականներն իրենց հայաջինջ ծրագիրը Վանի նահանգում ձգձգեցին մինչև 1915 թ. գարուն

Կարծում ենք, որ այն ուներ իր տրամաբանական բացատրությունը: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին գերմանական զինվորական հրամանատարությունը մեծ հույսեր էր փայփայում, որ մի քանի ուժեղ և լայնածավալ հարձակումներով կարող է ջախջախել ու խորտակել ֆրանսիական և ռուսական բանակները և պարտվող պետություններին պարտադրել իր համար ձեռնտու ծանր պայմանագիր: Այդ դեպքում Թուրքիան՝ համաձայն Գերմանիայի հետ ունեցած իր պայմանավորվածության, իր գերիշխանության տակ կվերցներ ողջ Կովկասը և հայ ժողովուրդն ամբողջովին կհեծեր թուրքական բռնակալության տակ և որևէ վտանգ չէր ներկայացնի Թուրքիայի համար: Դրանով միաժամանակ վերջ կդրվեր Հայկական հարցին և բնականաբար, կարիք չէր զգացվի ոչնչացնել հայերին: Ընդհակառակը, վերականգնված և ամբողջական Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող 5 մլն ավելի հայերը՝ որպես հմուտ հողագործներ, արհեստավորներ, բանվորներ, առևտրականներ, վաճառականներ և մտավոր բնագավառի գործիչներ, կարևոր ներդրում կունենային երկրի առաջադիմության ու զարգացման համար, իսկ հետագայում, աստի-

[36] **Յուշեր Արմենակ Եկարեանի** 1947, 183:

ճանաբար կձուլվեին թուրքերի հետ և կդառնային Օսմանյան կայսրությունը զորացնող կենսունակ մի ուժ:

Սակայն, ձախողվում են Հինդենբուրգի ու Լյուդենդորֆի գերմանական կայծակնային պատերազմի ծրագրերը: Միաժամանակ, ֆրանսիական զորքերը կասեցնում են գերմանական բանակների հաղթարշավը և փակում Փարիզ տանող ճանապարհները, որից հետո պատերազմը դառնում է դիրքային և տևական: Իր հերթին, Էնվերն իր բանակով 1914 թ. վերջերին և 1915 թ. սկզբներին խայտառակ պարտություն է կրում Սարիղամիշի ճակատամարտում, իսկ Ջեմալն էլ 1915 թ. փետրվարի 2-ին՝ Սուեզում: Բացի դրանից, սկսած 1915 թ. գարնանից՝ ռուսները հարձակողական գործողություններ են նախապատրաստում Կովկասյան ռազմաճակատում, իսկ անգլո-ֆրանսիական ուժերը Դարդանելից ուղղակի սպառնում էին կայսրության մայրաքաղաքին: Ըստ էության, գերմանա-ավստրո-հունգարական ու թուրքական խմբավորումը կորցնում է հաղթանակի հասնելու իր բոլոր հնարավորությունները:

Երիտթուրքական իշխանությունը խուճապի մեջ էր և պատրաստվում էր թողնել Կ. Պոլիսը ու տեղափոխվել Անատոլիայի խորքերը: Հ. Մորգենթաուն մարտ ամսին Պոլսում տիրող վիճակի մասին գրում էր. «Այդ միջոցին մայրաքաղաքէն արտագաղթը սկսած էր. թիւրք կիները եւ տղաքը դէպի ներքնագաւառ կը մէկնեին. բոլոր դրամատուները ստիպուեր էին իրենց ոսկեդրամը Փոքր Ասիա ղրկել. Բ. Դուռի պաշտօնաթուղթերը արդէն Էսկի-Շէհիր փոխադրուած էին. եւ գրեթէ բոլոր Դեսպանները եւ իրենց հետեւորդները, ինչպէս նաեւ կառավարական պաշտօնեաներու մեծ մասը՝ մեկնելու պատրաստութիւն տեսած էին: Թանգարանի տնօրէնը, որ մէկն էր այն վեց Թիւրքերէն, որոնց Թալէադ ակնարկած էր իբր «հնութիւններ սիրող», Պոլիսի արուեստի գեղեցկագոյն գործերուն մեծ մասը նկուղներու մէջ թաղած էր կամ զանոնք պաշտպանելու համար պահած էր… Սուլթանը եւ կառավարութիւնը եւ Դեսպանները Փոքր Ասիա փոխադրել սահմանուած կառախումբերը կայարանը կը սպասէին: Անոնք շոգի վրայ էին, պատրաստ շարժելու՝ նշան տրուած վայրկեանին»[37]:

1915 թ. հունվարին հրավիրվեց բրիտանական կառավարության գաղտնի մի ժողով, որի ժամանակ քննարկման դրվեց այն հարցը, թե որտեղի՞ց և ինչպե՞ս հարձակվել Թուրքիայի վրա և միանգամից ու վճռական հարվածով այն

---

[37] Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեռնին գաղտնիքները 1919, 168–169:

ջլատել և դուրս հանել պատերազմից: Քննության սեղանի վրա դրված էր երկու առաջարկ. մեկը՝ ծովային նախարար Չերչիլի, մյուսը՝ ռազմական նախարար լորդ Քիտչեների: Չերչիլն առաջարկում էր ռազմանավերով ճեղքել նեղուցները, զորք ափ հանել ցամաքում՝ Գալիպոլիի մոտակայքում և սուրալով դեպի Կ. Պոլիս, գրավել այն ու ծովային ճանապարհով ռուսների հետ կապվելուց հետո անգլո-ռուսական նոր ռազմաճակատ բացել Բալկաններում՝ Ավստրո-Հունգարիայի դեմ: Ընդ որում, երբ սկսվեր Դարդանելի գործողությունը, անգլիական զորքերը պետք է գրավեին Հայֆան և Ալեքսանդրեթը, որոնցից վերջինն անգնահատելի արժեք ուներ Միջագետքի նավթային ուղիներին տիրանալու հարցում:

Լորդ Քիտչեները իրատեսական չէր համարում նեղուցներին հարվածելու ծրագիրը, որովհետև գերմանացիները Դարդանելի նեղուցն ամբողջությամբ ռազմակալել և ականապատել էին, և մեծ ուժեր էին պահանջվում այն ճեղքելու համար: Ուստի ռազմական նախարարն առաջարկում է ավելի հեշտ և ճիշտ տարբերակ, այն է՝ զորք ափ հանել Կիլիկիայում՝ Միջերկրական ծովի Իսկենդերունի ծովածոցում և սրընթաց խուժել Անտիոքի դաշտ, ապա դեպի հյուսիս-արևելք՝ Դիարբեքիրի, Բիթլիսի և Վանի նահանգներ՝ միանալով ռուսական զորքերին: Դրանով Օսմանյան կայսրությունը կբաժանվեր երկու մասի և կչեզոքացվեր Ջեմալ փաշայի՝ հարավի ծրագիրը, որից հետո անգլո-ռուսական միացյալ ուժերը միասին կգրավեին Անատոլիան և կշարժվեին դեպի Կ. Պոլիս:

Երկար վեճերից հետո, անգլիական կառավարությունը 1915 թ. հունվարի 13-ին երկու ձայնի առավելությամբ ընդունում է Չերչիլի պլան-ծրագիրը, որն անգլո-ֆրանսիական ուժերի համար ավարտվում է աղետով[38]: Չնայած դաշնակիցները հետ քաշվեցին, սակայն նրանց զորքերի ափ դուրս գալու վտանգը չվերացվեց, որովհետև Դարդանելում թուրքական բանակի հաջողությունը նրա համար դարձել էր պյուրոսյան հաղթանակ՝ պատճառելով մարդկային ուժի ու ռազմական տեխնիկայի մեծ կորուստներ:

Թալեաթը, Էնվերը և մնացած իթթիհատականները համոզված էին, որ եթե դաշնակիցները մտնեին Կ. Պոլիս, դրվելու էր հայկական վեց վիլայեթներից «Ինքնավար Հայաստան»-ի ստեղծման հարցը: Ահա այդ պատճառով, 1915 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին նրանք վերջնականապես որոշում են

[38] Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Готлиб** 1960, 110–117.

կայացնում և գործողության մեջ դնում Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ծրագիրը:

Իթթիհատականները, որոնք Բորիս Բարթի բնորոշմամբ իրենց ազատամիտ- լուսավորական գաղափարները միախառնել էին թուրքական նացիոնալիզմին և որից ծնված նոր՝ ընդհանուր գաղափարախոսությունը վտանգ էր ներկայացնում կայսրության ժողովուրդների համար[39], նախքան իրենց հայաջինջ սպանդը սկսելը, Փոքր Ասիան բաժանել էին մի եռանկյունու, որի արևմուտքում գտնվում էր Կ.Պոլիսը, հարավում՝ Զեյթունը, իսկ հյուսիս-արևելքում՝ Վանը: Նախապես որոշվել էր ամենից առաջ զինաթափել «...եւ շարժելու բոլորովին անընդունակ վիճակի մը մէջ դնել հայկական սպառնացող վիշապին այս երեք գլուխները...»[40]:

Վանի նահանգի կանխամտածված և կազմակերպված կոտորածների սկիզբը

Ռուս-թուրքական և թուրք-պարսկական սահմանագծի ուղղությամբ կատարված ռազմական գործողությունները, ծավալված դեպքերը և ռուսական զորքի 1914 թ. նահանջն իրենց արձագանքը գտան Վասպուրականի գավառներում: Այդ մասին Դիանա Աբգարը նշում է. «...անզէն քրիստոնեայ բնակչութիւնը, որ կազմուած էր հայերից, իր հողի հաւատարիմ որդիներից, եւ մի քանի հազար ասորիներից, բաց աչքերով տեսան իրենց ճակատագիրը»[41]:

Հայտնի է, որ Պարսկաստան ներխուժած թուրքական բանակի հրամանատար Խալիլ բեյը 1914 թ. վերջերին պարտություն կրելով հայ կամավորներից և ռուսական բանակից, նահանջել էր Վան և այնտեղ Ջևդեթին հայտնել, որ ճանապարհին «վերացրել» էր Ուրմիայի և Սալմաստի քրիստոնյաներին: Այժմ Ջևդեթն էր պատրաստվում Վանի նահանգը «մաքրել» հայերից: «Ժամ առ ժամ կը սպասուէր յառաջխաղացմանը, մանաւանդ որ Սարայի ռուս յառաջապահները հասած էին Մոլահասան գիւղը, Արճակէն քանի մը ժամ հեռուն: Ակնդէտ եւ սրտատրոփ կը սպասուէր, թէ մօտ է Վանի գրաւումը, երբ կը տեսնուէր ինչպէս թրքութիւնը, թողած ամէն ինչ, սարսափահար կը փախչէր: Ինքնապաշտպանութեան խմբերը Այգեստանի, քաղաքի եւ գավառներու մէջ

---

[39] **Բարթ** 2011, V:

[40] **Պալաքեան Ճ. վարդ.** 1922, 60:

[41] **Դիանա Աղաբեկ Աբգար** 2011, 91:

զինուած կը սպասէին դիմագրաւելու որեւէ դժբաղդ անակնկալի, որ կրնար ծագիլ պարտուած բանակի նահանջումով»[42]:

Օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից թուրքական իշխանություններն անմիջապես ձեռնամուխ եղան Վանի սահմանամերձ գյուղերի հայկական և ասորական բնակչության կոտորածին ու ալան-թալանին, որը և դարձավ «արեւմտահայ հատուածի աշխարհասասան ողբերգութեան նախաբանը»[43], քանի որ արևմտահայության բնաջնջումը սկսվեց հենց Վան-Վասպուրականից: Սակայն, Վանի նահանգում իրականացված կոտորածները՝ հայ հոծ ազգաբնակչության, հատուկ պայմանների և ռազմական գործողությունների թատերաբեմ լինելու պատճառով, համապատասխան ուշադրության չի առնվել: Այս մասին է հաստատում Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռոսլերը՝ ռայխսկանցլեր Բեթման-Հոլվեգին ուղղված 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ի Գերմանիայի պատասխանատվությունը արմենոցիդի փաստերի կոծկման վերաբերյալ իր զեկույցում[44]:

Հայոց ցեղասպանության երկրորդ ծրագրում, որը թվագրվում է 1914 թ. դեկտեմբեր – 1915 թ. հունվար ամիսներով և հայտնի է «10 պատվիրաններ» անունով[45], նշվում է. «...3. Մասնաւոր պատշաճ միջոցներով իսլամական կարծիքը պատրաստել: Վանի, Էրզրումի, Ատանայի պէս տեղեր, որ Հայերը արդէն իսկ իրենց ընթացքովը իսլամներուն պժգանքը շահած են, կազմակերպեալ դէպքեր ստեղծել, ինչպէս Ռուսիա արաւ Պաքուի մէջ: 4.Էրզրումի, Վանի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի ու Պիթլիսի պէս նահանգներու մէջ գործադրութիւնը բոլորովին ժողովուրդին թողելով, զօրքերն ու կարգապահական ուժերը իբր թէ ջարդերը արգելելու գործածել: Իսկ Ատանայի, Սվազի, Պրուսայի, Նիկոմիդիոյ և Իզմիրի պէս տեղերը ընդհակառակը իսլամներուն օգնել զինուորական ուժով»[46]:

---

[42] **Կոսոյեան** 1992, 18:

[43] **Կոսոյեան** 1992, 19:

[44] Материалы Политархива МИД кайзеровской Германии 1995, 281, նաև Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарии, 2003, т. 2, ч. 1, 15.

[45] Հայերի ցեղասպանության 1876 թ.՝ առաջին և 1915 թ.՝ երկրորդ ծրագրերի համեմատական վերլուծությունը տե՛ս **Սաֆրաստյան** 2007, 25, 36, նաև **Սաֆրաստյան** 2009, 170:

[46] Տե՛ս **Վերջին լուր,** 23.03.1919, նաև՝ **Լէօ** 1925, 151–152, նաև՝ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում, հ. I, 2005, 27–28:

Թուրք ցեղասպանագետ Թաներ Աքչամը իր հոդվածներից մեկում անդրադարձել է Թուրքիայի արխիվներում պահվող մի փաստաթղթի, որը հայերի զանգվածային ոչնչացման վերաբերյալ մինչ օրս հայտնի ամենաhին օսմանյան փաստաթուղթն է: 1914թ․ դեկտեմբերի 1-ով թվագրված այդ որոշումն ընդունվել է Էրզրումի երիտթուրքական կոմիտեի կողմից և նույն օրը «գաղտնի» նշումով ուղարկվել Ստամբուլ: Որոշումն ուղարկվել է հեռագրի տեսքով և պահանջվել է, որպեսզի ոչնչացվի հեռագրատանն առկա կրկնօրինակը: Նշված որոշումը վերաբերում էր Վանի և Բիթլիսի հայերի բնաջնջմանը: Փաստաթղթի 4-րդ հոդվածում նշվում էր, որ «թե՛ կենտրոնում և թե՛ շրջաններում անհրաժեշտ է նախապես ձերբակալել հեղափոխության առաջնորդ հանդիսացող կամ մուսուլմանների վրա հարձակվել պատրաստվող հայերին, իսկ հարձակվելու դեպքում՝ աքսորել նրանց Բիթլիս և ոչնչացնել»[47]:

Թ.Աքչամի գնահատմամբ՝ այն ըստ էության միայն տղամարդկանց վերաբերող մի յուրատեսակ «կանխարգելիչ միջոցառում» էր, և որոշման մեջ նշված «ոչնչացում» (թուրք.՝ İmha) բառի կիրառությունը չափազանց կարևոր է, քանի որ իրականում այն օգտագործվել է ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց և երեխաների նկատմամբ:

Ցեղասպանագետը միաժամանակ տեղեկացնում է, որ թուրքական արխիվներում առկա են նաև 1914–1915 թթ․ տարբեր նահանգապետների (օրինակ՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի) կողմից Ստամբուլ ուղարկված մի շարք հեռագրեր, որոնցում նրանք բացեիբաց խոսում են հայերին ոչնչացնելու անհրաժեշտության մասին և անգամ այդ նպատակով ճնշում են գործադրում Ստամբուլի վրա[48]:

Այն որ Վանի նահանգի կոտորածներն իրոք եղել են նախապես կանխամտածված և կազմակերպված, մենք իմանում ենք վենեսուելացի զինվորական Ռ. դե Նոգալեսի վկայությունից: Խոսելով Ալջավազի ջարդերի մասին՝ նա նշում է, որ գավառի կայմակամն իրեն ցույց էր տվել Վանի հայերի բնաջնջման՝ նահանգապետի գրավոր հրամանը: Նա նշում է, որ «...ես տեսա այդ հրամանը...», ըստ որի, նախատեսվում էր ոչնչացնել նահանգի 12 տարեկան և դրանից բարձր արական սեռի ողջ հայ բնակչությանը[49]:

Թուրքական իշխանությունները դասալիք հայ զինվորներին հետապնդելու պատրվակով 1914 թ. դեկտեմբերից սկսած «գրեթէ ամէն կողմ ծայր տւած

[47] https://mamul.am/am/news/158894

[48] https://mamul.am/am/news/158894

[49] **де Ногалес** 2006, 54.

էին յարձակումներ հայերու և իրենց ինչքին դէմ»[50], որն ուղեկցվում էր գյուղերում տների հրդեհումով, գույքի բռնագրավմամբ և սպանություններով: Թուրքական կառավարության վարած քաղաքականությունը օրեցօր դառնում էր թշնամական, ապա՝ հայասպան, իսկ երկիրն աստիճանաբար ենթարկվում էր անիշխանության: Անասելի բռնություններից հետո սկզբում անհատական, իսկ հետո զանգվածային կարգով ամբողջ նահանգում՝ հատկապես ծայրամասային գավառներում, ծայր են առնում սպանություններ ու կոտորածներ: Նորից գործի են անցնում զինված քրդական ավազակախմբերը և բաշիբոզուկները, որոնց ամեն տեսակ գործողությունները հովանավորում էին կառավարությունը և նրա տեղական պաշտոնյաները: Բնավ չկար ապահովություն, իսկ գյուղից-գյուղ և քաղաքից-քաղաք երթևեկելը դառնում էր անհնար: Նահանգի հայ ազգաբնակչությունը կառավարության գաղտնի թելադրանքով ենթարկվում էր սանձարձակ շահատակությունների, խուզարկությունների, ահաբեկման, ծեծի և թալանի: Թաներ Աքչամը, խոսելով կոտորածների մասին, վեր է հանում այն իրողությունը, որ կենտրոնական իշխանությունը Վան ուղարկած իր հեռագրերում ցուցում էր տալիս. «Շարժվեք համաձայն տեղական անհրաժեշտության, մինչև որ հայերի վերաբերյալ վերջնական որոշում ստանաք»[51]: Արդյունքում, 1914–1915 թթ. աշնանը Վանի գավառներում՝ համաձայն Կ. Պոլսից ստացված հրահանգների, 14–15 տարեկանից բարձր տղամարդկանց մեծ մասը ոչնչացվեց[52]:

Ճիշտ է, կային թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք նպատակահարմար չէին համարում Վանի նահանգի հայության կոտորածը: Դրանցից մեկը Վանի կուսակալ Թահսին բեյն էր, որը նշում էր, որ «վանեցիները կազմակերպված ժողովուրդ են, գյուղ թե քաղաք կմիանան, մեծ վնաս կհասցնեն թուրքերին, իրենք էլ երկրի տերը կդառնան, նրանցից պետք է զգույշ լինել»[53]:

Նույն կերպ էր մտածում նաև Վանի հազարապետ Հուսեին բեյը, որը դիմելով թուրքերին զգուշացնում էր. «դուք ուզում եք երկրի կենտրոնում նոր ռազմաճակա՞տ բացել: Նրանք՝ հայերը իրենց անառիկ լեռների գլխից անգամ քարեր գլորելով՝ մեր զինվորների մեջքը կկոտրեն: Զենք ունեն, կդիմադրեն: Ինչ էլ որ լինի՝ նրանց մի կպեք, թող իրենցով մնան, որովհետև մենք

---

[50] **Բինոն** 1919, 21:

[51] http://asekose.am/hy_AM/news/1/209300-1915-t-haykakan-apstamboutyounneri-verabe ryal-pndoume-sout-etaner-aqcam.html:

[52] **Ա-Դո (Հովհաննես Տեր- Մարտիրոսյան)** 2013, 140:

[53] **Սոլախյան** 2000, էջ 10:

ստիպված կլինենք երկրի սիրտը հանձնել նրանց և թուրքերին կոտորել տալ»[54]:

Բայց նրանց լսող չկար: Դեռ ավելին, հետագայում Թահսինին փոխադրեցին Էրզրում, իսկ Հուսեին բեյին պաշտոնանկ արեցին:

1914 թ. նոյեմբերի վերջերին և դեկտեմբերի սկզբից տարածվեցին չարագուշակ լուրեր, որոնք արյունոտ գույներով էին պատկերում թուրք-քրդական գազանությունները և Վասպուրականի հայության ողբերգական վիճակը: Ոճիրներ տեղի ունեցան Կարճկանի, Ալջավազի և Բերկրիի շրջաններում: Մասնակի սպանություններին հետևեցին խոշոր իրադարձությունները:

Դեկտեմբերի առաջին շաբաթվա ընթացքում, երբ ռուսական զորամասերն արդեն նահանջել էին Աղբակից, թուրքական կանոնավոր զորամասերը բաշիբոզուկների հետ միասին հաշվեհարդար իրականացրեցին Հեքիարիի նախկին վիլայեթի կենտրոն Բաշկալեի, ապա՝ Աղբակի և Ս. Բարդուղիմեոս վանքի շրջակա գյուղերի հայ բնակիչների նկատմամբ[55]:

1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին թուրքական զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերը, ոստիկանական ջոկատներն ու ամեն կարգի հանցագործ տարրերը ջարդեր կազմակերպեցին Սարայի շրջանի հայաբնակ գյուղերում՝ (Պագ, Արեգ, (Արաք), Փիրս (Պիս), Ալալան, Ալազ (Ալոզ), Սորան, Ռալիմ, Ռասուլան, Ախոռիկ, Հասան-Թամրան, Թաշօղլի, Խարաբասորիկ և այլն)[56] շուրջ 1600 հայերի (մի մասը նեստորական) հավաքելով դաշտում՝ բնաջնջեցին[57]: Ընդհանուր առմամբ 1914 թ. վերջերին Սարայում և Բաշկալեում կազմակերպվեց մոտ 10 հազ. հայերի կոտորած[58]: Նույնը կատարվեց նաև Հայոց Ձորում և Շատախում:

Հ. Մանուկյանի կողմից ՀՅԴ-ի 9-րդ ժողովին (1919 թ., Երևան) Վասպուրականի դեպքերի մասին ներկայացված տեղեկությունից (1913–1918) իմանում ենք, որ մինչև 1915 թ. փետրվարն արդեն տեղի էին ունեցել ա) հայ զինվորների և ժանդարմների զինաթափումը, որը ստեղծեց քաղաքական անվստահության հեղձուցիչ մթնոլորտ հայերի հանդեպ և սրեց հարաբերությունները հայերի ու մահմեդականների միջև, բ) զինաթափված հայ զինվորներն օգտագործվում էին որպես գրաստ, որը վիրավորեց նրանց ինքնասիրությու-

[54] **Սոլախյան** 2000, էջ 11:

[55] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թ. 12:

[56] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թ. 12:

[57] Տե՛ս **Պառպի** 1919, 139:

[58] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 102, թ. 42:

նը, գ) զինաթափ եղած հայերը զանազան պատրվակներով կա՛մ հեռացվեցին հայկական գավառներից, կա՛մ էլ գնդակահարվեցին և գաղտնի սպանվեցին Կարինի և Պարկաստանի ճանապարհների վրա, դ) 16–60 տարեկան բոլոր մահմեդականները, մասնավորապես քրդերը, կառավարության կողմից զինվեցին «միլիս» անվան տակ և նրանց հանձնվեցին ոստիկանական ժանդարմական պաշտոններ, է) սույն միլիսները շահատակություններ կատարեցին Այուր, Խավենց, Ամյուկ, Բել, Նանեկանց, Ընձակ, Եղեգիս, Մղկներ գյուղերում, զ) համիդիե գնդերի մնալը Վանի հայաբնակ գավառներում և նրանց չարագործությունները Հասան Թամրան, Ախոռիկ, Բողազքեսեն, Հազարեն, Մանդան, Պզտիկ գյուղերում, է) Բաշկալեի և շրջակա գյուղերի, ինչպես նաև Ախոռիկի, Ազարիկի, Հասան Թամրանի, Հազարենի, Դաշօղլուի ջարդերը[59]:

Կոտորածների առաջին փուլի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ ջարդերն ընթանում էին անօրինակ թափով և առանձնանում էին մի կողմից նենգամիտ խաբեություններով, մյուս կողմից անդիմադրելիությամբ, «որոնց դէմ բողոքի հուժկու ձայն չէր լսւում, ըմբոստացած ոգու մարտնչումը չէր երևում»[60]:

Ոճրագործներից բաղկացած Teşkilâtı Mahsuse-ի նորակազմ ջոկատները միջլիսի և նահանգային ոստիկանության հետ հայկական գյուղերում դիմեցին ամեն տեսակ բռնարարքների, ոչ միայն հայ բնակչությանն ընկճելու և թալանելու համար, այլև հետապնդում էին արյունալի միջադեպեր ստեղծելու նպատակ, որով հայերին կարելի էր մեղադրել «փրովոքասիոնի յանցապարտութեամբ»[61]:

Այս ամենը, ինչպես իրավացիորեն Վ. Տատրյանն է նկատում, գալիս է ապացուցելու, որ իթթիհատի ցեղասպանության ծրագրերն իրենց սաղմնային վիճակում գոյություն ունեին արդեն 1914 թ. ամռանն ու աշնանը և էլ ավելի հստակեցվեցին նոյեմբերից հետո, երբ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ Գերմանիայի հրահրումով: Հայկական «սադրանքներն» իրենց հաճախակիությամբ և տարողունակությամբ գրեթե աննշան երևույթներ էին պատերազմի լայնատարած պարունակի մեջ[62]:

[59] Այդ մասին տե՛ս **Մանուկեան** 1937, 55–56:

[60] **Ա-Դօ** 1917, 191:

[61] **Տատրեան** 1995, 47:

[62] Տե՛ս **Տատրեան** 1995, 51:

Եզրակացություններ

Վասպուրականի հայության տեղահանությունները և կոտորածները մեծ թափ ստացան հատկապես Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունները սկսելու հետ մեկտեղ և սպառնալից դրսևորումներ ստացան հատկապես 1914 թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսին, երբ ավելի ու ավելի հրահրվեց ազգային-կրոնական ատելությունը հայերի հանդեպ, և արհեստական առիթներ ստեղծվեցին հայ-թուրքական ընդհարումներ հրահրելու համար: Թուրքերին հաջողվեց իրենց հայաջինջ քաղաքականությունը Վասպուրականում գործողության մեջ դնել այն բանից հետո, երբ ռուսական զորքերը ժամանակավորապես հետ քաշվեցին գրավված վայրերից:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա-Դօ, 1917, Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում, Երեւան, «Լոյս» 1917, 488 էջ:

Ա-Դո (Հովհաննես Տեր- Մարտիրոսյան) 2013, Ռուսական ցարերը և Հայկական հարցը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 161 էջ:

Ակնունի Ս. 1920, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, «Հայաստան» գրատուն, 319 էջ:

Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեռնին գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման,1919, 350 էջ:

Բարթ Բ. 2011, Երիտթուրքերի վարչակարգը և հայերը, Վէմ, հուլիս-սեպտեմբեր, թիւ 3(35), էջ I–XVII:

Բինոն Ռ. 1919, Հայերու բնաջնջումը. Գերմանական մէթոտ. թրքական գործելակերպ, Կ.Պոլիս, տպ. Կ. Արծագանգ, 60 էջ:

Դարբինեան Ա. 1947, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. յուշեր 1890 էն 1940, Փարիզ, տպ. «Արաքս», 640 էջ:

Դիանա Աղաբեկ Աբգար. Կեանքը եւ գործունէութիւնը, 2011, Նոր-Ջուղա, «Լուսակն», 112 էջ:

Թերլեմեզյան Փ. 2017, Կյանքիս հուշերը, Երևան, «Թեքեյան» մշակութ. միության հրատ., 419 էջ:

Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եվ պատերազմի տարիներին, ուսումնական առաջադրանքներ եվ մեթոդական օժանդակ նյութեր 1984, կազմեց՝ Վ.Ս. Բայբուրդյան, Երևան, Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտ, 55 էջ:

Լէօ 1935, Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ.Բ, Փարիզ, տպ. Պահրի եղբարց, 262 էջ:

Կոսոյեան Հ. 1966, Վան. Բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսապատումը. 1915 ապրիլի 7 - մայիսի 3, Թեհրան, տպ. «Ալիք», 176 էջ,

Կոսոյեան Հ. 1992, Վան-Քաղաքամիջի Ապրիլեան կռիւները, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 135 էջ:

ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 102, թ. 42:

ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թ. 12:

ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թ. 12:

ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 11:

Հուշագրական ժառանգություն. ՀՃՈւ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք ԺԴ 2011, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 383 էջ:

Մանուկեան Հ. 1937, Դէպքերը Վասպուրականում, Վէմ. հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Փարիզ, թիվ 1, յունւար-մարտ, էջ 51–63:

Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում 2005, աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, առաջաբանը Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմանեց Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, «Հայաստան», հ. I, 483 էջ:

Յուշեր Արմենակ Եկարեանի 1947, Գահիրէ, «Նոր աստղ» տպ., 307 էջ:

Պալաքեան Ծ. վարդ. Գ. 1922, Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պեռլինէն դեպի Զոր, 1914–1920, Ա հատոր, Վիեննա, «Կաթող. Մեծ Տանն Կիլիկիոյ», 494 էջ:

Պառպի Հ. 1919, Սարսափի երկրին մէջ. նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, «Այգ», էջ 139:

Պրայս Լ. 1920, Հայկական ջարդերու փաստաթուղթերը, Ա մաս, կազմեց Վահան Միրագենց, Կ.Պոլիս, 175 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ. 2007, Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության երկու ծրագիր (1876 և 1915 թթ.), ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Երևան, «Լուսակն», 39 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ. 2009, Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876–1920 թթ.), Երևան, «Լուսակն», 247 էջ:

Սոլախյան Կ. 2000, Թեժ մարտերը Վանի Քաղաքամիջում, Երևան, «Զանգակ-97», 92 էջ

Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան Հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առթիւ, 1915–1930, Վենետիկ-Ս.Ղազար, «Մխիթարեան» տպ., 1930, 413 էջ:

Վերջին լուր, Կ.Պոլիս, 23.03.1919, թիւ 1528:

Տատրեան Վ. 1995, Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, հայկական ցեղասպանութիւնը յետ-պատերազմեան օսմանեան խորհրդարանին մէջ, Բոստոն, «Պայքար», 147 էջ:

Гасанова Э.Ю. 1966, Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурков (1908–1914), Баку, изд-во АН Аз.ССР, 163 с.

Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарии 2003, Москва, «Гардарики», т. 2, ч. 1, сост., отв. ред., автор предисловия и комментарии докт. юр. наук, проф. Ю.Г. Барсегов, 912 с.

Готлиб В.В. 1960, Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, Москва, «Соцэкгиз», 603 с.

Залесский К.А. 2000, Первая мировая война, биографический энциклопедический словарь, Москва, «Вече», 576.

Корсун Н.Г. Комдив 1940, Алашкертская и Хамаданская операции на Кавказском фронте в 1915 году, Москва, «Воениздат», 200 с.

Лудшувейт Е.Ф. 1966, Турция в годы Первой мировой войны, 1914–1918 гг., Москва, изд-во Моск. ун-та, 386 с.

Материалы Политархива МИД кайзеровской Германии, 1995, Ереван, «Гитутюн», 644 с.

Ногалес Р. 2006, Четыре года под полумесяцем, Москва, «Русский вестник», 368 с.

Оборона Вана. 7 апреля – 4 мая 1915 г., Москва, тип. «Вл. Венгерова», 1917, 48 с.

Kâzım Karabekir 1995, Cihan harbine neden girdik, Emre Yayinlari, 199 s.

К ВОПРОСУ О НАЧАЛЕ ПОГРОМОВ АРМЯН В ПРОВИНЦИЯХ ВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ

АРУТЮНЯН А.

Резюме

Ключевые слова: движение, волонтерское движение, Ван, Джевдет, Арам, А. Врамян, резня.

Армяне Ванской губернии, обосновавшиеся на северо-восточном отрезке русско-турецко-турецко-персидской границы, являлись причиной серьезной обеспокоенности турок во время продвижения русской армии и армянских добровольческих отрядов в Ван в ноябре 1914–1915 годов. Именно поэтому депортация и массовые убийства армян Васпуракана достигли ужасающих масштабов особенно с началом боевых действий на Кавказском фронте, в частности, во второй половине ноября 1914 года, когда усилилась национально-религиозная ненависть к армянам и искусственным образом были созданы условия для провоцирования армяно-турецких столкновений.

ON THE ISSUE OF THE OUTSET OF ARMENIAN MASSACRES IN DIFFERENT PARTS OF VAN PROVINCE

HARUTYUNYAN A.

Summary

Key words: movement, volunteer movement, Van, Jevdet, Aram, A. Vramyan, massacres.

Located in the northeastern corner of the Russian-Turkish-Turkish-Persian border, the Armenians of Van province could have caused serious political and military problems for the Turks during the November 1914–1915 movement of the Russian army and Armenian volunteer detachments to Van.That is why the deportations and massacres of the Armenians of Vaspurakan gained momentum especially with the start of hostilities on the Caucasus front, and developed threatening manifestations especially in the second half of November 1914, when more and more national-religious hatred against Armenians and artificial Armenian-Turkish interactions occurred to provoke clashes.

KAREN MKRTCHYAN*
PhD in History
Institute of History NAS RA
K86Mkrtchyan@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.62-72

THE ISSUE OF HIGHER EDUCATION IN THE IRANIAN-ARMENIAN COMMUNITY (2000–2004)

Key words: the Armenian community of Iran, higher education, students, Iranian universities, admission, profession, Islamic Azad University.

Introduction

For different parts of the Armenian Diaspora, having a community of highly qualified professionals is undoubtedly of great importance for the progress of the society of the residence country. However, this process requires will and determination of the Armenian applicants to overcome certain linguistic, legal and other obstacles.

The Armenian community of Iran has a certain level of education, which can first be considered in the context of the Iranian educational system and its peculiarities. That is why, based on objective conditions, the issue should be considered in the light of the possibilities offered by the country in the field of education.

Accordingly, in order to meet the higher educational needs, Armenian youth is mainly educated in Iranian universities though some Iranian-Armenian young people also choose to study at Armenian universities. Specializing in Armenology at the Islamic Azad Universities of Isfahan and Tehran was a widely practised choice in the community during the years in question. In the recent years, unfortunately, Armenians do not display interest in studying in the departments of the mentioned universities, while Persian students, on the contrary, do.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.09.21, գրախոսվել է 10.09.21, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

A certain number of Iranian-Armenian youth participate in the courses of Armenian studies organized by the Armenian Diocese of Tehran though these learners do not have the official status of students in state universities.

It should be noted that the Diocesan Council of the Armenian Diocese of Tehran focuses on the issues of programs meant to develop the Armenian language studies, namely – evening courses of the diocese, compilation of textbooks, raising the educational level of the center. As a result of all that, the new program of the Armenian language courses in Tehran was borrowed from Khachatur Abovyan Pedagogical Institute on July 20, 2004[1].

Nevertheless, taking into account the peculiarities of the state policy towards the community, as well as the employment of the Armenians in different branches of the country's economy, especially in crafts, it can be said that since 1979, from the Islamic Revolution on, appointments to high positions are virtually excluded from the community. The application of this unwritten law explains the scarcity of applicants from the community for some university specialties. In other words, the restriction of religious minorities, including the Armenians, in the Iranian state system has a certain effect on the choice of professions in universities. It should be noted that the Armenian community in Iran prevails in number (about 70%) over the other communities of religious minorities.

Admission Procedure at the Iranian Universities

The implementation of the Islamic program of universities on the basis of the Islamic Cultural Revolution started from 1980[2]. According to this approach, 2 levels have been differentiated in the educational process of the universities: *cardani, i.e.* incomplete higher education, for a period of 3–3.5 years the graduates of which receive a bachelor's incomplete degree, and a complete education course lasting 6–6.5 years, and the graduates are awarded a full bachelor's degree[3].

To enter the university, applicants take exams in professional and general education subjects. These are the Persian and Arabic languages, the Islamic

---

[1] Հաղորդագրութիւն ԹՀ թեմական խորհրդի գործունէութեան, 30 մայիսի առ 21 սեպ-տեմբերի, 2004 թ., Ալիք, 10.10.2004:

[2] **Բայբուրդյան** 2005, 719:

[3] **Բաղալյան** 2011, 339:

enlightenment, a foreign (European) language, an interview on socio-political issues[4].

The conditions for admission to postgraduate studies are the same as those for entering a university: adherence to Islam or one of the official religions of Iran, adoption or observance of the provisions of the Constitution, non-membership in any anti-Islamic party or group other than the Party of God ("Hezbollah")[5].

It is obvious that the above-mentioned requirements in any case present certain difficulties for the Armenian community, which is a Christian religious minority.

If we are to assess the state of education of the Armenian community in Tehran and other cities, it should be noted that in general it is high (especially in natural sciences). Graduates of Armenian schools, as a rule, are capable of being admitted to Iranian and foreign universities on the basis of the knowledge acquired at school, while the learning of religious minorities in Iranian universities is implemented on a general basis[6].

Some Armenian high school graduates prefer to study in Armenian universities. For example, in 2004 there were 2,000 Iranian students studying in Armenia, 800 of whom were Iranian-Armenians[7]. Most of them (children of well-to-do families) seek education in Europe, the USA, Canada and other developed countries[8]. There is a huge difference between the number of high school graduates and university applicants in Iran. Therefore, even talented young Armenians do not manage to enter state universities. It is quite difficult for young Iranians to overcome the conditions of the competition and enter universities[9].

The Islamic Azad University, known for its many branches in different cities of the country, is relatively accessible to the Armenian youth.

The best universities in the country are Tehran State University, Tehran National University, the universities of Shiraz, Tabriz, Kermanshah, Kerman, Isfahan, Dr. Beheshti University of Tehran, Mashhad University of Medical Sciences, Sharif

[4] **Բայբուրդյան** 1999, 225:
[5] **Բայբուրդյան** 1999, 226:
[6] **Բայբուրդյան** 2013, 99:
[7] **Թադևոսյան** 2005, 56:
[8] **Բայբուրդյան** 2013, 100:
[9] **Բայբուրդյան** 2013, 138:

University of Technology[10] as well as Khaje Nasireddin Toosi University of Technology.

Admission to Islamic Azad University is the same as to any other university in Iran. Students at that University have the right to be a free listener. The students receive a corresponding certificate, which, however, is not equal to the diploma of a university graduate. In addition, because tuition at this university is free, its students do not receive privileges for exemption from military service or deferment[11].

Admission to state universities largely depends on the results of the so-called *concur* national examination. Among the state universities, the Islamic Azad University offers only one alternative – its high tuition fees[12].

It should be noted that in 2000–2004 many Iranian-Armenians passed the annual entrance exams of Iranian universities. Compared to the percentage of the Armenian community, the number of students admitted to universities was on average 200, which was considered a good indicator[13].

The Issue of University Specialty of Iranian Armenians

A possible source of information about the higher education level of the Armenian community in Iran is the number of successful entrants who pass the entrance exams and the competition with high marks. At the same time, they reveal the professions and abilities preferred by the Armenian youth. However, as mentioned, some professions are not available to them because the conditions of the competition are very hard.

Here are some interesting statistical data. Thus, in the academic year of 2001–2002, 323 Armenian applicants were admitted to Iranian universities, of which 75 were in Armenian language and literature, 37 in foreign languages, 17 in accounting, trade administration, 7 in chemistry, and 4 in Physics, 2 in Political Science, 1 in Economics and in other specialties[14].

---

[10] **Թադևոսյան** 2005, 55:

[11] **Բայբուրդյան** 1999, 226:

[12] **Farrokhi-Khajeh-Pasha, Y., Nedjat,** (2012). The validity of Iran's national university entrance examination (Konkoor) for predicting medical students' academic performance. BMC medical education, 12(1), 60. https://bmcmededuc.biomedcentral.com/articles/10.1186/1472-6920-12-60 դիտվել է 22.06.2021:

[13] Ալիք, 12.10.2004:

[14] Ալիք, Յաւելւած, հոկտեմբեր, 2001 և 03.11.2001:

In addition, 40 students were admitted to the master's degree departments of the mentioned university, of which 27 to accounting and economics, 5 to computer science, 3 to construction, 1 to mining and production expertise, 1 to electronics, 1 to mechanics, 1 to physical education. In fact, in this case, the majors in economics prevailed. Instead, some specialties were completely absent during university admissions. This is borne out by the fact that in the large pages of university admissions we could not find any names of Armenian applicants admitted to specialize, for example in law, in military science, etc... This fact gives grounds to conclude that the mentioned professions are by an unwritten law unavailable to the community. Hence, the applicants did not show any interest in them.

On the basis of the fact that in 2000 the graduates of Iranian-Armenian secondary schools were 2378 people[15], it turns out that up to 15% of them were admitted to Iranian universities.

Moreover, the Armenian entrants successfully passed the exams and were admitted to the Islamic Azad University in Tehran (central) as well as to the branches of Zahedan, Kerman, Neyriz, Karaj, Varamin, Rudehen, Isfahan Jahad, Allameh Tabataba and other universities in Tehran.

It should be noted that the General Union of Armenian University Students and the Armenian Public Union of Tehran, the Armenian Club, come up with an incentive initiative to evaluate graduates with higher education in the community.

On May 19, 2000, on the initiative of the above-mentioned Union, an evening party dedicated to higher education graduates and students was organized in the hall of the Armenian Club, during which 3 postgraduate students were awarded gold medals, 9 masters – silver medals, 14 students received certificates[16].

At another party held on October 14, 2002, 17 master's degree students, 16 master's degree graduates, 4 postgraduate students, 2 young inventors, 5 graduates of postgraduate courses were awarded silver medals[17] while the outstanding graduates received the “David Anhaght” award. The numerical increase in the progress of the participating students was even more obvious this time.

---

[15] Ալիք, 17.08.2000:

[16] Ալիք, 22.06.2000:

[17] Ալիք, 15.10.2002:

The above-mentioned measure of potential evaluation is in fact a demonstration of the intellectual capacity of the community.

In the academic year of 2002–2003, 520 pupils were admitted to Iranian universities, of which 322 for bachelor's degree and 189 for master's degree. There were also 9 doctorate students. Most of them entered the Islamic Azad University. The achievements of the community are indeed obvious, particularly the admission to the doctoral department, prevailingly medical specialties (8 out of 9)[18].

Thus, according to the published data, if in 2001, the number of Armenians admitted to Iranian universities was 323, in 2002 this number increased to 520. Interestingly enough, this index, with a small deviation, was maintained in 2003. The list for the academic year of 2003–2004 shows that only 507 Armenians were admitted to the Islamic Azad University, of which 175 for a bachelor's degree education, 225 for a master's degree, 51 for a part-time education bachelor's degree, 1 for a doctor's degree, etc[19].

As a result of passing the entrance exams of 2003, the professional distribution had the following picture: foreign language – 56, Armenian language and literature – 53, Persian language and literature – 3, engineering and computer sciences – 56, physics and mathematics – 31, chemistry and experimental sciences – 27, economics, accounting, administration – 27, statistics – 11, state administration – 2, archeology – 3, geography – 2, music, law, doctorate in pharmacy – 1 for each specialty, etc.

It should be noted that the leading position in the doctoral program is occupied by the specialty of medicine, which is a good indicator of postgraduate education.

The information provided on the occasion of the 60th anniversary of the General Union of Armenian University Students is a source about the general educational level of the community in the same year. It becomes clear that in 2003 the union had 1024 graduate students, of which 568 was female (55%) and 456 was male (45%)[20]. In fact, the difference between men and women was 10%.

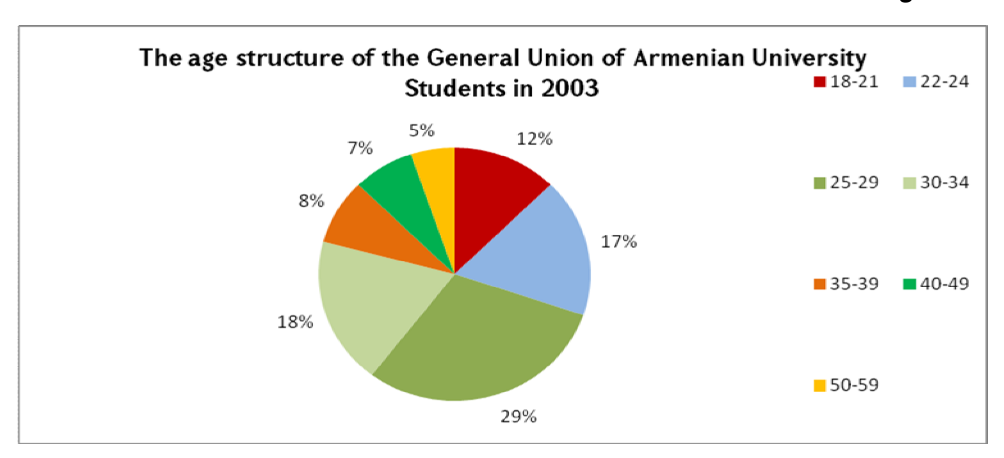
---

[18] Ալիք, 20.10.2002, 06.11.2002:

[19] Ալիք, 02, 03, 04 և 20.11.2003:

[20] **Դոկտոր Օննիկ Սահակեան**, Միութեան անդամակցման կազմը եւ մասնագիտական դասակարգումը, համառօտ քննարկում, Ալիք, 30.11.2003:

Figure 1:

The members of the Union were divided into 3 groups according to the code data. a. *Elders*: persons over 30 years of age, 417 in number, b. *Students* – 414, c. *Graduates* – 193. Thus, the number of student-members of the Union was 40%, and the majority of the rest were graduates and elders. At the same time, graduates made up 19%, and elders – 41%. In fact, some of the graduates with higher education emigrated to other countries to work for high pay.

It is interesting that according to the criteria of the three-level educational system, the members of the Union had the following classification: Bachelor's degree – 891 people or 87%, master's degree – 51 people or 5%, doctorate or postgraduate degree – 54 people or 5%, Armenian studies – 28 people or 3%. In fact, most had a bachelor's degree.

This Union, based in Tehran back in 1943, organizes its activities according to professional departments through sports, literature, architecture, medicine, art, history of Armenia[21]. Let us present the composition of the Union according to the professional classification of Iranian universities.

---

[21] **Փահլևանյան** 2003, 256:

Table 1:

The composition of the General Union of Armenian University Students Union according to the professional classification of Iranian universities in 2003		
N	**Profession**	**Number**
1.	Architecture and adjacent branches	57
2.	Engineering and adjacent branches	331
3.	Chemistry, Physics and adjacent branches	118
4.	Medicine, dentistry, pharmacy and adjacent branches	96
5.	Linguistics	215
6.	Accounting and administration	118
7.	Economics and insurance	38
8.	Humanities	36
9.	Philosophy	1
10.	Political science	1
11.	Jurisprudence	9
12.	Archeology	1
13.	Historiography	2
14.	Geography	1

It should be noted that the mentioned 14 scientific branches have 132 subdivisions, which reflect the professional diversity of the Union members.

The table presented above shows clearly that the community has a large number of people in the spheres of engineering, linguistics, as well as chemistry, physics and related specialties. Conventionally speaking, they occupy the first three positions of the most popular professions in the Armenian community.

At the same time it should be mentioned that in the middle of the 2000s, 5% of the population in Iran was illiterate[22], which is equivalent to several million people. However, the Armenian community of Iran as a religious minority, is in a favorable position. Meanwhile, other peoples living in Iran, more than ten times larger in number, are, on average, definitely behind the Armenians in terms of higher education.

Indeed, community organizations focus on some support programs for young people with higher education. A case in point should be considered the initiative

[22] **Թաղևոսյան** 2005, 56:

of the Diocesan Council in 2002, which, under the direction of the Armenian Church-School Trustee of Ghazvin, provided a group of Tehran-Armenian students with temporary rooms as a student dormitory at the local Armenian “Raffi” school[23].

Within the framework of the issue, it is important to note that in the academic year of 2004-2005, the RA government approved 75 places for the Diaspora to study in the RA universities by state order. Among them 5 were meant for postgraduate studies and 70 – for university education.[24] Meanwhile, 89 entrants from Iran alone have expressed a desire to study in the Armenian universities. The situation was more or less the same in 2004[25]. The involvement of Iranian-Armenian applicants at the expense of the RA budget, the provision of additional places for them can be beneficial not only for those young people, but also for the Republic of Armenia, for in that way the country will accept young and capable minds. As for the Iranian-Armenian youth, instead of emigrating to other countries, they will be repatriated to Armenia while receiving higher education.

Conclusion

The restriction of religious minorities, including the Armenians, in the Iranian state system has had some impact on the choice of professions in universities. In addition, the application of sophisticated educational standards for university admissions poses some difficulties for the Armenian community, which is considered a religious minority.

The demand for engineering professions in Iran has led to an increase in the number of people in the community in the professional sphere of engineering.

BIBLIOGRAPHY

Ալիք օրաթերթ, Թեհրան, Յաւելուած, հոկտեմբեր, 2001, 03.11.2001, 15.10.2002, 20.10.2002, 06.11.2002, 21.12.2002, 02, 03, 04 և 20.11.2003, 12.10.2004:

Բաղալյան Գ. 2011, Իրան. Հանրագիտարան, Երևան, Հեղինակային հրատ., 880 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 2013, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն», 211 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 2005, Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 784 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 1999, Իրանն այսօր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 336 էջ:

[23] Ալիք, 21.12.2002:

[24] Ալիք, 12.07.2004:

[25] Ալիք, 22.09.2004:

Թաղևոսյան Ռ., 2005, Իրան, Երևան, Հեղինակային հրատ., 64 էջ:

Սահակեան Օ. 2003, Միութեան անդամակցման կազմը եւ մասնագիտական դասակարգումը, համառօտ քննարկում, Ալիք, թիվ 253, 30.11.2003:

Փահլևանյան Հ. 2003, Իրան, Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Խմբ.՝ Հովհ. Այվազյան, Ա. Սարգսյան և ուրիշ., Երևան, «Հայկական հանրագիտարան», 235–267 էջ:

Farrokhi K., Nedjat Y., (2012). The Validity of Iran's National University Entrance Examination (Konkoor) for Predicting Medical Students' Academic Performance. BMC Medical Education, 12(1), 60. https://bmcmededuc.biomedcentral.com/articles/10.1186/1472-6920-12-60 դիտվել է 22.06.2021:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ (2000–2004 ԹԹ.)

ՄԿՐՏՉՅԱՆ Կ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Իրանի հայ համայնք, բարձրագույն կրթություն, ուսանողներ, իրանական բուհեր, ընդունելություն, մասնագիտություն, Իսլամական Ազատ համալսարան:

Իրանի հայ համայնքի կրթական մակարդակը կարելի է քննարկել իրանական կրթական համակարգի ու դրա առանձնահատկությունների համատեքստում: Իրանում կրոնական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին, այդ թվում՝ հայերին աշխատանքի ընդունելու սահմանափակումը որոշակիորեն ազդում է նաև բուհերում մասնագիտական նախընտրության ձևավորման վրա:

Համալսարան ընդունվելու համար քննություններ հանձնելը և դրանց չափորոշիչների, ինչպես նաև այլ պահանջների խստագույնս կիրառումը մրցութային լուրջ խնդիրներ է ստեղծում հայ կրոնական փոքրամասնություն համայնքի համար: 2000 թ. դրությամբ իրանահայ միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտները կազմել են 2378 հոգի, իրանական բուհեր է ընդունվել նրանց մինչև 15 %-ը: Իրանում ճարտարագիտական մասնագիտությունների պահանջարկի հետևանքով համայնքում ևս մեծացել է այդ մասնագիտություններով դիմորդների թիվը: Այստեղ մեծ թիվ է կազմել նաև լեզվագիտության, քիմիայի, ֆիզիկայի և հարակից մասնագիտությունների պահանջարկը:

Հենց դրանք էլ զբաղեցրել են հայ համայնքում առավել տարածված մասնագիտությունների ցանկի առաջին հորիզոնականները:

ВОПРОС ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИРАНО-АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЕ (2000–2004 гг.)

МКРТЧЯН К.

Резюме

Ключевые слова: армянская община Ирана, высшее образование, студенты, иранские высшие учебные заведения, прием, профессия, Исламский Азат университет.

Уровень образования в армянской общине Ирана следует рассматривать в контексте иранской образовательной системы и ее особенностей. Ограничения в отношении религиозных меньшинств, в том числе армян, в иранской государственной системе в определенной степени оказывают влияние на выбор профессии.

Соблюдение стандартов при вступительных экзаменах в иранские вузы, а также других требований создает серьезные проблемы для армянской общины, которая считается религиозным меньшинством. К примеру, в 2000 г. число выпускников ирано-армянских средних школ составило 2378 чел., и всего 15 % от общего числа выпускников поступило в иранские вузы. В силу востребованности инженеров в армянской общине возросло число желающих получить образование по этой специальности. В иранской армянской общине не менее востребованы специалисты в области лингвистики, химии, физики и смежных профессий. Именно перечисленные профессии являются наиболее популярными в армянской общине Ирана.

MAJID KARIMI*

PhD student in Iranian Studies Department,
Yerevan State University (YSU)
Karimmj@yahoo.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.73-92

ARMENIAN NAKHIJEVAN OF THE XVII CENTURY EVIDENCED BY JEAN CHARDIN

Key words: Nakhijevan, Armenia, Safavid Persia, Jean Chardin, Old Julfa, Araxes, Noah**.**

Introduction

Nakhijevan[1] is an area of 5,500 square kilometers within the north-east Armenia (also explained by Chardin as Upper or Eastern Armenia[2]), and in the north of the Araxes River, near the slopes of Masis (Ararat). It is the border area of Armenia in the north, which borders proper Iran in the south. On the other hand, it also has a small strip that borders Turkey.[3] Now, in the 21st century, this district forms an autonomous unit within the Republic of Azerbaijan, though it has no common border with this country and lives separately. Nakhijevan has

[*] *Հոդվածը ներկայացվել է 25.04.22, գրախոսվել է 12.05.22, ընդունվել է պպագրության 22.08.22:*

[1] The gist of the study and of the testimony by Chardin is the meaning "Armenian Nakhijevan," which is not equivalent to merely the Armenians who lived in the unknown by its national affiliation region. Nakhijevan of the 17th century is an Armenian administrative unit, conquered, ruled and subordinated by the Persian Empire. Its de-ethnification was caused by the Persian-Turkish Wars with their huge scorched-earth policy of the Shah Abbas I. However, Jean Chardin recorded that at the moment of his trip to this region ruined 70 years before, the latter was reviving and being reconstructed as a national area. See: **Ağalarli** 2016, 43–44; **Galichian** 2012, 89–92, 107–110, 147–148, 197; **Галчян** 2013, c. 79, 81, 83, 97.

[2] Travels of **Sr. John Chardin** 1686, 333, 345-346, 348. About Jean Chardin (1643–1713): Richards 1959, Abbasi 1959, 5. In Persian: شاردن، سر جان. سفرنامه سر جان شاردن به ایران، مترجم محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، 1337، ص 5 .

[3] According to the Treaty of Qasr-e Shirin in 1639 the border between Safavid Iran and Ottoman Empire in East Anatolia (West Armenia) was Kars, and Nakhijevan had no border with the Ottomans.

undergone ups and down in its history with many changes and conquests, and there is no complete consensus among historians about the origin of the city[*].

The Armenian prime sources and historians mention that Nakhijevan was founded by the Armenian king Tigranes II the Great[4]. They base their reports on Josephus Flavius (1st century AD) and Ptolemy (2nd century).

As far as Chardin is concerned, he tells nothing about the builder of the city. So, the aim of this article is to show the importance of Chardin's account on Nakhijevan, relating to the Armenian essence and every-day life of the native people of the area except the Persian speakers, mainly represented by the Imperial Garrisons and Nobility. Therefore, his exposition clearly testifies that this land had native Armenians together with Persians, who served in the Garrisons and civil administration. The French traveller tells nothing about Persian craftsmen, traders or villages in the area. Finally, his report on Nakhijevan brings us to the conclusion that demographic changes in favor of the Turks and the intended policy of Turkification occurred and sped up after Chardin's time.

Jean-Baptiste Chardin was the son of a French jeweler (a wealthy Huguenot family[5] who ran their customary business)[6]. He was born in Paris in 1643, the year of Louis the XIV's (1643–1715) accession to the French throne. His father Daniel was a wealthy Huguenot jewelry merchant with business interests in India. After enjoying an excellent education, Jean followed in his father's footsteps by becoming a gem merchant.[7] Like his precursors J. Tavernier and J. de Thevenot, Chardin practised the same métier and Christian affiliation; he also travelled independently to Persia for commercial purposes.[8] He first left for Asia in 1664,

---

[*] I express my special and deep gratitude to Dr. of Sc. in Hist. Gayane Makhmourian, leading scientist at the Institute of History, Armenian Academy of Science, for her dedicated academic guidance throughout my writing of this article, including her very helpful comments on the toponyms, points on historical background and in-depth look into some sources.

[4] See: **Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան** 1991, 951–952:

[5] Protestant.

[6] **Mokhberi** 2019, 1.

[7] شاردن، ژان . سیاحت نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، موسسه چاپ و انتشارات امیرکبیر، 1393، جلد اول، ص ص 5.

[8] The Travels of Monsieur de Thevenot 1687, 70.

accompanied by Antoine Raisin – a goldsmith from Lyon[9] who was a business associate of his father[10].

Jean Chardin has become the most famous expert in Iranian Studies who conveys important information about the region. Although his description is not complete or very accurate, his account gives us a good portrait of the Persian Empire with Erivan and Nakhijevan Khanates of the 17th century. Chardin started his journey to Iran in 1664 and returned to Paris in 1669. He published his first work in 1671. In the same 1671 he returned to Iran (Persia) and remained here until 1677[11]. He lived in Iran for about ten years[12]. After a while, Chardin entered the court of Shah Abbas II[13] from the Safavid dynasty and learned Persian fluently. In his travelogue he presented his stay and voyages through the region in detail, as far as he had made interesting observations and collected information about Iran.

One of the most important aims of Chardin's voyage to Persia was to find out some new trade route other than the Silk Road from Europe to India and China. France as a rival of Britain in the 17th century was eager to reach China by some new and safe route. The ambassador of France in Constantinople had openly tensed relations with the Ottoman Court. That's why when Chardin stayed in Constantinople, he had to escape from the city and went to Georgia. Above all, he had a thought in his mind and was looking for a possibility to establish business ties in Russia as well.

Chardin Travel Route from Tbilisi to Tabriz

Chardin chose to travel to Iran via the Black Sea and Georgia, as far as the land voyage had been too dangerous for him. So, he did not travel through Asia Minor (which he never called Anatolia) and Upper Armenia to the Levant and Mosul like the others did before him. He arrived in Kakhids[14] and Georgia[15]. In that period, Georgia and Armenia were countries, conquered by and incorporated

---

[9] **Emerson,** 327–328; Richards, Ibid.

[10] **Faithorne,** ibid.

[11] **Navai, Ghafari Fard** 2007.

[12] **Richards** 1959, 327–328. شاردن، همان، صص

[13] Shah Abbas II was the seventh Safavid king of Iran from 1642 to 1666 AD.

[14] Kakhid or Kalshid in Persian (کلشید) was the ancient name of the Eastern part of the Black Sea, named Colchis in the Greco-Roman geography, and located today in western Georgia.

[15] Sir John Chardin's 2012, 9.

into the Safavid Empire. The Frenchman had chosen this route as the safest way for him to go to Iran.

He depicted borders of Iranian territories and repeatedly emphasized in his travelogue in Tbilisi that his intention was to reach the boundaries of Iran as soon as possible[16]. He said he had a letter with recommendations by the French Ambassador and the sovereign minister of the Republic of Geneva for his voyage to Iran. He also informed that Georgia or Colchis (Kakhid) had a Viceroy[17].

At the beginning of Chardin's visit to Georgia, he doesn't indicate the date of his arrival, although he came to Tbilisi and came from there to Armenia and then Ardabil.[18] It is from this route that he traveled to Nakhijevan to continue his way to Isfahan and the court of the Safavid Shah. He stayed in Yerevan from March 7 to April 8, 1673, that was quite sufficient to collect and record information about this city and its history.

So, J. Chardin writes: "On [April] eighth, an hour before day, I parted from Erivan and travelled four Leagues [i.e. 19.3 km] over the little hills and through valleys and Country which I crossed being full of Villages. In one of which that was a very fair and large one I lodged, called by the name Daivin[19] [Dvin], (دئوین). On [April] ninth, we travelled five Leagues [24,1 km] through a country that was very level and fertile, and whatever is called the mountain of Noah[20], was to the right. We directed our course South-West, and stopped at village Kainer[21].

---

[16] Ibid., 382.

[17] شاردن ، همان، ص64.

[18] **Chardin 2012,** 382.

[19] Travels 1686, 344. Dvin (Դուին,Դվին Dwin-Duin) that means "Hill" in Persian, as recorded by Movses Khorenatsi, is located 35 km south-east of Yerevan and was the capital of Armenia in 335–428. The Armenian sources mention that this city was built by the Armenian King Khosrov III Kotak in 335 on the spot of an old fortress. Movses Khorenatsi writes that Khosrov came to the throne in the third year of the Persian King Hormozd (هرمزد). In the "eighth year of the reign of Constantius he [Khosrov III] planted a forest near the Azad River, which is still called by his name. He also moved the Court to a hill at the top of the forest, and built a sun-protected palace….As the unclear and warm air smelt disgusting, the residents of Artashat (in Ararat Province) could not stand this [reality] and voluntarily undertook this relocation" – **Մովսես Խորենացի** 1997, 216. Then, the Sasanian Shahanshahs made it the residence of their Governors, called Marzpans. Afterwards it was a Seat for Byzantine Kuropa-lates and Arab Ostikans, who established the center of the Province of Armenia here. Dvin had been important in trade and crafts till 1236, when it was completely destroyed by Mongols.

[20] According to a widespread medieval myth, Mount Noah is Mount Ararat (Masis); its slopes are perceived as a landing place for Noah's ark. The peak of Masis was linked to the

[On April] tenth, we travelled 8 Leagues [38,6 km] and passed half the way before we reached a great town called Sadarak[22]. It was the Capital of the Province of Armenia called Sharur[23], and the sultan of the Province resided in that town. That night we had but a very bad lodging in an old ruined Inn, near a village called Norashen"[24].

According to Chardin, he went to the historical city of Dvin and passed from the plain of Ararat in the region of Little Sis[25] or Little Ararat to the plain of Nakhijevan. Mount Ararat was to the right, and from the southeastern slopes of Sis he passed to the village of Qainar (قاینار). Continuing the route, the French traveler reached the large village of Sadarak[26](سه دره), which is located in the present-day Nakhijevan district. It is interesting to mention that the toponym Nakhijevan, which has been used since ancient times, derives from a Persian word meaning "three valleys". Thus, this route was the smoothest and closest road to Nakhijevan, which was under the jurisdiction of Yerevan province and its Sardar Biglarbeyg. Chardin also called Sadarak the regional center of Armenia, where the Sultan (monarch) of the region resided[27].

The merchant also writes: "On [April] eleventh, we traveled four Leagues [19,3 km] along the same road, and through a very fair Country; but not so level or smooth. It was stony, and full of little hills. We also ferried over a river called

---

toponyms Ararat and Nakhijevan, where according to the Bible Noah descended from the ark and had his rest. However, J. Chardin stipulates that the genuine mount Ararad with the Ark should be searched in the Corduenian region, to the south-west of Lake Van – Travels 1686, 252–253.

[21] Not located on the map.

[22] Sedarec (سدارک).

[23] Charour (شرور) was a small town.Today the whole disitriict is called by the name Sharur, which comes from Persian but originally was extracted from the word "Shar" (شر).

[24] Nouratchin (نوراچین) See: Travels 1686, 344 and Sir John Chardin's 2012, 386–388.This village exists till now, though without its Armenian dwellers.

[25] Movses Khorenatsi in his book " History of Armenia" writes that toponyms Sis and Masis came from Hayk's great – grandson Amasia's name. Although they were characterized as descendants of Noah, Khorenatsi does not link those peaks with the Great Deluge. Amasia came from Armavir, settled his sons in the area and returned to his city. See: **Մովսես Խորենացի** 1997, ԺԲ, 88.

[26] سمیعا، همان ، ص 192., In the book Tazkerat al-Muluk, Mirza Sameea has written the name of Sadarak in Persian (صدراک) Sadrak, and it is located in the area of Sharur in the middle of the road from Yerevan to Nakhijevan.

[27] **Travels** 1686, 256, 344 and **Chardin** 2012, 387–388.

Arpa[28] that waters all the neighboring lands. It separates the Government of that part of Armenia, of which Erivan is the Capital, from that other part of which Nakhijevan is the Metropolis"[29].

Chardin states that the Arpa River is a border between two Khanates which separated the Erivan Khanate from the Nakhijevan administrative unit. The center of the first part is Yerevan and the center of the second part is Nakhijevan. So, it means that the traveler includes the whole of the Arpa plain in Armenia. He has explicitly determined that the western part of this river is in the Khanate of Yerevan. Chardin calls the ruler of the state of Armenia (ارمنستان ولایت) Biglarbeyg (بیگلربیگ)[30] and the ruler of Yerevan Khan (خان) and has introduced him as Safi Gholi Khan[31]. Chardin says that when a State (ولایت) is big and important for the Empire, the king gives the title "Beglerbeg"[32]. Therefore, on March 7 - April 13, 1673, Chardin reported that Nakhijevan Khanate entered the bigger Armenian province which was part of Safavid or Iranian Empire.

Chardin's Description of Nakhijevan

Chardin describes the geographical location of Nakhijevan and writes that the Arax flows through and fertilizes the plain of Ararat – the site of major Armenian cities like Armavir, Yervandashat, Artashat, Yerevan, Dvin, Ani[33], Nakhijevan and Vagharshapat[34], all of them being Capitals of the country during different periods, except Nakhijevan.

---

[28] The toponym "Harpasony" should undoubtedly imply "Harpasouy" or Arpa-souy River, which bears its correct name Arpa. Not to be confused with the Arpachay, as far as the river Arpa descends from Vardenis and flows into the Arax from its left bank. In its turn, the Arpachay or Western Arpachay, commonly called by its initial toponym the Akhuryan, flows south of contemporary Gyumri, is 186 km long and also joins the Arax from its left side. The toponym Akhuryan (Ախուրեան) has nothing to do with Turkish. It was recorded by Khorenatsi. There was a village in Nakhijevan, until 2003 it was called Shuraabad (Persian name) or then Sovetabad.

[29] In Travels 1686, 345 written as "Naccivan." See also: **Sameea** 1989, 192.

[30] Biglarbeyg (Beglerbegi–Beylerbeyi) was a Turkish word and high rank title in Seljuks, Safavi and also Ottoman time.

[31] Safi Gholi Khan was the ruler of Yerevan Province in 1666–1674. See: **Travels** 1686, 256 and **Chardin** 2012, 377–386. Also: **Bournoutian** 2003, 75; **Floor** 2001, 87–88; **Nasiri** 2008, 172; **Matthee** 2012, 146, 206.

[32] **Travels** 1686, 256; **Chardin** 2012, 313.

[33] Ancient Armenian city, its Capital in 961–1045, which was annexed to Turkey after the Treaties of Moscow and Kars (1921).

[34] **Bournoutian** 2002, 6.

Chardin continues his journey: on April 12, 1673, after five Leagues [24,1 km], we entered Nakhijevan in a very flat and fertile plain[35]. According to the French author, Nakhijevan was a ruined big city, and most of it was an astonishing mass of ruined land, which was gradually being rebuilt and inhabited. There were large markets which were long, as well as long galleries or roofed alleys where rooms and shops were lined up on both sides, and all kinds of goods and foods were sold there. There were five caravanserais, and public baths, commercial centers, and coffee houses and large bars, and about two thousand houses in Nakhijevan[36]. He adds that according to Iranian history there used to be 40,000 houses in this city. The authors of these books also stated that "before Arabs conquered this country, there had been five cities in it, built by Bahram Chobin[37] (چوبین بهرام), King of Persia"[38].

During the independent Kingdoms of Armenian Artashesids, Arsacids and Bagratids[39], trade flourished along the route from Ctesiphon[40] (تیسفون) to Armenia, Constantinople and the Black Sea, enabling merchants and artisans to sell their wares in Rome, Byzantine and Persia. The route went through the cities of Artashat, Dvin, Nakhijevan, and Karin-Theodosiopolis[41], thus transforming them

[35] **Travels** 1686, 345 and **Chardin** 2012, 387.

[36] Ibid.; **Карагезян** 2019, 133, 135.

[37] This report is to be corrected, as far as Bahram Chobin known as Bahram VI ruled in 590–591, and the Sasanian King Shapur II had devastated the city of Nakhijevan two hundred years before, in 368 AD. See: **Travels** 1686, 388.

[38] Ibid.

[39] The Armenia sovereign dynasties Artashesids, Arsacids and Bagratids ruled in 189 BC – 12 AD, 52–428 and in 885–1045, correspondingly. The first two dynasties had strong political and cultural ties with Parthia and the Sasanian Empire, but were completely self-governing. It was Parthian Arsacid, King of the Kings Valarsh I, who enthroned his brother Trdat I as the first Arsacid King of independent Great Armenia; however relations between the two States were aggravated with Iranian conquests, hard oppression and bloody wars. The city of Nakhijevan itself was totally ruined, when the Sasanian Shakh Shapur II relocated its whole population of 18,000 families in 368 AD.

[40] Ctesiphon was an ancient city on the eastern bank of the Tigris, about 35 kilometers southeast of present-day Baghdad.

[41] The Greek and Roman sources of the 1st century AD tell about Karin, a center of the same district from the VI century BC. In 421 AD this village was strongly fortified by the order of the Byzantine Emperor Theodosius I and got a toponym after him. Since 1049 the Arabs called it Arzan ar-Rum and its province had become an Erzerum Emirate. It had always served as a junction of the seven wide trade routes. See: Armenian Karin 2003.

into the major trade centers between India, Iberia, Persia, and Europe. Dvin in particular became an entry point where merchants met to transact business[42].

We have also mentioned, that having recalled the Persian Histories, Chardin noted the name of Bahram Chobin as a probable builder of Nakhijevan. This person had stayed some time in Azerbaijan and had fought with Khosrow Parviz.[43] In 588–589 AD at the end of the government of king Hormozd IV,[44] when Khazars[45] attacked Arran and Armenia, Bahram Chobin was the Commander at Atropatena[46] and waged war on the Armenian borders due to the fact that he had been sent by Hormozd IV to confront the Turks.[47] However interesting Chardin's posession of this historical data might be, reliable fact remains, that Nakhijevan was devastated by his predecessor Shapuh II two centuries before Bahram VI.

Chardin continues his journey and writes: "Without the City are to be seen the ruins of a great Castle, and several Forts which Abbas caused to be destroyed, toward the end of the last Age, not finding himself strong enough to keep them: all which he caused to be ruined, after he had taken Nakhijevan from the Turks; and after he had ruined and dispeopled the City. Which he did to prevent the Turks from fortifying themselves in that Place, and furnishing themselves with Provisions. Most certainly the City is an object of pity, considering in what a condition it now lies. The Histories of Persia would have us believe, that it was one of the greatest and fairest cities of all Armenia"[48].

The French merchant and traveler is one of those who has carefully mentioned the number of houses in Nakhijevan: in 1673 they counted two thousand. He showed both administrative and economic connection of this region with the Persian Empire and its Shahanshahs. Chardin introduced Nakhijevan as an Armenian province of Iran, which the Safavid Kingdom was obliged to defend against a foreign invader (the Ottomans). Then, he gave his explanation, why the population of these areas was forcibly resettled by Abbas I, who destroyed this

[42] **Bournoutian** 2002, 56.

[43] میرخواند، همان، صص 812–825.

[44] Hormozd IV or Hormizd IV was a Sassanian king of Iran from 579 to 590 AD.

[45] Khazars were originally located in the northern Caucasus region about 6th Century AD and were part of Turkic empire in Turkistan.

[46] Atropatena or Adurbadagan which is a Persian word also known as Media Atropatena was in Iran in Medes time. Today it is called Iranain Azerbaijan.

[47] رضا، عنایت الله. ترکان در روزگار ساسانیان. تهران، شرکت انتشارات علمی، 1390، صص 110–112.

[48] **Travels** 1686, 345; **Chardin** 2012, 387–388.

region and the greater part of Armenia to begin with Erzerum, striving to prevent the entry of the Ottoman army. The author of the "Travels" considers this to be prudent tactic, which "had an effect answerable to the wishes"[49] of the Shah.

Later on, Chardin explained that all the correspondence of the priests and the requests of the people of this region was to the Safavid king of Iran. By the word "People" he means the Armenians who were living in the province of Armenia including the Khanate of Nakhijevan, subordinated to the Biglarbeyg at Erivan. According to him, Armenians were closely tied to the Iranian government[50].

Chardin also testified that "The Araxes, which the Orientals call Aras and Ares, … is that famous River that separates Armenia from Media"[51]. He described totally demolished city of Old Julfa (Jugha) on the other bank of the Arax. "The Avenues to it, which are naturally very difficult of access, were defended by several Forts". In 1673 there were "nothing but holes and caverns, made in the mountains, fitter for beasts than men". The French voyager "did not believe there was in the world a more barren or hideous place, than that of Old Julfa, where there was neither tree nor grass to be seen. …Not above 30 families [lived] in it, which were all Armenians," though before the exile of 1604–1605 "it contained 4,000 houses as the Armenians report"[52].

The Root of the Name of Nakhijevan City from Chardin's View

Chardin also gave us some information from other sources about the toponyms of Armenia and Nakhijevan. He mentions that he had referred Herodotus, Pliny, Strabo, Ptolemy and other authors. The traveler writes: others "derive the name of Armenia …with far more reason from Aram, which might have some relation to the Hebrew word Ram, which signifies High or Elevated, either because the Country lies high, and several of the Eastern Mountains make part of it, or else because it fell as his share to Aram the grand-child of Noah; who therefore called it by its own name. And therefore Hayton who was King of the Country derives this name of Armenia from Aram-Noah. But how uncertain so ever this Etymology may be, I would rather give credit to it, then to another Story

---

[49] **Travels** 1686, 348.

[50] **Travels** 1686, 346; **Chardin** 2012, 387–388.

[51] **Travels** 1686, 347–348; **Chardin** 2012, 395.

[52] **Travels** 1686, 348; **Chardin** 2012, 393.

which he reports of Armenia, that is to say, that it was the Province where Salmanassar planted the greatest number of the Jews which he took prisoner in the conquest of Palestine. The Holy Scripture, wherever it has occasion to mention it, calls Armenia Ararat. …However, Armenia is renowned for several other famous Accidents and Events. There is not any other country wherein so many Bloody Battles have been fought nor with greater Numbers on both sides. It has had particular Kings of its own during several periods; though they could not preserve their Dominion, while as Histories assure us, all the most eminent Captains that ever invaded Asia, subdued it under their Subjection in their several turns. It was the Theatre of the last Wars between Turks and Persians; while the Turks fought to have had it entire; though at length they were content to share it with Persians, yet not so but they have had the greater part[53]".

Let's notice that the French did not make any attempt to understand Armenian toponyms with the help of the Armenian language, its own legends or political events. So, Tigran the Great is deprived of the relocation of his Jewish prisoners from Palestine to Nakhijevan, or to his capital Tigranakert. These episodes are attributed to Salmanasar; and not Nakhijevan in particular, but all Greater Armenia is attributed now to the conception of Noah's Ark.

Continuing his journey, Chardin retails the history of the famous Echmiadzin in the city of Vagharshapat, and discusses if Erivan was an old Capital of Armenia. He reasonably notes that earlier this service delivered "Royal Artaxate" or Echmiadzin, the latter "was formerly called Vagar-Shapat, which signifies (word for word) Vagar's City". All enumerated places exist up today. Artashat is located 35 km south-east of Vagharshapat and 31 km south of Yerevan. Then the French reasonably attributed Artashat to the vicinity of the Khor-Virap Monastery, but mistakenly associated it with "Artaxerxes, whom the Eastern call Ardeshir[54]".

Chardin is correct when he delineates Vagharshapat and Artashat as former Capitals of Armenia; though he makes a mistake, when he links the Armenian

[53] **Travels** 1686, 243–244, quoptation on 243; **Chardin** 2012, 280.

[54] **Travels** 1686, 248 shows the difference between the three cities, p. 252 mentions the name of Artaxerxes. As a matter of fact, ancient Artashat is named after the Armenian King Artashes I (189–160 BC) the founder of Artaxiad Dynasty. It is well-proved that the City was founded in 176 BC and had been the national Capital, with intervals, till 355 AD. In its turn, Artaxerxes I Achaemenid or Ardeshir (اردشیر) ruled much earlier and was the King of Persia in 464–425 BC.

toponym Artashat to the Achaemenid ruler Artaxerxes I. Then he describes Erivan as a place where, allegedly, "Noah and all his family dwelt… before the Deluge", and associates this Persian administrative center with Nakhijevan, linking the second toponym with Noah, too. Now he explains that a toponym Nakhijevan means "first habitation" in Old Armenian, and also reminds the Ptolemy's toponym of this city as "Naxuane"[55]. Chardin had misguidedly supposed that the town of Nakhijevan, could have been very close to the Artaxata, though there are 115 km between them. He refers to the Anthic sources, "for Tacitus observes that the Araxes ran very close to that City; and we find it not to be above seven Leagues [33,8 km] from Nakhijevan". The Frenchman also adds that on Iranian astrolabes, the angle between the polar line and the horizon of this city (width) is 38 degrees and 40 minutes, its length is 81 degrees and 34 minutes. "It is governed by a Khan, and is the Capital of one part of Armenia"[56].

After giving us some information about the toponym Nakhijevan, Chardin writes that twelve Leagues [58 km] from Yerevan, on the east side, there is a famous mountain which "the Armenian and Persian call it both by the same name Masis" (Ararat) and where almost everyone says that Noah's ark stopped, though no one "can bring solid proof to make out what they affirm". The Bible (Torah), gives no particular name and only locates the peak in Armenia; though Chardin reminds of "those mountains [called Ararat or Ararada] so famous in the Greek and Latin authors, which they assert to be part of the Taurus Mountains, and called by the names of Gordian, Cordean, Corduenian, Cardian, Curdi, and Carduchi". It is stated in Armenian mythology that the ark of Prophet Noah (PBUH) "is still upon the point, or highest top of mount Masis"[57]. So the French clearly distinguishes Mount Ararat (Ararada) in Corduk, and the peaks of Sis and Masis near Nakhijevan. At the same time, Chardin did not elaborate on the toponym Nakhijevan, but says that the authors attribute this term to the name of Noah[58].

---

[55] **Travels** 1686, 248, 345–346. In the map of "Ancient Persia Elam with Adjacent Countries," taken from the Atlas published by John Dower (1825–1863) in the 1850s, Nakhijevan is written as Nachuana. See: **Galichian** 2004, 206.

[56] **Travels** 1686, 346; **Chardin** 2012, 388–389. Artaxata is the Hellenized name of Artashat, see the footnote above. Publius Cornelius Tacitus was a Roman historian and politician (56–120 AD).

[57] **Travels** 1686, 252–253; **Chardin** 2012, 306.

[58] **Travels** 1686, 345; **Chardin** 2012, 389.

The Language of the People of Nakhijevan from Chardin's Point of View

Chardin writes that five Leagues [24,1 km] in the north from Nakhijevan, there was a village called Abrenor which means the fertile field.[59] The residents of this village with seven other in the neighborhood were Roman Catholics. Their Bishop with Curate belonged to the Dominican order and performed service in Armenian[60].

The Frenchman does not precise the language, implemented in these areas of Armenia. He defines no language, he spoke with Azaria, his Armenian Catholic Assistant. Was it Persian, Turkish, French or Latin? The traveler himself didn't speak Armenian and perhaps he based on the fact that the region was Armenian, the prevalent language was Armenian and there was no need to emphasize it. Though he didn't mention colloquial Persian, but he represented clearly the Persians who were State officials or served in Garrisons of Erivan and Nakhijevan. He tells in detail about Biglarbeyg of Dagestan origin; that's why he spoke to him in Sardar's Erivan's residence in Turkish with the help of an interpreter. However, there is not a word about any Turkish-speaking village or craftsmen in the cities. At the same time Chardin plainly noted that all the tiny population of Old Julfa (Jugha) was pure Armenian.

There is little direct reference to the fact that Persian was also spoken there; though all dwellers of the Erivan and Nakhijevan Garrisons, were servicemen or

---

[59] **Travels** 1686, 346; **Chardin** 2012, 389. Chardin recorded the toponym Abrener which could be interpreted in Persian, if divided into two words: "Ab" plus "Nor" (آبرنور) instead of "Ner" in the primary source. "Ab" in Persian means water and "Nor" means light, it also can be apprehended as "Cloud" (ابر) in Persian, and its component "Nor" could have been a changed form of the word Nahr (نهر), that means river. Though it is a well-established fact, that the Armenian word Abrener comes from a term Aparan(ner) Ապարան(ներ) and means "the Palace" with plural ending "ner". This township had been a center of the Uniats and Catholic Diocese; it was situated next to the Ernjak fortress and had a monastery, called Aparnero (Ապարներո) with a See at the Church of Amenayn Srbots (All the Saints). This complex had been severely destroyed by the earthquake in 1848. The township itself was inhabited by 500 Armenians in the 17th Century and was mentioned as Aberner by the French traveller J.-B. Tavernier (1605–1689) during his voyages in 1632, 1655. Now it is called Beneniar and is situated 25 km north of the city Julfa. See: **Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան** 1986, 307:

[60] **Travels** 1686, 346; **Chardin** 2012, 389. After his death in 1246 the followers of the Saint Dominic Order came to the north-western Iran. In 1328 a number of Armenians went to Maragheh in Iran, then they traveled to Nakhijevan monastery on the northern borders of Iran.

members of their families, should. But wherever he referred to Catholic villages, he immediately emphasized that religious rites were performed in the Armenian language to accentuate that Catechism was not performed in Latin. Here, linguistic characteristic in performing ceremonies had been his goal. The reason why he did not speak explicitly from the people of Nakhijevan was that he repeatedly emphasized that these areas belonged to the province of Armenia. He probably did not see there was a necessity to point out this issue because he logically described these areas as Armenian.

Then, Chardin gives some explanations that can lead us to find out information about the inhabitants and the religion or beliefs of the people in the district (Khanate) of Nakhijevan. He writes: “He was an Italian Dominican of Bologna [Bartolomeo de Podio], that brought all this Country under subjejction to the Pope [John XXII],[61] about 350 years ago. And about 20 Villages more that lay around acknowledged the same Ecclesiastical jurisdiction. But at length they returned to their obedience under the Armenian Patriarch, and to their first religion: and as for those that persist in the Romish ceremonies, their number daily decreases, by reason of the persecution of the Patriarch, and the Governors of Nakhijevan. Those poor people, having drawn upon their own heads, the indignation and violent usage of those Governors, for having endeavored to withdraw themselves from their jurisdiction and dependence. To which purpose there arrived in Persia in the year 1664 an Italian Dominican, in the quality of an Ambassador, from the Pope[62]”.

Here, it is clear from Chardin's descriptions that people in the whole district of Nakhijevan spoke Armenian and were Christians. They appealed to the High Court of the Safavid king of Iran and followed the central government of Iran, and sometimes the king himself. They wanted their affairs to be taken care of and the king to decide for their demand. Chardin emphasizes that following this request, the King of Iran ordered that the Armenian Catholics would pay their annual tribute to the Royal Treasury “and whatever they were obliged to pay yearly according to the rates set down in writing in the Register of the Superintendent

---

[61] The first Armenian Catholic Diocese was established in 1318 in Maragha, Persia, during the rule of the Pope John XXII. It was entrusted to the Italian Dominican friar Bartolomeo de Podio (-1333). The first Catholic Diocese in Nakhijevan was established in 1337–1344 and approved by the Pope Innocent VI in 1356: **Lucca** 2021, 40.

[62] **Travels** 1686, 346; **Chardin** 2012, 390.

and and Receiver-General of Media" (Azerbaijan). Then the orders were sent to the Super-Intendant and Governor of Nakhijevan and all other King officers that Roman Catholics had become "absolutely independent from their jurisdiction, and that they should not presume to make any Levies within their territories[63]".

Chardin mentions that there are pubs (public places to drink wine) in the city, which indirectly refers to the existence of the Christian inhabitants. During the Safavid period they had the right to have public places to drink wine in their areas. So it proves that the language of Nakhijevan was Armenian. Let's note that drinking wine was illegal in the Safavid kingdom, except for non-Muslims. His emphasis on the fact that about 20 villages in the district of Nakhijevan performed religious services in Armenian is a sign that the Armenian language had been commonly used in Nakhijevan. Although there is no explicit reference by Chardin regarding the extent of using Persian and Armenian in every-day life.[64]

The Relations of the Biglarbeyg and Armenians in Nakhijevan

Tazkerat al-Muluk mentions that during the reign of Shah Abbas I, there were special lands in some Christian areas in the west of the country, and in Nakhijevan region in particular. There is no exact information about their boundaries. These were properties or lands that were under the direct supervision of the caliph or the sultan or king in the Safavid period, and the proceeds were deposited in his private treasury. The areas inhabited by the

[63] **Travels** 1686, 346; **Chardin** 2012, 390.

[64] We assume that the Armenian language was common for the Christians of the city, as there were not other nationals of this faith. They could happen to be only Georgians and some Italian monks, though we do not trace any presence of Georgians. As distinct from Tiflis, where Chardin clearly depicts and enumerates several languages spoken, he did not bring such a testimony in regard to Nakhijevan. This is understandable: in the difficult conditions after the relocation of 1604-1605, you could hardly get any migrants but repatriates. The Safavid kingdom needed population and thus didn't urge any flows of emigration. Besides, it is very natural that we do not get any evidence of ethnic Persians to convert into Christianity. Let's address to the Ottoman traveler Evliya Chelebi (1611–1682) who had composed 10 volumes of his "Book of Travels," and published his vol. 3 on Armenia in 1648 – **Էվլիյա Չելեբի** 1967. Celebi introduced the language of people in the city of Nakhijevan as the language of the peasantry and the language of those who knew poetry in Pahlavi. These connoisseurs should be not only servicemen of the local Garrison, but also the members of their families, State officials and quite possibly – some merchants. The results of several studies also show that most of the dwellers in Azerbaijan and Nakhijevan in the 16th century were Christians. See: **Floor, Javadi** 2013, 4.

Armenians and called Ahl al-Dhimma[65] (اهل ذمه) were special lands, though in some cases, for example, during the reign of Shah Tahmasb I in 1576, he exempted them in the provinces from taxation for eight years.

Chardin says the rulers of great areas of Iran are called Biglarbeyg. They were superior to other officials who were called khans and served as second-rate rulers. His Holiness also had the title of Sardar, which meant commander of the corps. The ruler of this state, Safi Qoli Khan, was one of the highest nobles of Iran. Safi Qoli Khan had been just and impartial; he took less bribes than the other rulers[66].

Nevertheless, Chardin reports that the people of Nakhijevan had complained to the King about Khan's unfair behavior when he was about to travel. The Frenchman adds: about 20 Catholic villages around "returned to their obedience under the Armenian Patriarch, and to their first religion" and the number of Cartholics "daily decreased, by reason of the persecution of the Patriarch, and the Governors of Nakhijevan." As the matter stood, in 1664 an Italian Ambassador from the Pope negotiated successfully with the Shah and was granted a privilege: the Armenian Catholic villages would send their annual tribute to the Royal Treasure and their local taxes could not surpass the previously written dimensions. Apart from these fixed duty, since 1664 they had been made "absolutely independent from the jurisdiction" of all local King Officers. As far as Catholics were exempted from any extra Levies within their territories, that provoked the anger of the Governor and, thus, their benevolent treat "did very little good" to them. On the contrary, this privilege would become "an occasion of many Mischiefs that afterwards befell them; and will one day be the cause of their ruin,"[67] – had justifiably predicted J. Chardin.

So, we can conclude from Chardin's descriptions that the areas around Nakhijevan were under control of Khan who was subordinated to the rule of the Biglarbeyg in Erevan. The latter consisted of two: the Erevan and Nakhijevan administrative units. The people of Nakhijevan appealed to the Supreme Court of Safavid Iran and were subjects of the central government of Iran. Sometimes they asked the King to take care of their affairs and he made his decisions. Chardin

---

[65] It is a kind of religious tax taken from the non-Muslims in the Muslim's territory.

[66] See: میرزا سمیعا، محمد سمیع. تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجب نیا، به کوشش دبیرسیاقی ، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1368 ،. ص196

[67] **Travels** 1686, 346.

emphasizes that following their request, the King of Iran granted the Armenian Catholics a privilege to be exempt from arbitrary taxation, the latter had been fixed by the Median agent of Azerbaijan in writing. Hence, the Biglarbeyg, who was Lezgin[68] from Dagestan, would not interfere in their matters and could not get more payments it was prescribed by his superiors beforehand. However, after the death of Shah Abbas II in 1666, these poor people had to "pay three or four times the money which they sent to the Treasure Royal." And when they brought their tribute, the local Officers filled the receipts in a manner, which kept "a Door open for arbitrary impositions, and brangling to ruin them when they [local rulers] please themselves[69]". This story shows the existence of the Armenian Catholics in the region who were stimulated by the central Government and thus had noticeable trouble with their local non-Christian ruler.

Conclusion

From the information that Chardin left for us it can be understood the culture, religion, history, geography, and also the general image of the Erivan Beylerbeylik (Province) which back in the time included the Khanate of Nakhijevan. Chardin clearly distinguishes two subdivisions – Erivan and Nakhijevan Khanates in the whole Governorship. He communicates that the ancient city of Nakhijevan was a Metropolis of the second unit with the Arpa River as its North-eastern edge and with the River Araxes as its southern frontier with Media or genuine Persia. The traveler does not mention explicitly Nakhijevan's subordination to Erivan, but he includes both sides of Arpa plain with Sharur and Nakhijevan in Armenia. Chardin calls the ruler seated in Erivan to be one of the principal Governors or Biglarbeyg and Serdar, introducing him as Safi Gholi Khan. The lesser rulers, obedient to Biglarbeygs, were called Khans, as it was with officials in Nakhijevan or Georgia.

From the travelog by J. Chardin we can find out that the people of the whole area were mostly Armenians who lived in the ancient Armenian land. The only other ethnic element recorded by the traveller was Persian. Though his description of the entire Nakhijevan is brief, when we compare it with the testimonies of other travelers to Safavid Persia, the volume that we researched is a valuable prime source for the Armenian Studies. Chardin is the only one who

[68] Lezgins are Sunni Moslems who speak one of the Caucasian languages.

[69] **Travels** 1686, 347; **Chardin** 2012, 390.

gives us numerous details about the Armenian life in the cities of Julfa, Nakhijevan and its Khanate, he shows the inside of the second city and its Bazar together with the situation in the first city in 1673. His stay here was not long, it lasted three days in the district and two days in the city itself: from April 11 till 13, 1673. However, his account is valuable as other travelers did not give us more about the city in the Safavid time.

BIBLIOGHRAPHY

Էվլիյա Չելեբի 1967, Ուղեգրություն, Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, Թուրքական աղբյուրներ, հատ. Գ, թարգմ. Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 350 էջ:

Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:

Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. 3: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:

Մովսես Խորենացի 1997, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, «Հայաստան», 552 էջ:

Галчян Рубен 2013, Азербайджанские историко-географические фальсификации, Историко-культурное и историографическое наследие. Москва, Ключ-С, 208 с.

Карагезян Г.Л. 2019, Нахичеван в записках европейских путешественников (XIII–XVII вв.), Ереван, Гитутюн, 250 с.

Armenian Karin/Erzerum 2003, ed. R. Hovannisian, Costa Mesa Ca, Mazda Publ., 442 p.

Bournoutian George A. 2002, A Concise History of Armenian People, Costa Mesa, CA, Mazda Publ., 510 p.

Bournoutian George A. 2003, The Journal of Zakaria of Agulis, Costa Mesa, CA, Mazda publ., 242 p.

Emerson J. Chardin Sir John, Encyclopedia Iranica, vol. 4, pp. 327–328, https:// Iranicaonline.org/articles/chardin-sir-john , retrieved 18. 09. 2020.

Floor W., Javadi H. 2013, The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran, "Iranian Studies," Cambridge, vol. 46, № 4, pp. 1–13.

Floor Willem 2001, Safavid Government Institutions, Costa Meza CA, Mazda publ., 311 p.

Galichian Rouben 2004, Historic Map of Armenia: The Cartographic Heritage, London, New York, I. B. Tauris & Co. Ltd., 220 p.

Galichian Rouben 2012, Clash of Histories in the South Caucasus, Redrawing the Map of Azerbaijan, Armenia and Iran, London, Bennett & Bloom, 232 p.

Lucca Paolo 2021, Cleansing the Christian Vineyard, Dominican Missions to the Armenian Catholic Diocese of Naxiǰewan in the 1610s–1630s, "Eurasiatica" Università Ca' Foscari Venezia, vol. 17, pp. 39–62.

Matthee Rudi 2012, Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan, London, New York, I.B.Tauris & Co. Ltd., 371 p.

Mokhberi Sasan 2019, The Persian Mirror, Reflections of the Safavid Empire in Early Modern France, London & Oxford, Oxford University Press, 240 p.

Nasiri Mirza Naqi 2008, Titles and Emoluments in Safavid Iran: A Third Manual of Safavid Administration, transl. W. Floor, Washington DC, Mage Publishers, 337 p.

Navai Abd-ol-hossein, Ghaffari Fard A. G. 2007**,** The Political, Social, Economic and Cultural development history of Safavid dynasty, vol. 3, Tehran, Samt publ., 436 p.

New world Encyclopedia, Nakhichevan, online, Hubshmann. https://www.newworld encyclopedia.org/entry/Nakhichevan, retrieved 17, 10.2020.

Sir John Chardin's Travels in Persia, Transl. E. Lloyd, Volume 2, Lnd., Gale Ecco, 2012, 346 p.

The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant 1687**,** London, print. H. Clark, 662 p.

Travels of Sr. John Chardin into Persia and the East Indies through the Black Sea and the Country of Colchis, the First Volume Containing the Author's Voyage from Paris to Isfahan. Lnd., Mofes Pitt, 1686, 582 p.

Williamson Clare 2013, Safavid Persia Through the Eyes of French Travellers, "La Trobe Journal," Melbourne, June, № 91, pp. 65-75.

رضا، عنایت الله. ترکان در روزگار ساسانیان. تهران، شرکت انتشارات علمی، 1390، 232 ص.

شاردن، ژان . سیاحت نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، موسسه چاپ و انتشارات امیرکبیر، 1393، جلد اول، 1335، 567 ص.

میرخواند، محمد بن خاوند شاه. تاریخ روضه الصفا فی سیره النبیاء والملوک و الخلفا. به کوشش جمشید کیانفر، تهران، انتشارات خیام، 1380 ، 523ص.

میرزا سمیعا، محمد سمیع. تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجب نیا، به کوشش دبیرسیاقی ، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1368، 515 ص.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԸ XVII ԴԱՐՈՒՄ՝ ԸՍՏ ԺԱՆ ՇԱՐԴԵՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԿԱՐԻՄԻ Մ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Նախիջևան, Հայաստան, Սեֆյան Պարսկաստան, Ժան Շարդեն, Հին Ջուղա, Արաքս, Նոյ:

Արաքսից հյուսիս սփռված հայկական հինավուրց երկիր Նախիջևանը պարսկական ներկայության հին ու ծանր պատմություն ունի: XVII դ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենը անմիջականորեն նկարագրել է այդ ու

ներկայության փաստերը: Պարսկական Սեֆյան հարստության օրոք բազմաթիվ ճանապարհորդներ ուշագրավ տեղեկություններ են թողել կայսրության քաղաքների մասին: Հատկապես Ժան Շարդենը իր աշխատության մեջ քանիցս հիշատակում է հայ ժողովրդի մշակութային ու քաղաքական կյանքը, ճարտարապետական հուշարձաններն ու ավանդույթները, Հայաստանի և հատկապես Նախիջևանի իրողությունները: 1673 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին մնալով Երևանում և Նախիջևանում, Շարդենը վերհանել է տարածքի վարչական սահմանները, անդրադարձել նրանում մեծապես գերակշռող հայ բնակչության պատմությունը: Նա հայտնում է, որ Նախիջևանի խանությունը եղել է Երևանյան բեկլարբեկության բաղադրիչը, իսկ վերջինս Սեֆյան պետության մի մասն էր: Նա նշում է նաև, որ Իրանի կայազորները, նրանց ընտանիքներն ու որոշակի թվով առևտրականներ պարսկախոս էին, և որ այստեղ գոյություն չի ունեցել թրքախոս բնակչություն:

АРМЯНСКИЙ НАХИДЖЕВАН XVII ВЕКА ПО СВИДЕТЕЛЬСТВАМ ЖАНА ШАРДЕНА

КАРИМИ М.

Резюме

Ключевые слова: Нахиджеван, Армения, Сефевидский Иран, Жан Шарден, Старая Джуга, Аракс, Ной.

Французский путешественник XVII века Жан Шарден совершил путешествие в древний армянский край Нахиджеван, расположенный к северу от Аракса. Многие путешественники оставили исторические свидетельства о городах империи в период господства персидской сефевидской династии, однако именно Жан Шарден подробно рассказывает об армянских населенных пунктах и народных обычаях. Будучи французом, он приводит ценные сведения о культурной и политической жизни армянского народа, об исторических и архитектурных памятниках и традициях страны в целом и Нахиджевана, в частности. Находясь в Ереване с 7 марта по 8 апреля 1673 г. и в Нахиджеване – с 11 по 13 апреля, Шарден описывает административные границы второго района и древние корни зна-

чительно преобладавшего в нем армянского населения. По свидетельствам Ж. Шардена, Нахичеванское ханство входило в Ереванское беклярбекство, являвшееся частью Сефевидской Персидской империи. Особую важность представляет тот факт, что согласно Шардену, солдаты иранских гарнизонов, их домочадцы и определенное число торговцев говорили по-персидски, и здесь не было тюркоязычного населения.

INESA KARAPETYAN*
PhD in History
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
nanakarap18@gmail.com
ARMINE GABRIELYAN
PhD in History
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
arminegabriel.iae@gmail.com
VARDUHI MELIKYAN
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
vard.melikyan@mail.ru
ARTAK HAKHVERDYAN
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
architecart25@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.93-104

THE JAR BURIALS OF THE CLASSICAL PERIOD OF MASTARA[1]

Key words: the Aragatsotn region, Mastara, jar burials, ancient period, stone box tomb, funeral rite, sacred porridge:

Introduction

Within the framework of the North-South Road Corridor project, on the Mastara-Lanjik section of Yerevan-Gyumri highway (80,400 – 80,525 kilome-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.22, գրախոսվել է 16.06.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] The study was carried out with the financial support of the Science Committee of the Republic of Armenia within the framework of the scientific theme under the code 21T-6A272 («The Culture of Jar Burials of the Armenian Highlands (VI century BC – III century AD)»)

ters), during the archaeological exploration surface material such as ceramics shreds typical of the Kura-Araxes culture, stone tools, and a fragment of an Early Bronze Age clay figurine were collected. Those evidenced that the site had been inhabited since the Early Bronze Age, and the abundance of ceramic fragments of the Classical period points out that the site was resettled. Therefore, the archaeological expedition[2] of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA in August-November of 2017–2018 carried out rescue excavations at this newly discovered site.

The site is located 2–3 km west to the modern village of Mastara in Aragatsotn region, on the middle slope of a mountain range at the height of 1815 m above sea level (coordinates: 40.45309, 43.85146). During two years of excavations, an area of 2,300 square meters was cleaned and explored, and a significant section of a defensive wall along the perimeter of the settlement was uncovered (east-west axis – 48.2 m, north-south axis – about 23 m).

More than ten structures of different sizes and significance have been detected and excavated in the outer areas, including the defensive wall, eight cyst burials and three jar burials of the Classical period (Table 1, 2)[3].

As a result of the excavations, two cultural and several building horizons were detected at the newly discovered settlement of Mastara. The placement of the structures on each horizon at the bedrock of the mountain slope led to the conclusion that the Mastara settlement was built with the implication of the terrain relief in a unique layout, and the research of the construction technique, the archaeological material, especially the rich assortment of pottery, gave the researchers an opportunity to rightfully attribute the settlement to the 3rd century BC – 3rd century AD[4].

Discovery Circumstances of the Jar Burials

The article presents the results of the excavations made at the site of Mastara in 2017. Three jar burials were found during the excavations. They were opened

[2] The expedition was headed by P. Avetisyan, PhD, the excavations were carried out by archaeologist V. Melikyan, architect A. Hakhverdyan, lab assistants T. Harutyunyan, A. Mkrtumyan, archaeobotanist R. Hovsepyan, PhD, physical anthropologists L. Aghikyan, A. Khudaverdyan, PhD, archaeozoologist N. Zarikyan, PhD, pottery was restored at the lab of the IAE, sketches by N.Mkhitaryan.

[3] **Ավետիսյան, Մելիքյան** 2017, 416–439, **Ավետիսյան, Մելիքյան** 2018, 1–9:

[4] **Ավետիսյան, Մելիքյան** 2018, 9:

during the removal of the topsoil, just below the grass layer. These burials have one peculiarity: they are intrusive, made inside the stone boxes that belonged to the settlement built earlier. Inhumation practice referred to those jars.

The first jar burial was opened in Square H2. Here, on the sloping cliff, a part of the defensive wall of the settlement stretches. Parallel to its outer surface a rectangular structure has been opened (length: 3.40 m, width: 2.50 m). This structure contained three stone boxes synchronous to the settlement (Table 2). The above-mentioned burial jar was dug into the one located in the western part. The jar was placed in a horizontal position, in East-West orientation, with mouth facing West (Table 3, Figs. 1, 2, 4). It was completely crushed (height: 75 cm, diameter of mouth: 35 cm, diameter of body: 70 cm, diameter of base: 22 cm). The jar has a flat bottom with a hole in the center, a convex body, a short neck, and an everted rim. The beautifully shaped body of the jar is made of very fine, well-matured clay, has a shiny, polished surface (Table 5, fig.5). It has been broken and restored when it was used for household purposes, as evidenced by the numerous perforated holes on the body. The anatomical structure of the person buried in the vessel was disturbed, but the well-preserved bones of the skeleton, clearly defined sex characteristics, the degree of mass of the ribs, vertebrae and other bones allowed determining that the individual was a male. The degree of attachment of the cranial sutures also suggested that the individual was 45-60 years old[5]. Unfortunately, there were no associated goods inside the jar. Beneath the jar and around it fragments of the lower parts of three different vessels preserved from the earlier tomb (Table 5, Figs. 1–3), fragments of other pottery, human and animal bones could be found.

The second jar burial was opened in Square H2, in a stone box located in a rectangular separated area, to the east from the first jar burial (Table 3, Figs. 1, 3, 4). These stone tombs, and the later jar burials, were separated from each other only by bedrock, and were placed on its various levels. When lowering the burial vessel into the tomb, the two large basalt stones that completed the stacking of the stones were removed. After the ritual they were placed on the jar. Only after their removal it became possible to examine the tomb and the burial jar. The jar was placed on the bedrock in a horizontal position, orientated east-

[5] The anthropological studies of the remnants from the jar burials were carried out by Levon Aghikyan, see: **Ավետիսյան, Մելիքյան,** 2017, appendix 2. The preliminary study of the anthropological materials, 437–439.

west with the mouth facing west (Table 5, Fig. 4, height: 58 cm, diameter of mouth: 20 cm, diameter of body: 45 cm, diameter of bottom: 15 cm). It had a flat base with a hole in the center. The convex body, which widened evenly upwards, with a nice passage of shoulder, joined the short neck ending with an everted rim. This jar had been made with great skill, of good quality clay, well-treated and polished (Table 5, Fig. 4). The anatomical structure of the person buried in the jar was distorted, but the preserved bones (especially all the components reflecting sex and age) allowed to confidently determine that it was a 17–23 year-old female. No associated materials were found in that jar like in the previous one.

The third jar burial was found in a stone box opened in the southern part of Square H3 4 (Table 4). In order to place the jar in the rectangular stone box, the bones and the accompanying materials of the former deceased were carelessly stuffed into the tomb walls, especially under the north one. The jar was placed along the tomb, in the center, with the mouth facing south. The upper part of the vessel was removed for placing the deceased inside. The jar has a wide bottom with a hole in the center. The hole (4 cm in diameter) was made in the bottom after firing. The body is rising vertically from the bottom, and slightly widening at the top. The cylindrical, a little higher neck is ending with a straight rim (Table 6, Fig. 3, height: 74 cm, diameter of mouth: 26 cm, width of the body: 54 cm, diameter of the base: 28 cm). Inside the burial jar, the walls bore traces of fire.

The anatomical structure of the person buried in the jar was distorted, the bones were mixed with the animal bones, and only the completely preserved parietal and the right zygomatic bones showed that the head of the person was oriented to the jar mouth. The burial belonged to an 18–25 year-old female. This jar burial differs from the previous ones by several features:

1. A comparative observation of the three burial jars reveals the difference between some of the elements of the third vessel's structure and external treatment from the other two. The first ones are formed by a fast-rotating wheel, which gave the smooth transitions, even and well-polished external surfaces. As for the third jar, transitions of its parts are not even; smoothing and slipping the external surface is imperfect, as a result of which the junctions of the clay bands on the external surface of the jar are visible. All of this seems to suggest that the jar was made hastily for this very burial, which is not strange, since both house-

hold utensils[6] and special burial vessels[7] were used for burials. The best evidence of vessels made for special purposes are the painted burial jars found in Tigranakert in Artsakh and Martakert[8].

2. A Burial jar had some associated materials inside, including a small pot, mixed human and animal bones, and two beads. The small pot had a flat base. The spherical body smoothly turned into a round shoulder and short neck, that ended with rims everted outside (Tab.6, fig.1; height: 11 cm, diameter of mouth: 7 cm, diameter of base: 5 cm). One side of it and the bottom bore traces of fire. This pot was made on a slow wheel and came out a little asymmetric. Clay used for this pot was not homogeneous, but well-kneaded. The pot became evenly pink after firing. Its external surface was lightly polished, and the internal surface – just smoothed (Table 6, Fig. 1). This type of pots are well known among materials of the Classical period (from the 1st century BC and later) Garni, Artashat, Dvin, Oshakan, Agarak, Sevan basin and others.

The small bowl has a flat base with smoothly rising and widening walls, which are attached to the emphasized rim stretched out and into the vessel (Table 6, Fig. 2; height: 4 cm, diameter of mouth: 12 cm, diameter of bottom: 5 cm). The reddish-brown external surface is slightly polished. Perfectly fired shred contains small inclusions of sand and fine mica. This custom of placing both a small pot and a bowl into the tomb, that seems to become common in the burial rites of Hellenistic and later period, is inherited from the Urartian period and recorded in the tombs of Igdir, Nor Aresh, Argishtikhinili and others[9]. During the excavations of the north-western tomb field of Argishtikhinili in 1986, a jar with a family burial was opened. Each adult is accompanied by a double-handled pitcher and a bowl covering it. The same custom is seen in the Hellenistic tomb №3 in Teishebaini[10], in a burial jar from Talin dating to the second half

---

[6] **Хачатрян** 1976, 107, 110, **Խաչատրյան** 1981, 154, **Քոչարյան** 1980, 278, tab. I, 3, **Есаян, Калантарян** 1988, 51, 59, աղ. XXXIX/ 3–6,**Կարապետյան, Ենգիբարյան, Մելքոնյան** 2008, 263.

[7] **Мартиросян** 1974, 51.

[8] **Petrosyan et al** 2021, 293–304.

[9] **Куфтин** 1944, 4–16, **Մարտիրոսյան, Մնացականյան** 1958, 65, **Karapetyan, Yengibaryan** 2010, 53–63, **Մարտիրոսյան, Թորոսյան** 1986, 221–227.

[10] **Мартиросян** 1961, 140, рис. 64.

of the 1st century, and containing a silver drachma of king Orodes II of Parthia (57–38 BC)[11].

3. The above-mentioned burial contained abundant remains of animal food consumed by the people of the ancient site - bones of cattle and sheep, which provide information not only on the main branch of the economy of the settlement (cattle breeding), but also on caring for the welfare of the deceased. According to the result of the study of the sediment contained in the jar, carried out by the archaeobotanist R. Hovsepyan, PhD, residues from the jar are represented by charred cereals (*Triticeae*), in particular, wheat (*Triticum aestivum/durum*), emmer (*T. dicoccum*) and barley (*Hordeum vulgare*)[12]. These grains are the remnants of food left with the deceased, the study of which will allow us to obtain data on crops and plant nutrition in the plant economy of people who lived in the ancient area. The archaeobotanical data obtained as a result of archaeological research are of special importance, especially in the sense that archaeological remains of the Classical period (6th century AD - 6th century BC) were known from the settlements of the territory of the Republic of Armenia[13], but were not documented in burials. The data obtained from the burial of almost non-disturbed complex of Mastara are very important for reconstruction of the ceremonies performed at the time of the burial rite. Thus, for the first time, the presence of plant food in the burial jar is presented by cereals inside the accompanying property – small pot. R. Hovsepyan even suggests that it may be porridge cooked from grains[14]. This couldn't be excluded, since sacred porridge made of cereals was and is very popular among Armenians: it is still cooked and served at all stages of funeral rites: burial requiem, next day after funerals, seven days after funerals, fortieth day after funerals, the first anniversary. Groat, oatmeal, bulgur, and emmer porridges-pilafs are made with mushrooms, white goosefoot, and chicken. The most honorable of these ritual dishes was the meal «Qyashga» (arm. «qashi vor ga» = «take for his coming») prepared on the days of remembrance of all the dead (so called "Autumn Remembrance

---

[11] **Կարապետյան, Ենգիբարյան, Մելքոնյան** 2008, 261, նկ. 1:

[12] **Hovsepyan** 2019, 79–93.

[13] **Паланджян, Мурашев** 2007, 131–133; **Khatchadourian** 2014, 152–153, 163–164; **Պատրոսյան և այլք** 2015, 91–93; **Zardaryan, Hovsepyan** 2017, 385–398; **Բաղալյան և այլք** 2017:

[14] **Hovsepyan** 2019, 79.

day"). It was cooked this way: bulgur was lowered to the bottom of the tonir, and the whole body of a sacrificed goat or lamb hanging over it was being roasted. When the meat and pilaf were ready, two men pulled the meat and the pot with pilaf out of the tonir with hooks and divided those between the participants of the ceremony[15]. Since many details of burial rites have strictly been preserved almost unchanged for millennia[16], most of those are being performed on the same occasion even today.

4. The jar has a 4 cm diameter hole opened at the bottom, which could be used for the preservation of the mentioned offerings in the vessel, as well as for ritual purposes.

5. This burial provides interesting information about another feature of the burial rite. As the internal surface of the jar, and the vessels placed inside were sooty, those may be traces of the sacred fire that illuminated the last path of the deceased and at the same time disinfects the area of the last dwelling.

Conclusion

According to the data discussed during two years of archaeological excavations of the newly discovered site of Mastara, it can be concluded that there was a significant settlement of the late Hellenistic period founded on the remains of the early Bronze Age walls. It had large districts surrounded by a defensive wall, housing complexes, and a tomb field stretching NE-SW and occupying the outer area of the settlement, the south-eastern part of the fence, adjacent to the façade facing the East. Stone boxes contemporary to the settlement (3rd century BC - first half of the 3rd century AD) were opened here, in three of which the discussed intrusive jar burials were made. The same situation is documented during the excavations at the settlement[17] and the tomb field[18] of Talin, the settlement and tomb field of the Classical period of Karchaghbyur[19] and other settlements and burial mounds, where under the upper vegetative layer and topsoil, stone boxes and jar burials are made one on top of the other, and lowered into the cultural layers of the Classical period. This

[15] According to the observations made by **I. Karapetyan** in Shirak region.
[16] **Смирнов** 1990, 256.
[17] **Թորամանյան** 1948, 129.
[18] **Ավետիսյան** 1988.
[19] **Կարապետյան** 2021, 331–349.

situation of Mastara tombs helps to determine the period of the end of life at the settlement.

This type of jar burials discussed in the paper, with little or no accompanying goods, placed in earlier tombs and layers of the settlement, is popular in the Late Classical (Roman) period, 3rd century AD, and allows to consider that the reason for the settlement abandonment was the Roman-Persian wars for the conquest of Armenia and Mesopotamia that lasted from the beginning of the 3rd century BC to the end of the century[20].

Archaeological excavations in Aragatsotn region in recent decades have uncovered up to a dozen large and small fortresses and settlements, which stretch some distance from each other on both sides of current Ashtarak-Talin-Gyumri highway: Agarak, Kosh, Nerkin and Verin Bazmaberd, Katnaghbyur, Ashnak, Akunk, Zakari Fortress[21]. We think Mastara has come to complete this series. The study of the architectural fortification, archaeological and numismatic data obtained during the research showed that these fortresses were closely connected with each other and formed a powerful defensive system.

This well-organized system is an important part of the west wing of Artashat-Sebastopolis "North-South" international communication route stretching from India to Ecbatana, crossing Armenia and reaching Meotidis[22], playing a large role in the life of the capitals of Armenia located in Ararat Valley (Vagharshapat, Armavir) in protecting the north-eastern entrances, in order to ensure the transit trade carried out here from the ancient times.

BIBLIOGRAPHY

Ասատրյան Ե. 1981, Կաթնաղբյուրի դամբարանաբլուրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2, էջ 113–115:

Ասատրյան Ե. 2004, Թալինի շրջանի հուշարձանները, Երևան, «Հուշարձան», 84 էջ:

Ավետիսյան Պ. 1988, Թալինի մեծ դամբարանադաշտը, ԵՊՀ Հնագիտական հետազոտությունների կենտրոնի պեղումների տարեկան հաշվետվությունը, ձեռագիր, Երևան:

[20] **Երեմյան** 1975, 13–22:

[21] **Ասատրյան** 1982, 113–116, **Ասատրյան** 2004, **Օհանյան** 1980, 86–90, **Կարապետյան և այլք** 2008, 260–267: **Акобян** 1988, 45; **Кинжалов,** 1961, 51–58; **Ավետիսյան** 1988: **Асатрян** 2008.

[22] **Манандян** 1954, 58–62; **Зардарян** 2009, 54.

Ավետիսյան Պ., Մելիքյան Վ. 2017, Մաստարայի վաղ բրոնզ-անտիկ ժամանակաշրջանների նորահայտ բնակավայրի 2017 թ. դաշտային աշխատանքների հաշվետվություն, էջ 416–439:

Ավետիսյան Պ., Մելիքյան Վ. 2018, Մաստարայի վաղբրոնզ-անտիկ ժամանակաշրջանների նորահայտ բնակավայրի 2018 թ. դաշտային աշխատանքների հաշվետվություն, էջ 1–9:

Բադալյան Մ., Միքայելյան Ա., Կյուրեղյան Հ., Իսկրա Մ., Հովսեփյան Ռ., Նահապետյան Ս., Եղիազարյան Ա. 2017, Օձաբերդի 2014–2016 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները, Մեծամորյան ընթերցումներ 1, (խմբ. Ա. Փիլիպոսյան), Երևան, էջ 205–246:

Երեմյան Ս. 1975, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3–261 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 1, Երևան, էջ 13–22:

Թորամանյան Թ. 1948, Հայկական ճարտարապետությունը, հ. I, Երևան, ԳԱ հրատ., 397 էջ:

Խաչատրյան Ժ. 1981, Արտաշատ II, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 200 էջ + XXXII աղ.

Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Մելքոնյան Հ. 2008, Անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղում Թալինից, Հուշարձան տարեգիրք Դ.–Ե, հրատ., «Հուշարձան», Երևան, էջ 260–267:

Կարապետյան Ի. 2021, Կարճաղբյուրի բնակավայրի հետազոտությունը, «Ուդուրի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը» գիտաժողովի ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ և «էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան (խմբ. Ա. Բոբոխյան, Մ. Բադալյան) ՀԱԻ հրատարակչություն, Երևան, էջ 337–349:

Մարտիրոսյան Հ., Մնացականյան Հ. 1958, Նոր Արեշի ուրարտական Կոլումբարին, Տեղեկագիր, թիվ 10, էջ 63–84:

Մարտիրոսյան Հ., Թորոսյան Ռ. 1986, Արգիշտիխինիլիի սարկոֆագը, Պատմաբանասիրական հանդես, № 3, էջ 221–227:

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ, Սաֆարյան Վ., Կարապետյան Ի., Գաբրիելյան Ա., Վարդանեսովա Տ., Հովսեփյան Ռ. 2015, Արցախի Տիգրանակերտի 2012 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011–2012 թթ., «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, էջ 73–108:

Քոչարյան Գ. 1980, Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Դվինում, Պատմաբանասիրական հանդես, № 2, էջ 277–285:

Օհանյան Հ. 1980, Ներքին Բազմաբերդի դամբանաբլուրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 6, Երևան, էջ 86–90:

Акопян А. 1988, Новые памятники фортификации Античной Армении. Третий всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на востоке; тезисы докладов, Ереван, с. 45.

Асатрян Е. 2008, Закари берд (результаты раскопок), АРА 19, изд. «Гитутюн» НАН РА, Ереван, 107 с.

Зардарян М. 2009, Коммуникационная ось «ЮГ – СЕВЕР» в системе внешних связей Армянского нагория (I тыс. до н.э), Армянский гуманитарный вестник, 2/3-I (ред. Арег Баяндур), Ереван «Зангак-97», 50–66.

Есаян С., Калантарян А. 1988, Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971–1983 гг. // АРА, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1988, № 18, 128 стр. + CXX таблиц.

Кинжалов Р. 1961, Ашнакский могильник. Труды Гос. Эрмитажа, т. V, Культура и искусство народов Востока, 6, Л., с. 51–63.

Куфтин Б. 1944, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. // Вестник Гос. музея Грузии, т. XIII-B, Тбилиси, 172 с.

Манандян Я. 1954, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в до н. э. – XV в. н. эры), изд. Ереванского университета, Ереван, 348 с.

Мартиросян А. 1961, Город Тейшебаини (по раскопкам 1947–1958 гг.), изд. АН Арм. ССР, Ереван, 158 с.

Мартиросян А. 1974, Аргиштихинили, Археологические памятники Армении 8, Ереван, 175 с. +LXI табл.

Паланджян Р., Мурашев Р. 2007, Палеоботанические находки античного времени при раскопках столицы Древней Армении Арташата, Альманах современной науки и образования, № 7, Ч. 2, Тамбов, «Грамота», с. 131–133.

Смирнов Ю. 1990, Морфология погребения (опыт создания базовой модели). Исследование в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд, М., «Наука», с. 216–224.

Хачатрян Ж. 1976, Гарни V, Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.), Археологические раскопки в Армении, изд. АН Арм. ССР, Ереван, № 15, 134 с. + XXVII табл.

Hovsepyan R. 2019, Plant Remains from the Classical Period Jar-Burials in the Mastara-3 Archaeological Site // ՀԱԻԱ– 3, ՀԱԻ հրատ., Երևան, 79–93:

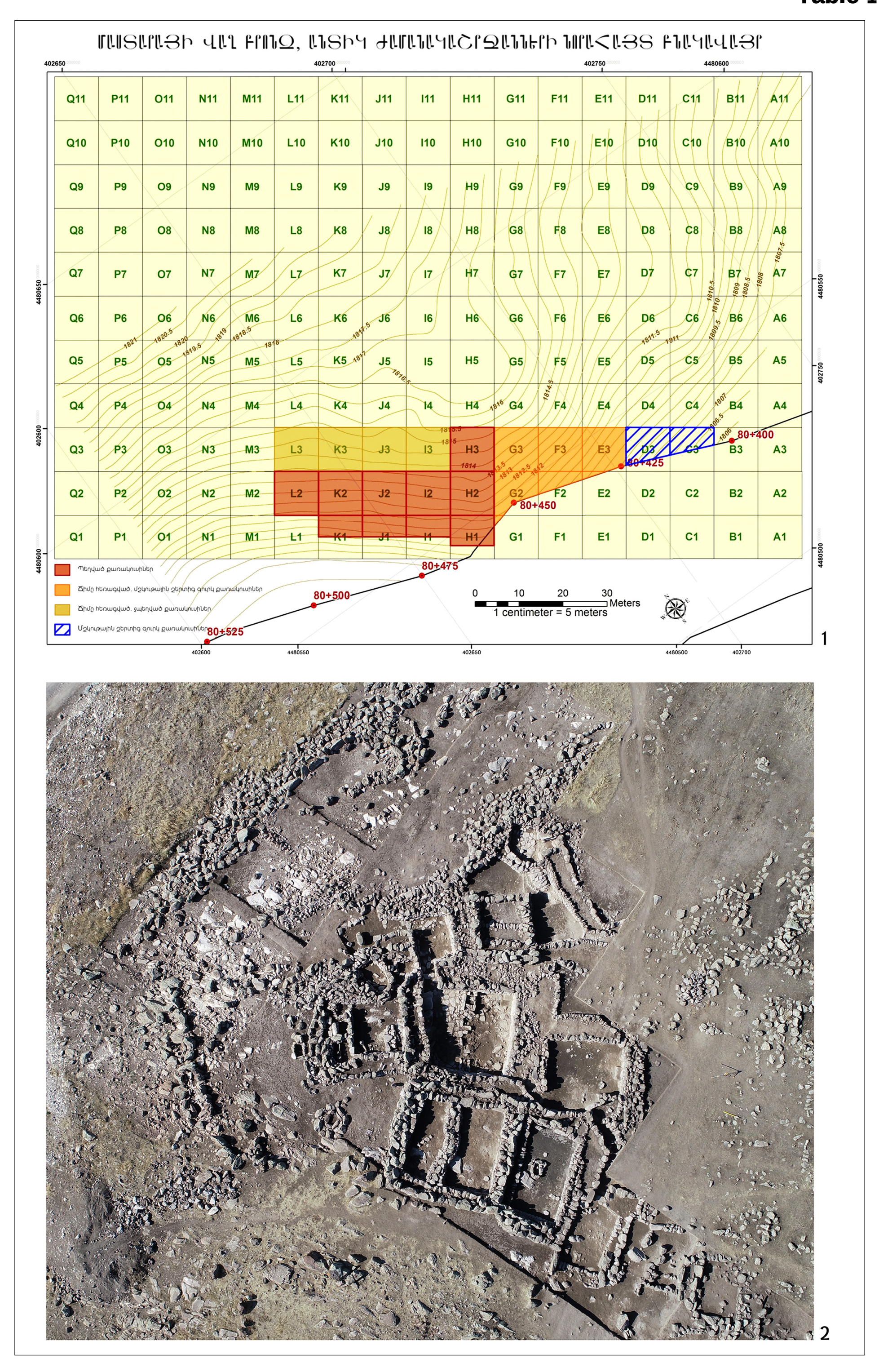
Karapetyan I., Yengibaryan N. 2010, A New Urartian Burial from Argishtihinili, Zeitchrift fur Assyrologia und Vorder asiatische Archaologie, band 100, pp. 264–270.

Khatchadourian L. 2014, Empire in the Everyday: A Preliminary Report on the 2008–2011 Excavations at Tsaghkahovit, Armenia // American Journal of Archaeology, 2014, 118 (1), 137–169 (Appendix 1 by Hovsepyan R.A. Archaeobotanical Investigations at Iron Age III Tsaghkahovit, 152–153, 163–164.

Petrosyan H., Safaryan V., Karapetyan I., Kirakosyan L., Vardanyan R., Vardanesova T., Gabrielyan A. 2021, Pithos Burials of Tirganakert of Artsakh, Archaeology of Armenia in Regional Context II, International Conference dedicated to the 60th Anniversary of Institute of Archaeology and Ethnography, (edt. P. Avetisyan, A. Bobokhyan) Yerevan, 293–304.

Zardaryan M., Hovsepyan R. 2017, The agriculture of Western Syunik, Armenia in the light of archaeological and archaeobotanical data (preliminary study on the economy of Early Yervandid settlements) // Bridging Times and Spaces: Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, Oxford, «Archaeopress», 2017, pp. 385–398.

Table 1

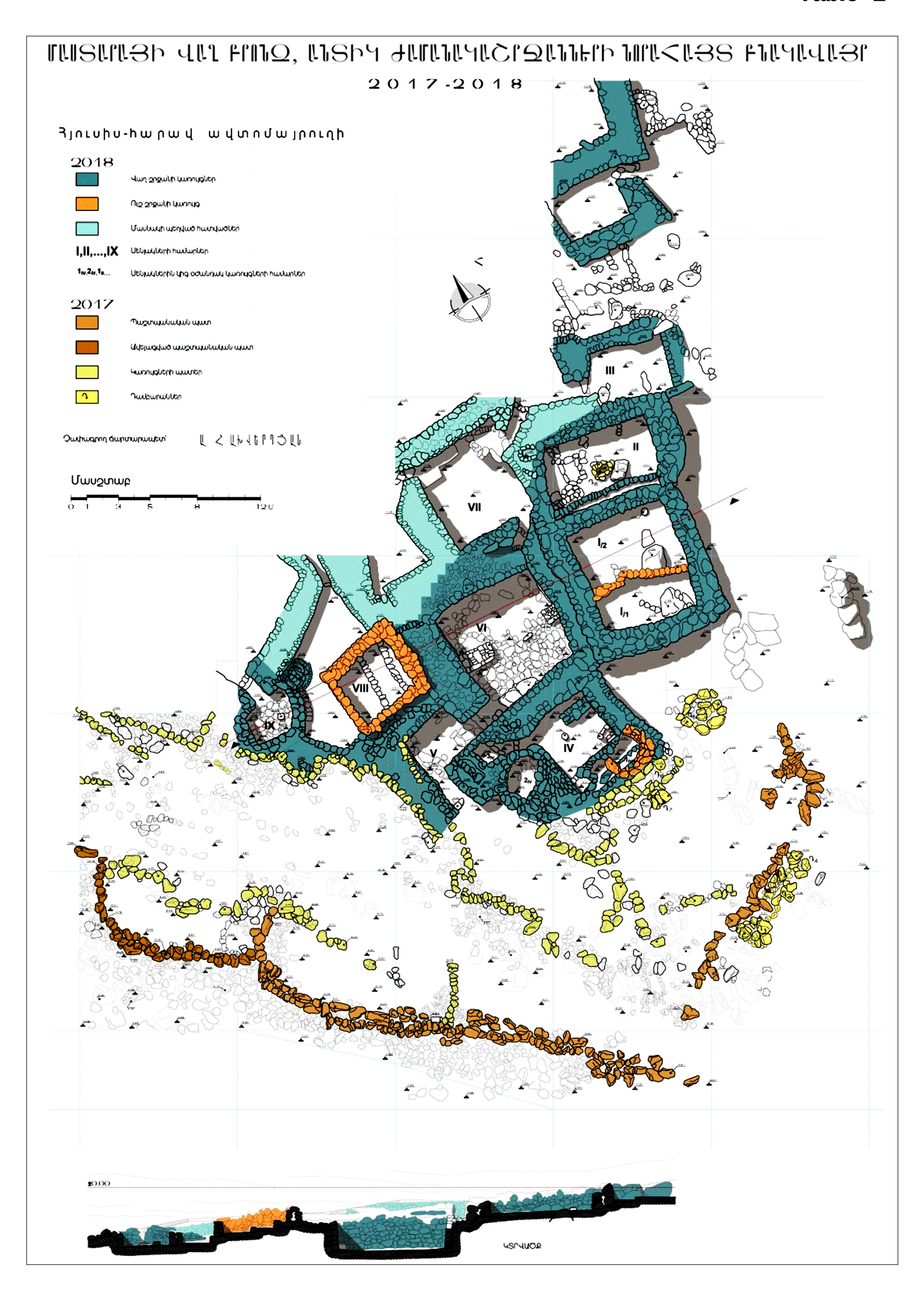

Պեղված քառակուսիներ
Ծիմը հեռացված, մշկութային շերտից զուրկ քառակուսիներ
Ծիմը հեռացված, չպեղված քառակուսիներ
Մշկութային շերտից զուրկ քառակուսիներ
80+400
80+425
80+450
80+475
80+500
80+525
0 10 20 30 Meters
1 centimeter = 5 meters

1

2

Table 2

2017-2018
Հյուսիս-հարավ ավտոմայրուղի
2018
Վաղ շրջանի կառույցներ
Ուշ շրջանի կառույց
Մասնակի պեղված հատվածներ
I,II,...,IX
Սենյակների համարներ
Սենյակներին կից օժանդակ կառույցների համարներ
2017
Պաշտպանական պատ
Ավելացված պաշտպանական պատ
Կառույցների պատեր
Դամբարաններ
Չափագրող ճարտարապետ՝
Մասշտաբ
0 1 3 5 8 12մ
I1
I2
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX

Table 3

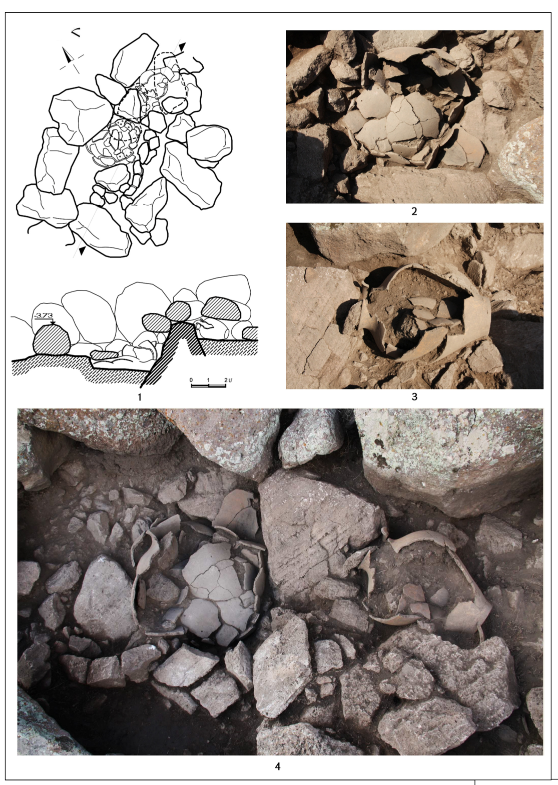

Table 4

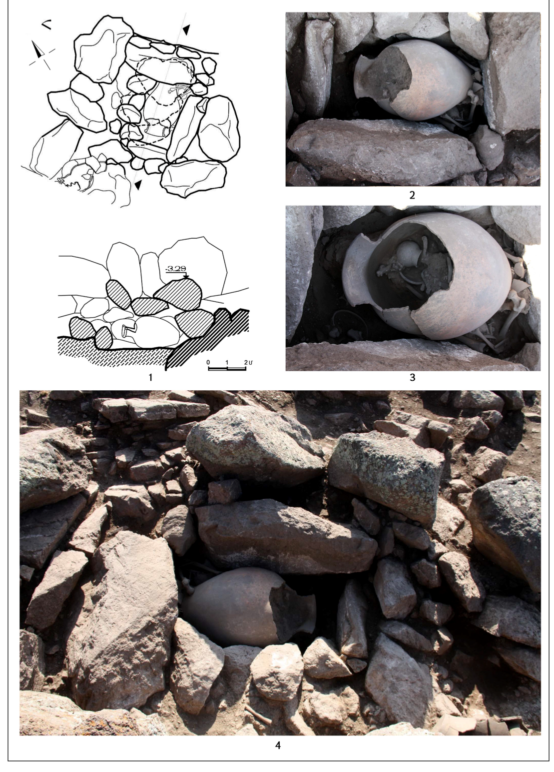

Table 5

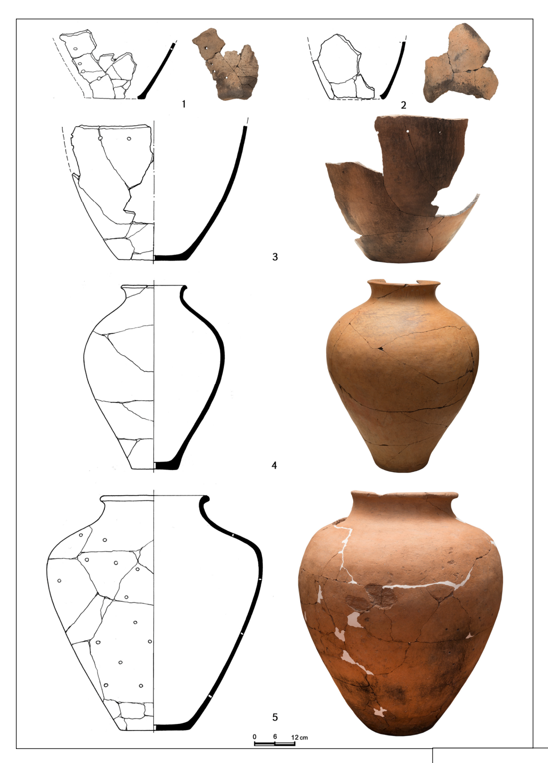
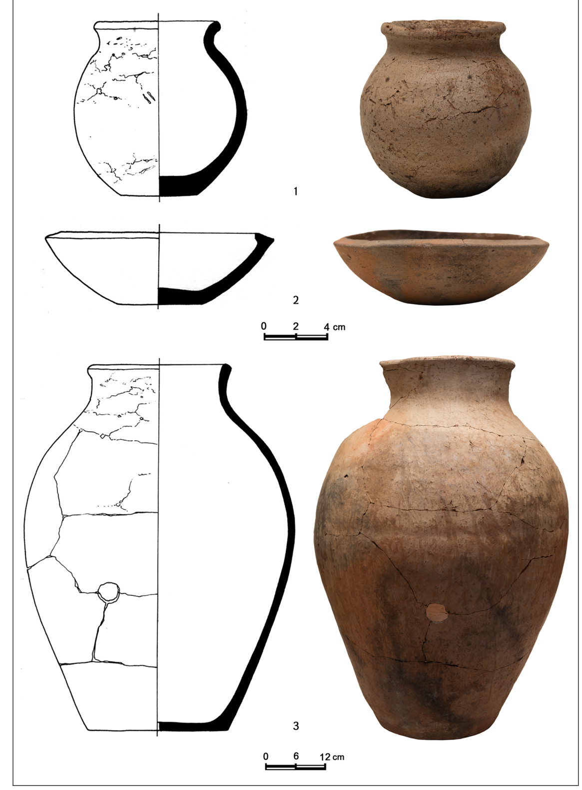

Table 6

ՄԱՍՏԱՐԱՅԻ ԱՆՏԻԿ ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ի., ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ Ա., ՄԵԼԻՔՅԱՆ Վ., ՀԱԽՎԵՐԴՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արագածոտնի մարզ, Մաստարա, կարասային թաղումներ, անտիկ շրջան, քարարկղային դամբարան, թաղման ծես, սրբազան շիլա:

Մաստարա հնավայրը գտնվում է Արագածոտնի մարզի ներկայիս նույնանուն գյուղից 2–3 կմ արևմուտք, ծովի մակերևույթից 1815 մ բարձրություն ունեցող լեռնազանգվածի միջնալանջին: Նորագյուտ հուշարձանի երկու տարվա (2017–2018 թթ.) դաշտային պեղաշրջան տևած աշխատանքների ընթացքում ձեռք բերված փաստերի ամբողջությունից կարելի է եզրակացնել, որ Մաստարա հնավայրում վաղ բրոնզի բնակավայրից պահպանված պատերի մնացորդների վրա հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջաններում գոյություն է ունեցել մի նշանակալի բնակավայր: Այն ունեցել է պարսպապատով շրջապատված ընդարձակ թաղամասեր, բնակարանային համալիրներ և պարսպապատի հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ձգվող հատվածի արտաքին, արևելահայաց երեսին կից տեղադրված դամբարանադաշտ: Այստեղ բացվել են բնակավայրին ժամանակակից (մ.թ.ա 3-րդ – մ.թ. 3-րդ դարի առաջին կես) քարարկղային դամբարաններ, որոնցից երեքի մեջ կատարվել են հետազոտվող՝ իջեցուկ կարասային թաղումները: Մաստարայի կարասային թաղումների այս իրավիճակը օգնում է ճշգրտելու բնակավայրի բնակության վերացման ժամանակը: Քննարվող կարասային թաղումների այս տեսակը՝ սակավաթիվ կամ առանց ուղեկցող գույքի, տեղադրված ավելի վաղ դամբարաններում և բնակավայրերի շերտերում, սովորական են և բնորոշ ուշ անտիկ՝ մ.թ. 3-րդ դարի համար և հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ բնակավայրի գործունեության դադարի և ավերման պատճառը եղել են մ.թ 3-րդ դարի սկզբից սկսված և մինչև դարավերջ տևած Միջագետքին և Հայաստանին տիրանալու համար մղված հռոմեա-պարսկական պատերազմները:

АНТИЧНЫЕ КУВШИННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ МАСТАРЫ

КАРАПЕТЯН И., ГАБРИЕЛЯН А., МЕЛИКЯН В., АХВЕРДЯН А.

Резюме

Ключевые слова: область Арагацотн, Мастара, кувшинные погребения, античность, каменный ящик, погребальный обряд, священная каша.

Археологический памятник Мастара находится в 2–3 км от современного одноименного села в области Арагацотн, на высоте 1815 м над уровнем моря, на среднем склоне горного массива. Учитывая данные, полученные в ходе полевых сезонов двух лет (2017–2018 гг.), можно сделать вывод, что на археологическом памятнике Мастара на остатках стен поселения эпохи ранней бронзы находилось значимое поселение эллинистического времени и поздней античности. Оно имело обширные кварталы, обнесенные стеной, жилые комплексы, а также могильник, расположенный на территории, простирающейся с северо-востока на юго-запад от оборонительной стены и прилегающей к ней с фасада, обращенного на восток. Здесь были обнаружены синхронные поселению (3 век до н.э. – первая половина 3 века н.э.) погребения в виде каменных ящиков, в трех из которых были выявлены впускные кувшинные погребения, исследуемые в данной работе. Подобная стратиграфия кувшинных погребений позволяет уточнить время прекращения жизни в поселении. Обсуждаемый вид кувшинных погребений со скудным инвентарем или с полным его отсутствием, вкопанных в более ранние погребения или слои поселения, вполне обычен и присущ поздней античности (3 век н.э.). Этот факт дает нам возможность утверждать, что причиной прекращения жизни и разрушения поселения явились римско-персидские войны за господство над Арменией и Месопотамией, длившиеся на всем протяжении 3 века н.э.

ANI SARATIKYAN*
Junior Researcher, Postgraduate student
Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
anisaratikyaniae@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.105-117

THE TOMBS OF WARRIORS, ACCORDING TO THE DATA OF THE CEMETERY OF BARDZRIAL
(LATE II MILLENNIUM – FIRST QUARTER OF I MILLENNIUM BC)

Key words: Bardzrial, cemetery, Iron Age, warrior, dagger, spear, sword.

Introduction

The cemetery of Bardzrial is located 1.5 km west of Teghut village, Lori region, in the basin of the Shnogh river, tributary of the Debed, in the upper part of Lorut lands, on a vertical slope. Approximately 400 meters southwest of the site, on the top of the forested rock, the Chapel of Bardzrial (Bartzrel) is situated. In 2012–2017, the archaeological expedition of Teghut excavated 107 Iron Age tombs in this cemetery[1].

Some of the tombs were burials without human remains inside (so-called "cenotaph burials")[2]. Among those the most important ones are the "burials" containing only weapons. The rest of the tombs are presented by regular graves containing human remains. The selection of the tombs for investigation is based on the similarity of the items revealed from the burials – weapons, armor components, luxury artefacts and other objects, directly referring to the warfare.

The main goal of the research is to reveal the social structure and demographic pattern of the former population of Bardzrial through the materials found in similar tombs.

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.22, գրախոսվել է 09.06.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] The excavations were held in 2012–13 and 2017. We would like to express our gratitude to the head of the expedition, Dr. S. Hobosyan, for the material kindly provided for the publication.

[2] **Թումանյան** 2007, 143:

Tomb Construction

The cemetery is located on the territory with an inclination about 10 degrees, where the average thickness of the topsoil in the western part of the cemetery, due to the local cultivation of the area, reaches 30 cm. The tombs are regular "cists" in the plan, facing east-west (Tab. 1, 2). These are constructed and covered mainly with the following types of stones: granodiorite (about 80%), greenish dacite (5–10%), and local basalt. The latter is mainly used as cover slabs[3].

The Memorial Tombs

66 out of 107 excavated tombs of Bardzrial tumulus are cenotaph burials without human remains. In this regard, tombs № 2, № 3, № 20, № 71 are most notable (see tab. 2). Excavations of tomb № 20 revealed a dagger, and the other three burials contained spearheads placed in the south-western corner, pointing to the west. Their direction was probably related to the location of the enemy or the place where the warrior was killed. According to the peculiarities of these burials, we can assume that they are memorial tombs. Even these bodiless burials have preserved the social status of the deceased within the community. The presence of weapons in these tombs suggests that they belonged to the warriors.

Assortment and Composition of the Inventory

A. Armor

The collection of armor components is quite limited[4]. The bronze belt found in Tomb № 9 (Tab. 4, fig. 14) is of special importance. Numerous stylized bronze belts are known today from different archaeological sites of Armenia, both unadorned, or bearing simple geometric ornaments, and decorated with complicated motifs, where the depicted war scenes provide rich information on the components of the warfare[5].

---

[3] For more information on the geological composition of the territory See: **Նալիվայկո** 2021, 31.

[4] One of the possible reasons is that in the period from the Late Bronze to Early Iron Age, those were mostly made of leather, wood, and mainly haven't been preserved, **Մարտիրոսյան** 1969, 30.

[5] **Есаян** 1986, 50–51; **Ավետիսյան, Ավետիսյան** 2009, 261, աղ. 65; **Եսայան** 1979, 279 (նկ.1).

Unlike the finds from the other synchronous sites of this region, the items from Bardzrial have simple imagery[6]. The belt is made of 67.5 cm long and 8 cm wide thin bronze sheet, both edges are rounded. The belt is decorated with linear compositions combined with a small triangular ornament all the way around. There is a horizontal ornamented band coming across the center, which joins two sets of triangles of decreasing size placed one inside another on both sides and divides the belt into two parts.

This triangle ornament placed on the edge definitely repeats the decoration on the left side of the bronze belt found in Odzun[7] and the decorative motifs of the belts from Kazakh region[8]. The whole decorative composition of the belt from Bardzrial repeats the ornament of the belt found in tomb N 25 in Beshtashen, which dates back to the VIII-VII centuries BC[9].

The decoration of the belt from Bardzrial is accomplished with delicate and skillful treatment, and applied with a sharp and thin engraver. As mentioned in the professional literature, this way of decoration of belts is typical of the culture of the late II – early I millennia BC of Armenia and the Southern Caucasus[10]. Bronze belts, both in the Early Iron Age and in later period, have always been considered objects of high-art and attracted the researchers' attention.

Academician B. Piotrovski has paid a special attention to the bronze belts of the Southern Caucasus, in particular, to their manufacturing technique and functions. He notes that the bronze belts made of thin sheet metal were designed to be attached to the leather surface of clothing and must have belonged to warriors[11] . Referring to the same topic, H. Martirosyan notes that in the context of Caucasian archaeology they are being undoubtedly found in “warriors' tombs”, and the functional purposes of the belt may change depending on the decoration. In particular, belts decorated with rich imagery were mostly used for ritual purposes. However, it is an indisputable fact that even when used in military uniforms, those had a protective-magical function[12].

---

[6] **Ավետյան** 1984, 73–77:

[7] **Եսայան, Ավետյան** 1981, 316:

[8] **Ваидов, Нариманов** 1967, 58; **Avşarova** 2007, 137.

[9] **Narimanishvili** et al., 2015, 116.

[10] **Եսայան, Ավետյան** 1984, 316–317: **Ավետյան** 1984, 89: **Esayan** 1984, 143–198:

[11] **Пиотровский** 1962, 73.

[12] **Мартиросян** 1964, 136–140.

The fact of using the belt as part of military uniform is also evidenced in the new type of depiction of warriors established at the beginning of the 1st millennium BC, where the belt is a component of the armor of warriors[13].

Among the items found in the tombs there are the mace heads, which point to the higher social position of the warriors. Those are four. All are presented by expressive design and occur from tombs № 9, № 41, № 42, and № 107 (see Tab. 3 fig.1, Tab. 4 fig. 3, Tab. 7, fig. 7, Tab. 9, fig. 1). According to the wood residues preserved in them, it can be assumed that these were fixed to a wooden shaft (Tab. 4, fig. 3, Tab. 9, fig. 1). Similar findings are known from Mingechaur[14], Georgia[15], Talin[16], № 1 tomb of Norabak[17], etc.

B. Weapons

A large number of metal objects, including weapons, were discovered during the excavations, suggesting that metallurgy was on the rise in the Early Iron Age. In general, the progress of metallurgy occurred due to the fact that the area is rich in metals[18], which is very important in the case of Bardzrial. As S.Yesayan notes, based on the results of the analysis of military inventory, it can be assumed that the soldiers were armed according to the priority of their position in the army[19]. The presence of various weapons in the tombs speaks not only of the technical progress in the field of metallurgy, but also confirms the above-mentioned fact. The range of weapons found in the mentioned tombs is presented in the following categories:

Daggers

The weapons of this group are made of iron, some of them are quite deteriorated, but the well-preserved specimens look like an elongated triangle with a wide base and are rhombus-shaped in section. The handle extending from the center of the base widens again at the edge. There are traces of annealing on

---

[13] **Есаян** 1980, табл. 56, рис. 2, 7; **Есаян** 1976, табл. 148, рис. 2, 3.

[14] **Асланов** и др. 1959**,** таб. XVII, рис. 1–19.

[15] **Менадзе, Давлианидзе** 1968, таб. V, рис. 225.

[16] **Badalyan, Avetisyan** 2007, 263, pic. 7.

[17] **Ամիրյան, Սիմոնյան** 2013, 6: According to the C 14 data for this tomb we can say, that this kind of subjects were in use till the VIII–VI centuries BC inclusively; **Մարտիրոսյան,** 1969, տախտակ XXIV:

[18] **Ալյան** 2002, 210–216:

[19] **Есаян** 1986, 6.

the handle. Similar daggers are widespread at the Iron Age sites (See Tab. 6, figs. 12, 13, 15)[20].

Spearheads

These monolithic cast iron spearheads have a wide blade, and tubular shaft (Tab. 3, fig. 17, Tab. 7, fig. 9, Tab. 9, fig. 3, 5). Holes are sometimes drilled in the shaft to fix it. Parallels are known from many Iron Age sites in Armenia[21].

Swords

The iron swords found in the tombs № 5, № 11 № № 107 are very interesting. In one case the sword possesses a bronze handle, in other cases, the handle is decorated with bronze ornaments (see Tab. 3, fig. 16, Tab. 6, fig. 11, Tab. 9, fig. 4). An iron sword, partially deteriorated, found in tomb № 107 had traces of a bronze ornament on the handle.

After the restoration, it was about one meter long. The swords from the tombs № 5 and № 11 are more impressive, as, despite their poor preservation, they have a rich decoration.

There are geometric ornaments on the edges of the bronze handle of the sword. Similar swords are found at the sites of the Late Bronze and Early Iron Ages and known from Kirovakan, Aygedzor, Mingechaur, and other archaeological sites[22]. These belong to the early stage of the Iron Age, XII-XI centuries BC.

Iron knives

Iron knives make a large group among the material found from the tombs. These are also poorly preserved. Iron knives are found both with a straight blade and a curved blade (Tab. 4, fig. 12, Tab. 6, figs. 10, 14, Tab. 9, figs. 2, 6). These types of knives are found in all stages of the Iron Age – from the Early to the Late periods[23]. These are known from Berd, Astghadzor, Khrtanots, and other sites[24].

C. Luxury artefacts

Ornaments found from the Bardzrial cemetery are made of bronze, and presented in several groups: rings, earrings, buttons, beads, bracelets, and pendants.

---

[20] See, for example, **Есаян** 1976, 214, табл. 140; **Փիլիպոսյան** 1999, աղ. 68, նկ. 2.

[21] See, for example, **Есаян** 1976, 220, табл. 144; **Քալանթարյան, Հոբոսյան** 2009, 257.

[22] **Есаян** 1966, 89.

[23] **Тирацян** 1988, 45.

[24] **Тирацян** 1988, рис. 13.

Bracelets

According to the morphological features, bracelets can be conditionally divided into 3 types:

1. Thin wire bracelets with overlapping terminals completing the circle (Tab. 3, fig. 11, Tab. 7, figs. 4, 5);

2. Massive penannular bracelets with terminals facing each other but not joined (Tab. 3, figs. 12–15, Tab. 4, figs. 9, 10, Tab. 9, figs. 8, 9).

3. Bracelets of a third type, or armlets, are wide and made of thin bronze plate, the terminals are back coiled. The external surface is decorated by incised wavy lines and dots, and the convex band coming across the center divides the body into two equal parts (Tab. 9, fig. 12).

Bells

Hollow bells found among metal objects are quite interesting. These are plain but decorated with cut-out triangles on the surface (Tab. 7, figs. 1–3)[25]. A similar bell with triangular perforations was seen among materials from Mingechaur[26]. Such bells are very typical for the Iron Age sites. A large number of these remarkable charms bells were found in the tomb № 7 in Elar[27]. Such are known both from the Early Iron Age sites of Armenia and from the synchronous sites of the Ancient East[28].

Rings, Hoops

The number of rings is not large, but they are presented with a rich assortment and are made with quite interesting techniques. They are made of thin bronze wire and flat sheet (Tab. 3, figs. 8, 9, 10, Tab. 4, figs. 4–7) and presented by simple penannular ones with terminals facing each other, double-twisted and spiral-like examples formed by thin bronze wires. Such spiral rings were widespread in the early Iron Age[29]. As for the bronze hoops, they were probably intended for attaching to the leather parts of clothing (Tab. 3, fig. 7, Tab. 9, fig. 7).

---

[25] **Асланов** и др. 1959, таб. XVIII, рис. 10, 11.

[26] Similar bells without decorations were found from the territory of Azerbaijan, See, for example, **Avşarova** 2007, 119.

[27] **Խանզադյան** 1979,105, նկ. 135:

[28] **Ասրյան** 1984, 98; **Մարտիրոսյան** 1969, տախտակ XXXII, նկ. 27; **Есаян** 1976, таб. 110, рис. 5,6, таб. 132, рис. 9.

[29] **Xnkikyan** 2002, plate XLII, pic. 3–4, plate XL, pic. 8–9; **Мартиросян** 1956, 70, рис. 9; **Խանզադյան** և այլք 1973, plate XLIII, նկ. 5:

Beads

Another group of ornaments consists of beads made of bronze, paste, carnelian, which are present in almost all the tombs (Tab. 4, fig. 8, Tab. 5, fig. 1, Tab. 7, fig. 6, Tab. 8, fig. 3). A large number of bronze hemispherical buttons with circular rods preserved inside are quite remarkable. These were probably sewn to the clothes or armor (Tab. 9, fig. 11, Tab. 6, figs. 2-8)[30]. In general, bronze buttons of different sizes were wide-spread in the Late Bronze – Early Iron Age, and are known from various archaeological sites in Armenia[31]. Another type of bronze button is the one discovered from tomb №11 (Tab. 6, fig. 1). It bears a wavy linear incision on its surface. A similar button is known from Kirovabad[32]. Bronze nails also were probably used on clothing (Tab. 6, fig. 9). The identical nails are known from tomb № 2 in Lori Berd. According to S. Devejyan, they had been probably used as decorations, both on wooden objects and on fabric[33]. There are a large number of beads made of paste and carnelian. Similar beads are known from different archaeological sites of different periods of Armenia[34].

The star-shaped bronze objects are also of interest. Based on the existence of holes in the center, we can assume, they also were intended for fastening clothes (Tab. 3, figs. 2–6).

D. Ceramics

Ceramic assemblage forms a large group of materials found in the cemetery of Bardzrial. The pottery from the tombs is mainly presented by kitchen and tableware samples, among those are single-handle cups and jars, phiale, and bowls.

Cups

Cups of Bardzrial make a distinctive group. In one case, the cup has a slightly black-burnished external surface, a globular body, and a flat bottom (Tab. 8, fig.). 4). The upper part of the vessel is tapered and decorated with vertical grooves. It possesses a vertical ring handle, which blends into the rim. The second cup is not burnished, it has a brick color. The vertical handle is placed almost in the center of the body. The convex part of the body is decorated with incised vertical stripes

---

30 **Սարտիրոսյան** 1969, 30, տախ. 28, նկ 5, 6:
31 **Деведжян** 1981, 46, таб. XIII, рис. 11–14.
32 **Есаян** 1976, 117, таб. 93, рис. 23.
33 **Деведжян** 1981, 34, таб. VIII, рис. 1–19.
34 **Хачатрян** 1975, 243, рис. 155.

(Tab. 5, fig. 2). The third type of cups has a rounded body, an everted rim, a wide and flat bottom. The vertical handle is placed in the upper half of the body. The shoulder of the cup all around is decorated with a horizontal row of notches. The upper and lower halves of the vessel are decorated with vertical grooved stripes (Tab. 5, fig. 4). These types of cups are well-known from the Early Iron Age sites of Armenia and the Southern Caucasus[35].

Single-handled Jars

Jars are presented in different assortments (Tab. 3, fig. 18, Tab. 5, fig. 3, Tab. 7, fig. 8, Tab. 8, figs. 2, 5, 6). The first type is presented by a high-quality black-burnished spherical vessel with a narrow neck in the shape of a hyperboloid (Tab. 3, fig. 18). The peculiar (horned) handle is placed vertically on the shoulder and blends into the rim. This jar bears rich ornamentation. Both halves of the body all around are decorated with vertical grooves. The grooves of the upper part are wide, and in the lower part, these are presented by separated groups of 5–6 narrow stripes. The central part of the body and the shoulder bear parallel lines. Similar jars were found at the synchronous sites of Mingechaur and Georgia and date back to the Early Iron Age (XI–IX centuries BC) [36]. The second group of the vessels is presented by jars of medium size of worse quality. Morphologically these are almost similar: rounded body, narrow neck expanding to the rim, vertical C-shaped handle joining the shoulder and the rim, and the flat bottom (Tab. 5, fig. 3, Tab. 8, figs. 5, 6). These bear different variations of grooved decorations: parallel vertical stripes and horizontal lines covering the body and/or the lower part. A jar of a small size (Tab.8, fig. 2) can also be included in this group. Despite the size, morphologically it is identical. Another difference shows grooved lines decorating the neck.

The third group is presented by a fragmented pear-shaped jar of medium size with a high neck (Tab. 7, fig. 8). The body (wavy in profile) is decorated by 4 horizontal convex rows decorated with seed-like impressions running across the entire diameter. The shoulder–neck, and neck-rim transitions are emphasized. The bow-like handle of the jar, unlike the ones from the first and second groups, is placed vertically on the shoulder and the neck.

---

[35] **Хачатрян** 1975, 250, рис. 160; **Петросян** 1989, таб. 59, рис. 6; **Xnkikyan** 2002, plate XLIX, pic. 6.

[36] **Асланов** и др. 1959, таб. XLII, рис. 6; See: Georgian national museum, pad, artifact number 21.2014–1.

Phiale and Bowl

The phiale has a black-burnished surface, an everted rim, and a wide and flat base. That is not decorated (Tab. 8, fig. 1). The bowl is brown-burnished. It has a rounded body and everted rim. The shoulder is decorated with a horizontal row of notches (Tab. 5, fig. 5).

Despite the fact that the ceramic assemblage revealed from the cemetery of Bardzrial has some morphological similarities with the synchronous pottery spread in some regions of Armenia, it should be noted that it has certain local features that are closer to the synchronous materials of the regions of Georgia[37].

E. Anthropological Data

The anthropological material of the cemetery of Bardzrial has been studied completely[38]. According to the data of the anthropological study, the “tombs of warriors” belonged to males aged 20 to 50 (№ 5, № 9, № 42, № 107)[39].

It is also important to note that in some cases, because of the poor preservation of remains, it is impossible to determine the sex (№2, №3, № 11, №20, 41, № 71). Burial № 9 is of special interest. The skull is bearing a surgical pit and seems to have belonged to an adult male (40–50 years old)[40]. This example is not unique, there are several cases of such surgery in the cemetery of Bagheri Jala located in the territory of Teghut Mine[41].

Discussion

Thus, the study of the material from the above-mentioned cemetery related to warfare once again shows the importance of the role of soldiers in the social structure of the Iron Age society. This is proved especially by the fact of the stable production of armor and weapons.

According to the artistic treatment of the artefacs, we can say that the class of warriors had a social stratification, which speaks of the existing regular military unit. During the study, it became clear, that the large-scale metal production in

[37] **Абрамишвили** 1978, 125.

[38] **Худавердян** и др. 2015, 47–60.

[39] Tomb № 5 - aged 25-30, tomb № 9 – aged 20–30, tomb № 42 – aged 35–40, tomb № 107 - aged 40-50. Anthropological identification by A. Khudaverdyan.

[40] **Худавердян** и др. 2015, 115-127.

[41] The cemetery is located south-west of Shnogh, on the high cape of the left bank of the Shnogh river Karatanots Jur tributary; **Худавердян**, **Обосян** 2018, 197–198.

the Early Iron Age was related to the fact that the community of Bardzrial was warlike, as well as the expression of new artistic perceptions of metalworkers.

The new artistic approaches are mostly expressed in the engraved decorations of the bronze belt, metal ornaments, and even incised pottery, which reflect the cosmological views of those people about the earth, the sky, and the universe. Thus, the technical and social changes that took place in the Early Iron Age society, where great importance was attached to the productive forces, led to the formation of a new type of society, which had stable relations with other parts of the highlands.

BIBLIOGRAPHY

Ալայան Ա.Ա. 2002, Բուն հայկական մետաղագործական տերմինների ծագումը և ստուգաբանությունը, Պատմաբանասիրական հանդես, № 1 (210), էջ 210–216:

Ամիրյան Մ.Ա., Սիմոնյան Հ.Գ. 2013, Նորաբակի թիվ 1 դամբանաբլրի պեղումները (2012), // Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրներ, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, (ՊԱԹՊՄՊԾ), Երևան, էջ 6:

Ասրյան Յ. 1984, Լեռնային Ղարաբաղի ուշ բրոնզի եւ վաղ երկաթի դարերի մի քանի նորահայտ հուշարձանների մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 5 (497), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 92–99:

Ավետիսյան Հ.Գ., Ավետիսյան Պ.Ս. 2006, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դդ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 396 էջ:

Ավետյան Վ.Վ. 1984, Լոռուտի բրոնզե գոտու նախշազարդերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 5 (497), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 72–77:

Ավետյան Վ.Վ. 1984, Կակալի ձորից հայտնաբերված իրեր, Լրաբեր հասարական գիտությունների, N 7 (499), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 87–89:

Եսայան Ս.Ա. 1979, Ուրարտական գոտիով դամբարան Ջոդում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3 (86), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, էջ 277–280:

Եսայան Ս.Ա., Ավետիսյան Վ.Վ. 1981, Լոռիում հայտնաբերված բրոնզե գոտիներ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, էջ 314–317:

Թումանյան Գ. 2007, Թաղման ծիսակարգերը ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում, Պատմաբանասիրական հանդես, № 1, 138–152:

Խանզադյան Է. 1979, Էլառ-Դարանի, Երևան., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 226 էջ:

Խանզադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս. 1973, Մեծամոր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 214 էջ:

Մարտիրոսյան Հ.Ա. 1969, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները II, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 69 էջ:

Նալիվայկո Վ. 2021, Թեղուտի պղինձ-մոլիբդենային հանքավայրի երկրորդ հերթի բացահանքի շահագործման աշխատանքների շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության

նախնական գնահատման հայտ (բացահանքի ընդլայնում եվ ժամկետի երկարաձգում), Թեղուտ «ՓԲԸ», 2021, 139 էջ:

Փիլիպոսյան Ա.Ս. 1999, Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը, Երևան, «Զանգակ-97», 150 էջ:

Քալանթարյան Ա.Ա. 2009, Հոբոսյան Ս.Գ., Կոթի (2008 թ. դաշտային հետազոտական աշխատանքների արդյունքները) // Տավուշ. Նյութական և հոգևոր ժառանգություն (խմբ. Ա. Քալանթարյան, Հ. Սարգսյան), Երևան, «Գիտություն», 2009, էջ 247–269:

Абрамишвили Р.М. 1978, Тбилиси, Археологические памятники I, Тбилиси, «Мецниереба», 276 с.

Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. 1959, Древний Мингечаур, Баку, изд. АН Азер. ССР, 189 с.

Ваидов Р.М., Нариманов И.Г. 1967, Развитие археологической науки в Советском Азербайджане, Советская археология, N 4, Москва, с. 48–61.

Деведжян С.Г. 1981, Лори-Берд I, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 85 с.

Есаян С.А. 1966, Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 156с.

Есаян С.А. 1976, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 269 с.

Есаян С.А. 1980, Скульптура древней Армении, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 76 с.

Есаян С.А. 1986, Доспех древней Армении, Ереван, изд. ЕГУ, 88 с.

Есаян С.А., Калантарян А.А. 1988, Ошакан I. Основные результаты раскопок 1971–1983 гг., Институт археологии и этнографии, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 267с.

Мартиросян А.А. 1956, Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеурартского периода (IX–VIII вв. до н.э.), изд. АН Арм. ССР, с. 61–84.

Мартиросян А.А. 1964, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 313 с.

Менадзе М.В., Давлианидзе К.О. 1968, Могильники Триалети, каталог I, Тбилиси, изд. «Мецниереба», 118 с.

Петросян Л.А. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III–I тыс. до н.э.), Ереван, изд. АН Арм. ССР, 178 с.

Пиотровский Б.Б. 1962, Искусство Урарту. VIII–VI вв. до н.э., Ленинград, изд. Гос. Эрмитажа, 164 с.

Тирацян Г.А. 1988, Культура древней Армении VI в. до н.э. – III в. н.э (по археологическим данным), Ереван, изд. АН Арм. ССР, 230 с.

Хачатрян Т.С. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, изд. ЕГУ, 276 с.

Худавердян А.Ю. 2015, Трепанированные черепа из погребений эпохи поздней бронзы и раннего железного века с территории Армении // Вестник археологии, антропологии и этнографии, Тюмень, № 2 (29), с. 115–127.

Худавердян А.Ю., Обосян С.Г. 2018, Антропо-экологическое исследование некрополя эпохи поздней бронзы и раннего железного века Багери чала (Армения) // Маргиан-

ская археологическая экспедиция, т. 7, Н.А. Дубова (ответственный редактор), Москва, с. 186–201.

Худавердян А.Ю., Обосян С.Г., Енгибарян А.А. 2015, Основные адаптивно значимые факторы природной и социальной среды у древнего населения бассейна р. Шнох (Лорийская область, Армения) // Биологический журнал Армении, № 3 (67), с. 47–60.

Badalyan R.S., Avetisyan P.S. 2007, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, England, BAR International Series 1697, 319 p.

Narimanishvili D., Karelidze G., Hamburg J.K. 2015, New Data from Beshtasheni late Bronze Age – early Iron Age Cemetery, Մեծամոր. կեսդարյա պեղումների տարեգրություն, Միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Երևան, էջ 104–116.

Xnkikyan O.S. 2002, Syunik during the Bronze and Iron Ages, Barington, Mayreni publishing, 258 p.

Esayan S.A. 1984, Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie, Band 6, München, C.H.Beck, s. 97–198.

Avşarova İ., Xocali-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarinin bədii tunc məmulati (e.ə. XIV–VII əsrlər), Baki-“Nurlan”, 2007, 190 s.

«ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐՆ» ԸՍՏ ԲԱՐՁՐՅԱԼ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ (Մ.Թ.Ա. II ՀԱԶ. ՎԵՐՋ – Մ.Թ.Ա. I ՀԱԶ. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ)

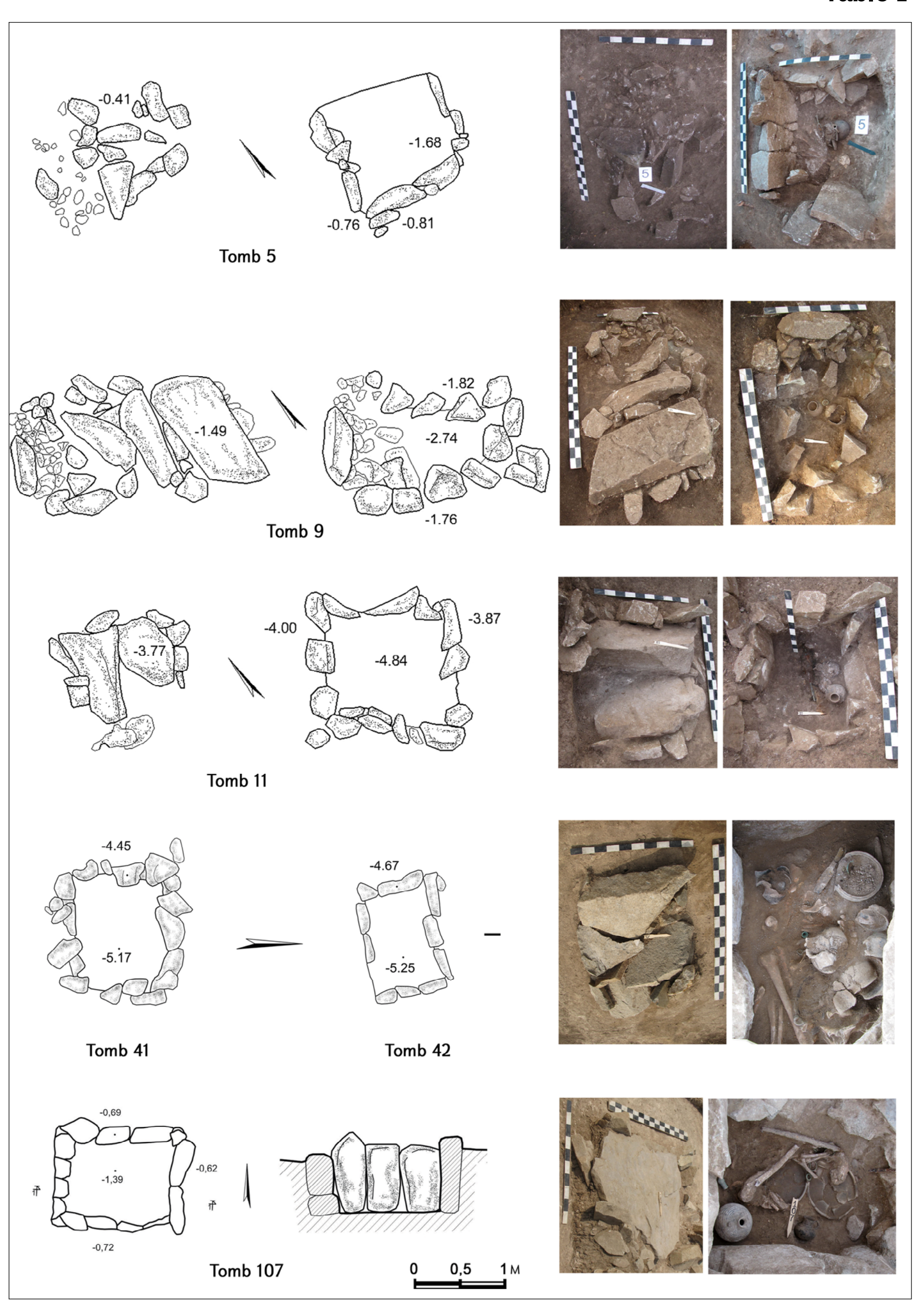
ՍԱՐԱՏԻԿՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Բարձրյալ, դամբարանադաշտ, երկաթի դար, զինվոր, դաշույն, նիզակ, թուր:

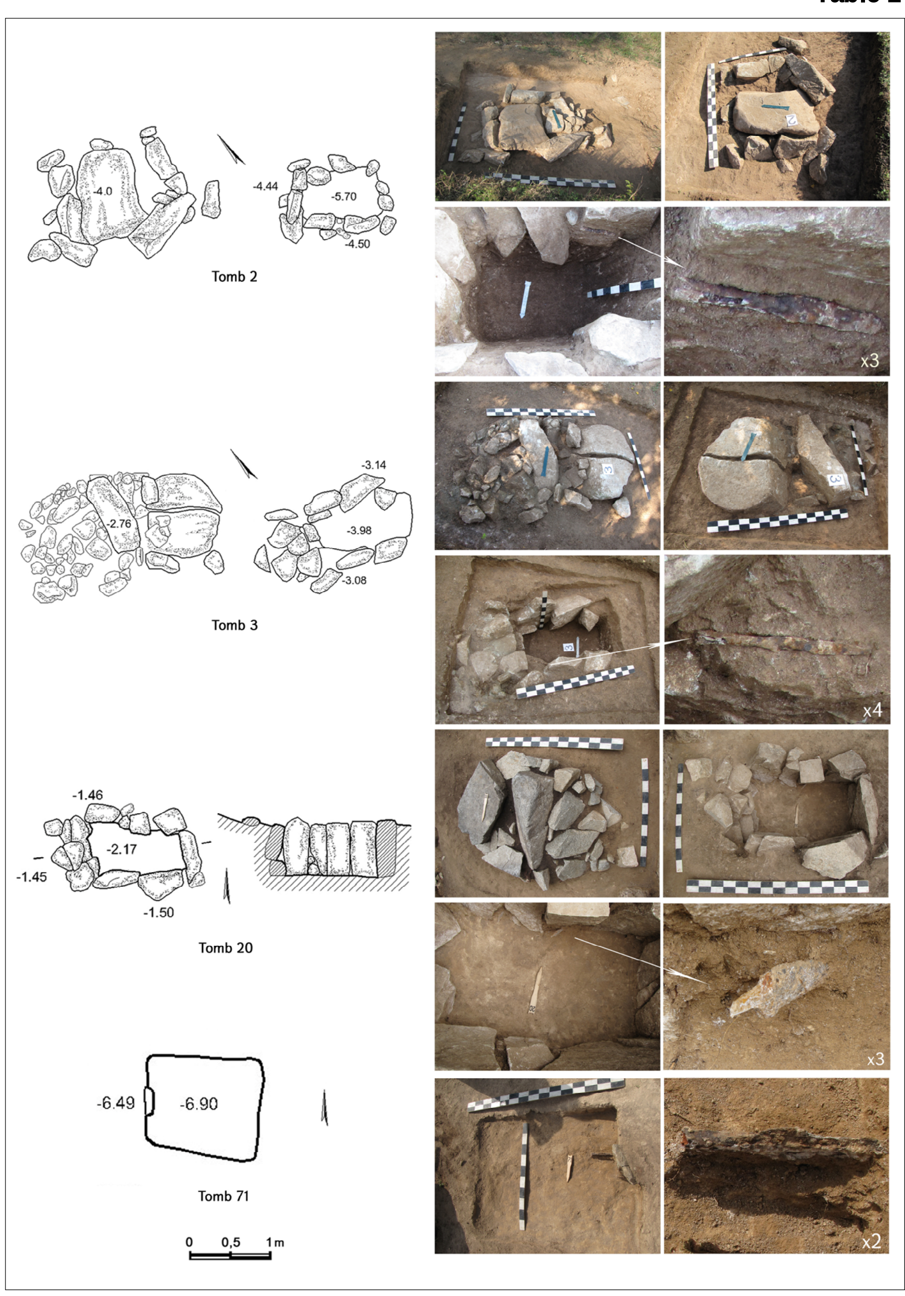
Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում պեղված բազմաթիվ հուշարձանների տվյալները վկայում են տարածաշրջանում ռազմականացման և «կանոնավոր ռազմական միավորների» ձևավորման աննախադեպ ծավալների մասին: Մասնագիտական գրականության մեջ բազմիցս է շեշտվել, որ հասարակության սոցիալական կազմում մ.թ.ա. II հազ. վերջերից կայուն տեղ է զբաղեցրել արհեստավարժ զինվորների խավը: Այս գործընթացների հնագիտական փաստագրման կարևոր վկայությունն են նաև տարբեր դամբարանադաշտերում բացված «ռազմիկի դամբարանները»: Այս տվյալները ենթարկելով ներխմբային վերլուծության՝ հնարավորություն ենք ստանում պատկե-

Table 1

The sketches, the external and internal views of the burials
Measurements by Lilit Ter-Minasyan

Table 2

The sketches, the external and internal views of the burials
Measurements by Lilit Ter-Minasyan

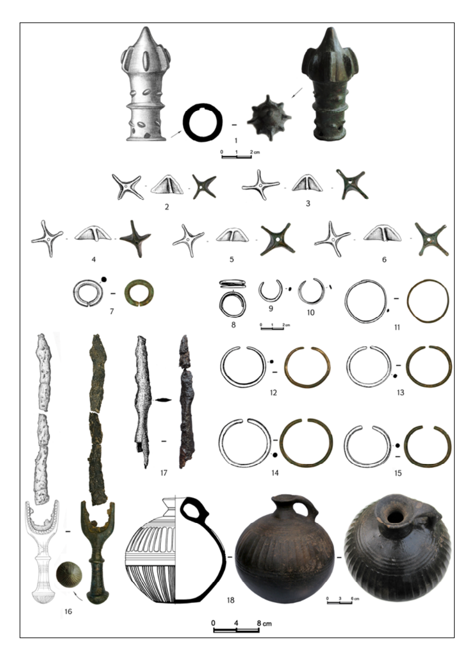

Table 3
Tomb 5, figs. 2-18, Tomb 41, fig. 1

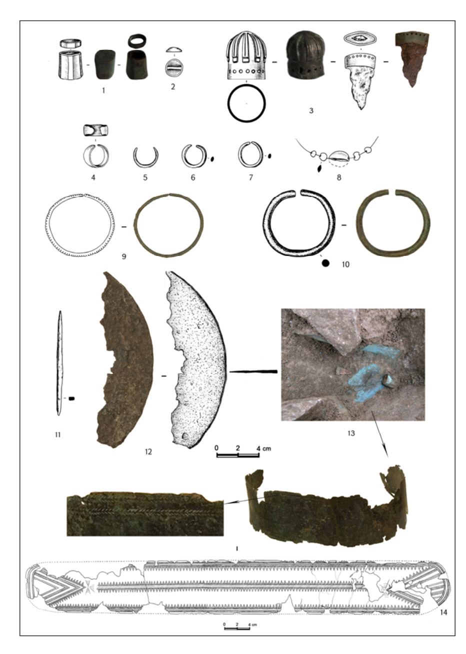

Table 4
Tomb 9

Table 5
Tomb 11

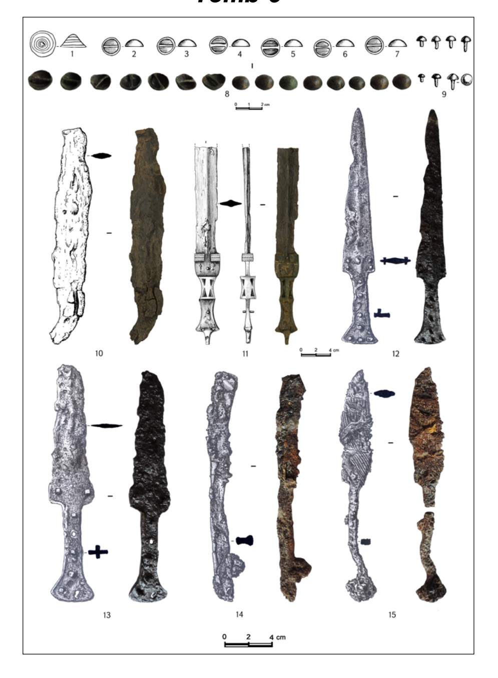

Table 6
Tomb 11

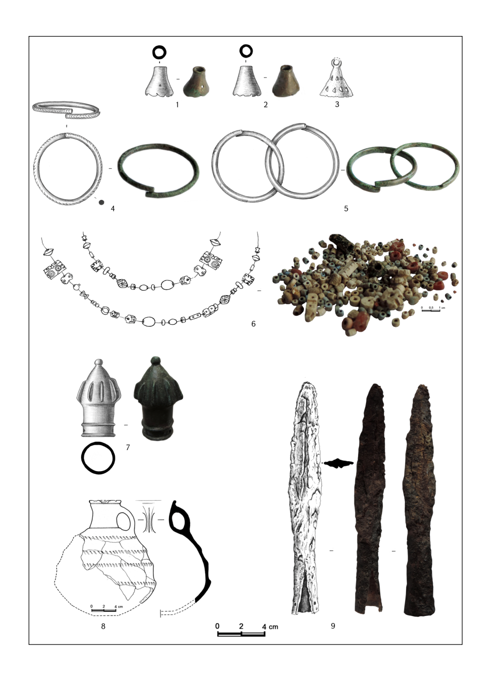

Table 7
Tomb 42

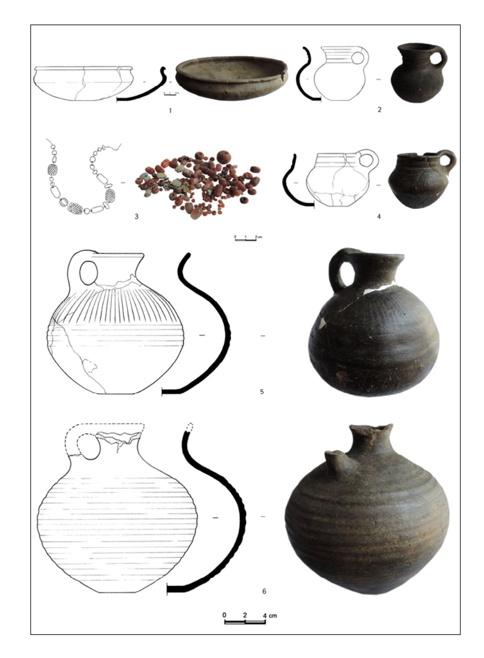

Table 8
Tomb 107

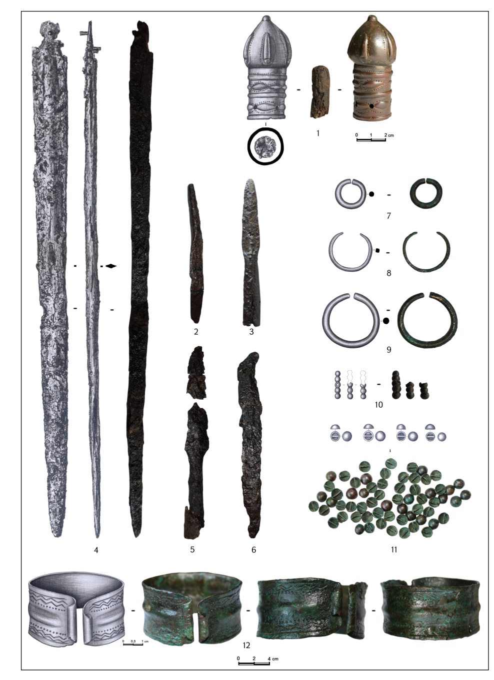

Table 9
Tomb 107

բացում կազմելու հնագույն հանրության սոցիալական կազմի ու կառուցվածքի վերաբերյալ՝ մեկ կոնկրետ համայնքի կամ տարածաշրջանի համար:

«ГРОБНИЦЫ ВОИНОВ» СОГЛАСНО ДАННЫМ МОГИЛЬНИКА БАРДЗРИАЛ (КОНЕЦ II ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э.)

САРАТИКЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Бардзриал, могильник, железный век, воин, кинжал, копье, меч.

Данные многих памятников, раскопанных на северо-востоке Армянского нагорья, свидетельствуют о беспрецедентном масштабе милитаризации и формировании в регионе «регулярных воинских частей». В научной литературе подчеркивается, что уже в конце II тыс. до н.э. в социальном составе общества группа профессиональных солдат занимала стабильное место. На это указывает наличие «воинских гробниц». В статье представлены археологические данные и классификация материала, а также дается сравнительный анализ антропологических данных могильника Бардзриал, которые позволяют составить представление о социальном составе и структуре древнего общества.

АНАИТ БЕКАРЯН*

Кандидат филологических наук,
Старший научний сотрудник Института искусств НАН РА
abekaryan@mail.ru

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.118-129

“ОТЕЛЛО” У. ШЕКСПИРА НА АРМЯНСКОЙ СЦЕНЕ «АЙ БЕМ» В МОНРЕАЛЕ

Ключевые слова: диаспора, Шекспир, Отелло, Перч Фазлян, театральная труппа «Ай бем», культурное общество «Текеян», спектакль.

Вступление

Обосновавшись в Канаде, уже с начала 1900-ых годов армяне стали проводить культурные мероприятия, призванные сохранить национальную идентичность в условиях чужбины: это были разного рода торжества, на которых звучали стихи армянских поэтов, армянские песни; здесь же проводились театральные репетиции, экспромтом рождались небольшие спектакли. Целью этих мероприятий была консолидация армянской общины, а также сбор пожертвований в пользу армянских беженцев, школ и больниц. И хотя представленные постановки не отличались особой художественной ценностью, неоспоримым является тот факт, что они сыграли значительную роль в деле воспитания молодого поколения в духе национально-культурных традиций.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 11.06.22, գրախոսվել է 07.07.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

Развитие театральных традиций, приобщение к искусству театра способствовали дальнейшей разработке и осуществлению программ, обеспечивающих сохранение национальной самобытности. Именно на этой основе сформировались в дальнейшем театральные коллективы в канадской армянской общине.

Однако следует отметить, что до середины 1970 г. действующие в армянской колонии Канады театральные труппы имели в основном любительский характер, и их возглавляли режиссеры-любители. Как известно, вспыхнувшая в этот период в Ливане гражданская война вынудила многих армян, в том числе и многочисленных деятелей искусства, в середине 1970-ых годов эмигрировать в США, Канаду, Францию, Австралию и другие страны. Именно в силу этих обстоятельств в 1976 г. в Канаде оказался сыгравший значительную роль в театральной жизни Ливана театральный деятель Перч Фазлян, основавший театральную труппу «Ай бем» («Армянская сцена») при культурном союзе «Текеян». Благодаря профессиональным качеством П. Фазляна армянский театр в Канаде поднялся на новый, высокохудожественный уровень.

Коллектив «Ай бем»-а представил в постановке П. Фазляна следующие пьесы: Н. Гоголя «Женитьба», Мольера «Скупой», Дж. Пристли «Визит инспектора», П. Фазляна «Трупы без саванов», Р. Тома «Ловушка для одинокого мужчины», А. Пароняна «Дядя Багдасар», К. Гольдони «Слуга двух господ», У. Шекспира «Отелло» и т.д. Труппа выступала с гастролями почти во всех городах Канады и США, а также в Лондоне.

«Отелло» «Ай Бема»

Постановка «Отелло» Шекспира стала особым и весьма важным событием в жизни армянской общины, ибо, как писал наш выдающийся поэт Ованес Туманян в 1896 г. в своей критической статье «Гамлет»[1], «Шекспир стал своего рода критерием для определения степени развития наций. Если какой-либо народ его не переводит – означает, что он невежестве-

[1] «Гамлет». Перевод с английского Ованнеса Хан Масеяна. Издательство «Армянское издательское товарищество Тифлиса», Тифлис, 1894. (Все указанные в статье источники на арм. яз.)

нен, если не понимает – значит неразвитый, если какому-либо языку он не подходит – значит немощен. С этой точки зрения можем утверждать, что мы преуспели...»[2]. Действительно, еще в первой половине XIX в. в армянской печати упоминались произведения Шекспира, были переведены отдельные его сонеты, а в 1853 г. в журнале «Арпи Араратян» была опубликована пьеса «Комедия ошибок» (перевод К. Тетеяна)[3]. В дальнейшем Шекспира переводили многие переводчики, и среди них особое место занимает Ованнес Масеян, переводы которого предваряют исключительные по своей значимости обстоятельные предисловия. На армянском языке драматические произведения Шекспира ставились начиная с 1866 г., и их триумфальное шествие по армянским сценам продолжается по сей день.

Итак, в феврале 1984 г. труппа «Ай бем» монреальского культурного союза «Текеян» впервые в Канаде на армянском языке представила трагедию Шекспира «Отелло» в постановке Перча Фазляна. Спектакли состоялись в зале «Кенчян» училища «Алек Манукян».

Это действительно было событием исключительного значения и довольно дерзким почином, поскольку при всей своей сложности «Отелло» Шекспира является самым востребованным спектаклем на армянской сцене, к тому же спектакли ставились такими выдающимися режиссерами, как Армен Гулакян и Вардан Аджемян, а образ Отелло воплощали такие корифеи армянского театра, как первый исполнитель этой роли Геворг Чмшкян/Чимишкян (1867), неповторимые Петрос Адамян и Ваграм Папазян, Грачья Нерсесян и Гурген Джанибекян, Ованес Зарифян и Ованес Абелян, Хорен Абраамян и многие другие, каждый из которых по-своему интерпретировал душевные переживания своего героя.

Этот смелый шаг «Ай бем»-а увенчался успехом. Высокий уровень постановки «Отелло» ознаменовал собой новую веху в истории театра армянской диаспоры. По свидетельствам периодической печати, спектакли вызвали большой интерес не только у армянского зрителя. Во-первых, число посетивших превзошло все ожидания. Во-вторых, успеху спектакля способствовало также и то обстоятельство, что Перч Фазлян, используя

---

[2] **Туманян** 1994, 53–54.

[3] Краткая армянская энциклопедия 2003, 69.

превосходный перевод О. Масеяна, для облегчения работы артистов, а также зрительского восприятия, с небольшими изменениями переложил его с восточноармянского языка на западноармянский. Конечно, перевод Масеяна пострадал в определенной мере, но это было вызвано необходимостью донести спектакль до сердца западноармянского зрителя.

Как известно, гибель многих главных героев шекспировских трагедий происходит не вследствие противоречий с внешними силами, а предопределяется психогенными факторами персонажа как личности, являя собой итог проявления и развития какой-либо отрицательной черты характера. Так, в «Макбете» проявляется гибельное воздействие честолюбия, в «Короле Лире» – эгоцентризма, в «Кориолане» – гордости, наконец, в «Отелло» – мнительности. В финале всех этих трагедий главный герой, осознавая пагубность своих действий, понимает, что он сам является единственным виновником своих страданий и гибели и лишает себя жизни.

В роли Отелло Перч Фазлян создал выразительный образ мавра, способного рационально и хладнокровно рассматривать обстоятельства и принимать соответствующие взвешенные решения, и одновременно наделенного безмерным чувством ревности, которую Яго постепенно разжигает в нем. Как отмечается в прессе, Фазлян сумел «раскрыть перед зрителем психологию Отелло: вначале обожающего свою жену мужа, затем изнемогающего от тяжести своих подозрений бессильного человека, в конце же корчащегося в когтях ревности пленника, обуреваемого отрицательными эмоциями. Убедителен инстинктивный взрыв страстей Фазляна-Отелло… а сцена злодеяния действительно трагична и впечатляюща»[4]

Заметим, что кроме П. Фазляна, исполнявшего сложнейшую роль Отелло, остальные артисты были любителями, и некоторые из них впервые выступали на сцене. Несмотря на это, «дикция артистов была безупречна, на сцене они держались уверенно, совершенно естественно, без излишней манерности»[5], а «исполнители главных ролей Перч Фазлян

[4] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.
[5] «Пайкар», Бостон, 3.03.1984.

(Отелло), Варсеник Назоян (Дездемона) и Абел Вардиварян (Яго) превзошли самих себя, воплощая своих героев»[6].

Постановщик спектакля П. Фазлян, благодаря отличному знанию мирового и армянского театрального искусства и десятилетиями накопленному опыту, сумел найти очень удачные, своеобразные и современные решения связанных с постановкой различных задач, а также особо отличился «исключительной выразительностью мимики, богатой модуляцией голоса, движением рук, напряженностью каждого мускула. Фазлян-Отелло преображается на глазах у зрителя: гордый, самоуверенный, дерзкий, излучающий любовь мореход-воин первого акта, он постепенно снедаем подозрением и страстью, и душа его более не внемлет голосу разума и здравомыслия»[7]. Весь этот процесс деформации, ужасающего разрушения человеческой души, являющийся кульминацией гения Шекспира, П. Фазлян представил столь оригинально и талантливо, что подобное не часто приходится видеть на сцене[8].

Вместе с тем надо отметить, что спектакль не имел бы такого успеха, и зритель не принял бы его с таким воодушевлением, если бы Абел Вардиварян, которого П. Фазлян «пестовал... более восьми лет»[9], не проявил достаточной уверенности и незаурядной способности в точной трактовке образа Яго. Мастерски выявив особенности психологии Яго, А. Вардиварян сумел обеспечить и личную исключительную победу, и содействовать общему успеху спектакля. В его исполнении Яго «отличался от ставшего классическим образа... Многие режиссеры, сообразно с жестоким характером Яго, давали эту роль артистам с неприятной внешностью, однако представительная внешность Вардиваряна, в противовес внутренней жестокости Яго, делала этот образ еще более ненавистным»[10]. Яго А. Вардиваряна «искренен» в осуществлении своих злодеяний, он «разрушает все вокруг лишь ради удовольствия разрушения»[11], «все его способности

[6] «Апага», Монреаль, 27.02.1984.
[7] «Пайкар», Бостон, 3.03.1984.
[8] «Пайкар», Бостон, 3.03.1984.
[9] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.
[10] «Пайкар», Бостон, 3.03.1984.
[11] «Пайкар», Бостон, 3.03.1984.

направлены на причинение зла другому, и он испытывает демоническое наслаждение при виде страданий ближнего»[12].

Среди созданных Шекспиром женских образов особое место занимает Дездемона, гибель которой была предопределена роковым стечением обстоятельств. Со всей ответственностью относящийся к своему делу П. Фазлян принял смелое решение пригласить на сложнейшую роль Дездемоны молодую начинающую артистку, впервые вступающую на сцену. Однако, как свидетельствуют очевидцы, Варсеник Назоян, следуя указаниям режиссера, своей непосредственной и трогательной игрой приятно удивила зрителя, талантливо интерпретировав образ Дездемоны.

Исполнительница роли Эмилии Сирвард Фазлян следовала ходу логического развития этого образа в трагедии Шекспира: до последней сцены она казалась отстраненной от разыгрывающихся трагических событий немой свидетельницей и лишь в последнем действии решающейся сообщить разъяренному Отелло горькую правду. Сирвард Фазлян, благодаря своему опыту, исключительной игре и профессиональному мастерству, сумела очень точно раскрыть образ Эмилии, сохранив напряжение до последнего действия и создав ту трагическую атмосферу, которая доводит спектакль до кульминации.

Успешно выступили также АкопТошикян (Родриго), Акоп Глджян (Кассио) и Оник Галустян (Брабанцио). Согласно откликам периодической печати, попавший «в когти Яго Родриго Тошикяна настолько правдив и убедителен, что, пожалуй, трудно найти в армянских постановках «Отелло» равного ему»[13]. А Акоп Глджян, «лишив Кассио галантности, подчеркивает страстный и раздражительный характер своего героя»[14], т.е. дает новую и своеобразную трактовку образа Кассио. Оник Галустян уверенно и правдиво представил Брабанцио, приверженца традиций и деспота, не сумевшего понять свою дочь, вследствие чего между ним и Дездемоной возникла стена отчуждения.

[12] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.

[13] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.

[14] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.

В остальных ролях выступали Ваган Шакарян (дож Венеции), Лена Хачикян (Бьянка), Саро Тошикян (Грациано), Раффи Мгтесян/Магтесян (Лодовико), Ара Демирчян (Монтано) и другие, гармонично вписавшись в коллектив «Ай бем»-а.

Ответственные за оформление сцены Ваге Эммиян и Ара Пилипосян отлично решили поставленную перед ними задачу, сумев незатейливыми средствами создать подлинно шекспировскую атмосферу и быстрой сменой сцен содействовать успеху представления. Замысел и исполнение костюмов принадлежат Сирвард Фазлян, которая, избегая ярких и светлых цветов, сопоставлением темных тонов сообщила некую целостность трагическому миру Шекспира. А в последнем действии ослепительная белизна одеяния и ложа Дездемоны, контрастируя с общей цветовой гаммой, придала сцене еще больший трагизм.

Таким образом, благодаря синтезу сценического оформления, освещения, музыкального сопровождения и костюмировки с высоким уровнем игры артистов в искусной и изобретательной постановке Перча Фазляна, труппа «Ай бем» культурного союза «Текеян» на протяжении четырех вечеров представляла в Монреале трагедию Шекспира «Отелло», «доставляя армянским любителям искусства огромное эстетическое наслаждение, сопровождавшееся бурными овациями»[15].

В целом надо отметить, что прошедший сложный творческий путь П. Фазлян, благодаря кропотливой работе в сложных и стесненных условиях армянской колонии в Канаде, сумел создать спаянный коллектив и довести его до уровня, близкого к профессиональному.

Еще на стадии подготовки спектакля, во время репетиций все исполнители напряженно следовали строгим указаниям Перча Фазляна, «всегда и везде успевающего, полного неистощимой энергии, искрометной фантазии и… с внушительным сорокалетним опытом театральной жизни»[16]. Об этом свидетельствуют также сами артисты: «очень рад, что приобрел опыт в труппе «Ай бем», очень многим обязан взыскательности Перча Фазляна» (Акоп Тошикян), «восхищаюсь прозорливым педантизмом моего

[15] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.

[16] «Апага», Монреаль, 13.02.1984.

постановщика Перча, его указания всегда к месту» (Оник Галустян), «артист, одаренный театральным складом и закваской, в руках Перча Фазляна получит первоклассную закалку. И его величайшим достоинством является работа с молодыми многообещающими артистами, в которой он всегда преуспевает»[17].

После первого представления «Отелло» председатель культурного союза «Текеян» Аршавир Кенчян, поздравив и поблагодарив коллектив театра, отметил, «что спектаклем «Отелло» они достигли вершины успеха», и добавил: «решено в течение этого года достойным образом отметить 40-летие творческой деятельности Перча Фазляна»[18].

На премьере спектакля присутствовал также генеральный директор Национального театра Канады Жан-Луи Ру, которому армянский язык отнюдь не помешал воспринять и с удовольствием посмотреть постановку Перча Фазляна. Как отмечает преисполненный удивления и восхищения Жан-Луи Ру: «...приятная неожиданность настигла меня, до этого у меня было впечатление, что этим вечером иду для поощрения любительской группы, однако... могу высказать лишь поздравительные приветствия»[19]. «Перч действительно совершил подвиг, и я думаю, что он удался... И что особенно впечатлило меня, так это то, с каким мастерством и сценическими находками он использовал предоставляемые этой современной сценой возможности...». Дав высокую оценку профессионализму П. Фазляна, он, в частности, отметил: «...у нас были долгие беседы о задачах современного театра, и, вне сомнения, он большой эрудит. А сегодня, когда впервые вижу его на сцене, я просто пленен его игрой»[20].

Состоявшиеся в Монреале спектакли нашли отклик не только в армяноязычной периодике Канады, но и в других очагах диаспоры. В них также отмечался высокий уровень игры как П. Фазляна, так и артистов-любителей: «Закаленный многолетней сценической деятельностью режиссер и исполнитель главной роли Перч Фазлян с коллективом «Ай бем»-а в

[17] «Апага», Монреаль, 13.02.1984.
[18] «Апага», Монреаль, 27.02.1984.
[19] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.
[20] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.

Монреале остается на высоте в течение последних лет… с честью пройдя испытание пробным камнем – спектаклем «Отелло»[21]. Далее, говоря о воплощенном артистом образе, автор пишет: «Громоподобный голос, глубоко прочувствованные душевные переживания, выразительная мимика, исступленное, наводящее ужас выражение глаз, ярость, крик, вопль раскаяния, судороги – все это придало экспрессивность и колоритность игре П. Фазляна»[22].

Вслед за успешными представлениями трагедии «Отелло» в Монреале труппа получила приглашения из городов Канады и США с многочисленной армянской общиной (Торонто, Нью-Йорк, Детройт, Лос-Анджелес и др.).

20 мая 1984г. труппа «Ай бем» представила «Отелло» в театральном зале колледжа Акинфорд в Торонто. Состав артистов в основном был тот же, лишь в роли Дездемоны весьма успешно выступила новая актриса – Талин Свазлян, присоединившаяся к труппе всего три месяца назад. Зрители, побывавшие на представлении, в основном положительно оценили работу труппы (как артистов, так и технического состава) и выразили пожелание «чтобы каждый армянин, независимо от того, является он любителем театра или нет, обязательно посмотрел эту постановку «Отелло»[23].

Заключение

Завершая наш краткий очерк о постановке трагедии Шекспира «Отелло» в армянской колонии Канады, отметим, что Шекспира начали ставить на армянском языке уже с середины XIX в. В течение этого более чем полуторавекового периода на сценах многих стран ставились произведения Шекспира на армянском языке, но, пожалуй, чаще всего «Отелло». Почему именно это произведение? Ответ на этот вопрос дает сам Перч Фазлян: это «не случайно. Во-первых, требование артистического мастерства, во-

[21] «Кулисы», Стамбул, № 895, 1984, 24.
[22] **Эвереклян** 1989, 121.
[23] «Апага», Монреаль, 12.03.1984.

вторых, тема очень близка сердцу армян – черный среди белых, как армянин среди чужестранцев, вот грань соприкосновения»[24].

И в заключение, охватывая ретроспективным взглядом творчество армянского зарубежного талантливого артиста, режиссера Перча Фазляна, мы можем констатировать, что если бы он работал в иностранных театрах (а такая возможность ему предоставлялась неоднократно), на сегодншний день, возможно, у него была бы мировая слава. Однако он служил театру армянской диаспоры и, говоря его словами, «если сегодня у нас есть армяноязычные звезды театра и если среди будущих поколений будут поклонники театра», то он верит, что «во всем этом и ему принадлежит «капля пролитого пота»[25]. Артист был убежден, что «если спустя годы хоть один человек вспомнит на миг, что некто по имени Перч Фазлян жаждал возвестить в этом бренном мире мысли и раздумья Шекспира, Мольера, Чехова, Гольдони, Пароняна, Гоголя, Шанта и других великих, мысли, словно принадлежащие ему самому – лишь тогда позволю себе поверить, что прожил жизнь, достойную ЧЕЛОВЕКА»[26]. Мы и сегодня, а не «годы спустя» можем уверенно и без всякого сомнения утверждать: убеждены и верим, что человек «по имени Перч Фазлян», пройдя долгий и тяжелый путь «в этом бренном мире», уже оставил свой неизгладимый след в театральном искусстве армянской диаспоры.

БИБЛИОГРАФИЯ

«Апага», Монреаль, 13.02.1984.

«Апага», Монреаль, 12.03.1984.

«Апага», Монреаль, 12.03.1984.

«Апага», Монреаль, 27.03.1984.

«Апага», Монреаль, 18.06.1984.

Краткая армянская энциклопедия в 4 тт. 2003, т. 4, Ереван, изд.-во «Армянская энциклопедия», 226 с.

«Кулисы»,Стамбул, 1984, № 895, с. 24.

«Пайкар», Бостон, 03.03.1984.

Туманян О. 1994, Полн. собр. соч. в 10 тт., т. 6. Ереван, «Гитутюн», 670 с.

---

[24] «Апага», Монреаль, 13.02.1984.

[25] **Фазлян** 2004, 352.

[26] **Фазлян** 2004, 352.

Фазлян П. 2004, Палатки на проспектах. Мемуары, Антилиас, 359 с.
Эвереклян Д. 1989, На дороге моей театральной жизни… Лос-Анджелес, 121 с.

ՇԵՔՍՊԻՐԻ «ՕԹԵԼԼՈՆ» ՀԱՅ ԲԵՄ ԹԱՏԵՐԱԽՄԲԻ ԿԱՏԱՐՄԱՄԲ ՄՈՆՐԵԱԼՈՒՄ

ԲԵՔԱՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ սփյուռք, Շեքսպիր, Օթելլո, Պերճ Ֆազլյան, «Հայ բեմ» թատերախումբ, Թեքեյան մշակութային միություն, ներկայացում:

1976-ին փորձառու թատերական գործիչ, դերասան, բեմադրիչ Պերճ Ֆազլյանը (1926–2016) հիմնում է Մոնրեալի Թեքեյան մշակութային միության «Հայ բեմ» թատերախումբը, որը բարձր որակ ու նոր մակարդակ է հաղորդում կանադահայ թատերական կյանքին: 1984-ին այս թատերախմբի ուժերով Կանադայում առաջին անգամ հայերենով բեմադրվում է Շեքսպիրի «Օթելլոն»՝ մեծ հաջողություն ունենալով ինչպես հայ, այնպես էլ օտար հասարակության շրջանում: Մամուլից քաղված տեղեկությունները վկայում են Պերճ Ֆազլյանի և սիրող դերասանների բարձր պրոֆեսիոնալիզմի մասին: Կանադայի և ԱՄՆ-ի հայաշատ քաղաքներից ստացած հրավերները ևս հաստատում են, որ ներկայացումը ունեցել է մեծ հաջողություն:

SHAKESPEARE'S "OTHELLO" ON THE STAGE OF "HAY BEM" IN MONTREAL

BEKARYAN A.

Summary

Key words: Diaspora, Shakespeare, Othello, Berch Fazlian, "Hai Bem" theatre company, "Tekeyan" Cultural Union, performance.

In 1976 Perch Fazlian, a famous actor, producer and a theatre critic, founded the Armenian Theatre Company "Hay Bem" (Armenian stage) in Tekeyan

Cultural Association in Montreal. The company performed Shakespeare's "Othello" in 1984 in Canada for the first time in Armenian. The play had a great success with both Armenian and foreign audiences. The professional acting of Perch Fazlian and the amateur actors was well received by critics. The invitations the company received from Armenian-populated cities in Canada and the USA show the great success the performance had.

МАРИАННА ТИГРАНЯН*
Кандидат искусствоведения,
Старший научный сотрудник Института искусств НАН РА,
преподаватель кафедры Армянской музыкальной фольклористики
Ереванской государственной консерватории имени Комитаса,
tigranyan.marianna@mail.ru,
ЛИНДА САРГСЯН
Ереванская государственная консерватория имени Комитаса,
музыковед, студентка III курса,
linda.sargsyan31@mail.ru.
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.130-143

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ПЕСНИ АРЦАХА

Ключевые слова: Арцах, hоровел, Комитас, область Варанда, Р. Атаян, М. Мурадян, фригийский лад с терцовой побочной опорой.

Вступление

Арцах – Нагорный Карабах, одна из исторических областей Армении с богатой архитектурой, уникальным диалектом, традициями, обрядом и бытом, прекрасной природой, историческими памятниками и своеобразным культурным наследием[1]. Впервые упоминается в исторических источниках VIII века до н.э. – в клинописных надписях Ванского царства. Арцах был неотъемлемой частью Армении, и уже при царствовании Аргишти I Арцах был включен в состав Урартского царства[2]. В свое время известный русский генерал Василий Потто писал: «*Среди обломков некогда великого армянского царства Карабах один сохранил у себя как памятники минувшего величия те родовые уделы армянских меликов* [князей – **Л.С.**], *которые занимали собою все пространство от Аракса до Куракчая,*

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.05.22, գրախոսվել է 08.08.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] **Տեր-Սարգսյանց** 2015, 31–39, 561–567:

[2] **Пиотровский** 1959, 92.

верстах в 20-и от Ганжи, нынешнего Елисаветполя»[3]. По свидетельству древнегреческого историка Ксенофонта (V–IV в. до н.э.), Армения представляла собой «*страну обширную и богатую*», где был высокий уровень земледельческой культуры: «*выращивались хлебные злаки, многие сорта винограда,...кунжута, в домах находилось много скота, там же хранились пщеница, ячмень, овощи и ячменное вино* [имеется в виду пиво – **Л.С.**], *ароматные вина в больших пи'фосах*»[4], а самих армян историк называет «*миролюбивым, богатым, гостеприимным народом*»[5].

Земледелие и скотоводство – традиционные хозяйственные занятия армян, и в частности карабахских армян: именно развитым земледелием обусловлен характер скотоводства, в котором преобладало разведение тяглового скота (волы, быки, буйволы)[6]. В пахотном земледелии главную роль играло полеводство – с широким разнообразием зерновых культур (пшеница, ячмень, рожь, просо, лён, хлопок, кунжут)[7]. В Арцахе издревле были распространены те же типы земледельческих сельскохозяйственных орудий, которые были характерны для армян в целом. Многие века здесь землю вспахивали деревянной сохой (արո'ր-aro'r) с железным лемехом (խոփ-khoph), в которую впрягали одну-две пары волов, буйволов или быков. В долинной местности землю пахали тяжелым деревянным колёсным плугом (գութա'ն-gutha'n), с резалом и широким лемехом, в который впрягали от 6–11 пар тяглового скота – в зависимости от условий местности[8].

hОровел как жанр армянского народного музыкального фольклора

Пахотные работы обязательно сопровождались песнями, которые армяне создавали в течение многих сотен лет. Земледельческие трудовые песни, наряду с обрядовыми и эпическими, являются самым древним пластом армянского народного музыкального фольклора. Процесс собира-

[3] **Потто** 1993, 7.

[4] Пи'фос–большой керамический сосуд для хранения зерна, вина и т.д.

[5] **Ксенофонт** 1976, (IV), (V), 2–9, 25–31.

[6] Это вовсе не означает, что не развито было мясо-молочное и шерстное скотоводство (овцы, коровы, козы).

[7] **Хан-Агов** 1887, 389.

[8] **Բդոյան** 1972, 17–26: **Քոչարյան** 1925, 6–18.

ния и изучения фольклорного материала наблюдается уже со второй половины XIX века. Сбором этнографического материала Арцаха занимались видные этнографы, лингвисты, литературоведы, такие как Хачатур Дадян, братья Баатряны, Константин Мелик-Шахназарян (Тмблачи Хачан), многие исследования которых до сих пор не изданы. Особую ценность в деле собирания и изучения устного народного творчества Арцаха представляют научные труды Макара Бархударяна[9], Ерванда Лалаяна[10], Степана Лисицяна[11], Алвард Газиян[12], Левона Арутюняна[13], Маргариты Григорян-Спандарян[14] и мн.др. Собранный материал издавался как в виде монографий и отдельных исследований, так и в различных научных журналах и альманахах.

hОровелы Арцаха в записях Комитаса

Музыкальным фольклором Арцаха специалисты заинтересовались в конце 70–80 гг. XIX века. Первые записи земледельческих песен этого региона встречаются у Комитаса. Ему удалось записать свыше 20 земледельческих трудовых песен, 10 из которых представляют фольклор Арцаха- преимущественно область Варанда (ныне Мартунийский р-он). Нужно отметить, что в своих собирательских работах Комитас особое место уделял земледельческим песням, которые в народе именуют *h***Оровелам**и (*horovel*), т.к. в жанровой классификации Комитаса первыми числятся именно трудовые песни[15]. Слово *hОровел* возникло от восклицания <ho> и <*aravel*>, что означает <*больше, более*>. Имеется в виду тот «излишек» земельного участка, который, как правило, не возделывался и служил своеобразной границей между двумя соседними пахотными угодьями. Восклицая «ho», крестьянин обращался к тягловому скоту (вол, буйбол, бык), направляя его к «*аравелу*». Для возделывания земли использовали

---

[9] **Բարխուդարյան** 1895, 406–420:

[10] **Լալայան** 1898, 17–56:

[11] **Лисицян** 1992, 68–94.

[12] **Ղազիևյան** 1983, 156–164:

[13] **Հարությունյան** 1991, 320–325:

[14] **Գրիգորյան-Սպանդարյան** 1971, 5–7:

[15] **Komitas** 1907, 472–488.

как ***соху*** , так и ***плуг***[16]. Земледельческие работы обязательно сопровождались как пахотными, так и гуменными (կալի երգ –kali erg)[17] и аробными песнями (սայլի՛երգ-sayli erg). Жанровыми особенностями *h*Оровел-ов являются импровизационный склад музыкального повествования, широкая кантилена, свободный метроритмический рисунок и обилие восклицаний. Жанру трудовых песен посвящено исследование видного литературоведа и этнографа Арама Ганаланяна, где особое место занимает раздел земледельческих песен[18]. Особенностями музыкального мышления *hОровелов* первым заинтересовался Комитас. В своей известной статье о пахотной песне, записанной в Лорийской области, он провел подробный анализ, выявив схематическую индивидуальность, своеобразие строения и исключительную самобытность этого жанра[19]. Впоследствии это исследование Комитаса стало для музыковедов эталоном изучения, систематизации и анализа песенного фольклора.

Музыкальным материалом для данной статьи послужили 16 арцахских *hОровелов*, где значительная часть песенных примеров собрана из уже изданных сборников, а также из архивных материалов[20] (список песен представлен ниже). Такого рода исследование проводится впервые, и целью наших дальнейших работ является систематизация, изучение и ана-

---

[16] По сравнению с плугом соха требовала при пахоте больших физических усилий у самого пахаря. В отличие от сохи – плуг имел колеса и металический наконечник-лемех, что позволяло регулировать глубину борозды и отбрасывать землю в сторону. Переворачивание верхнего слоя земли позволяло делать её рыхлой и обеспечивало посев.

[17] Выращенный урожай сжинали, подсушенные в суслонах снопы увозили на ***гумен*** *(կալ անել –kal anel)*, сушили а потом молотили (зёрна от ударов рассыпались, а стебли превращались в солому).

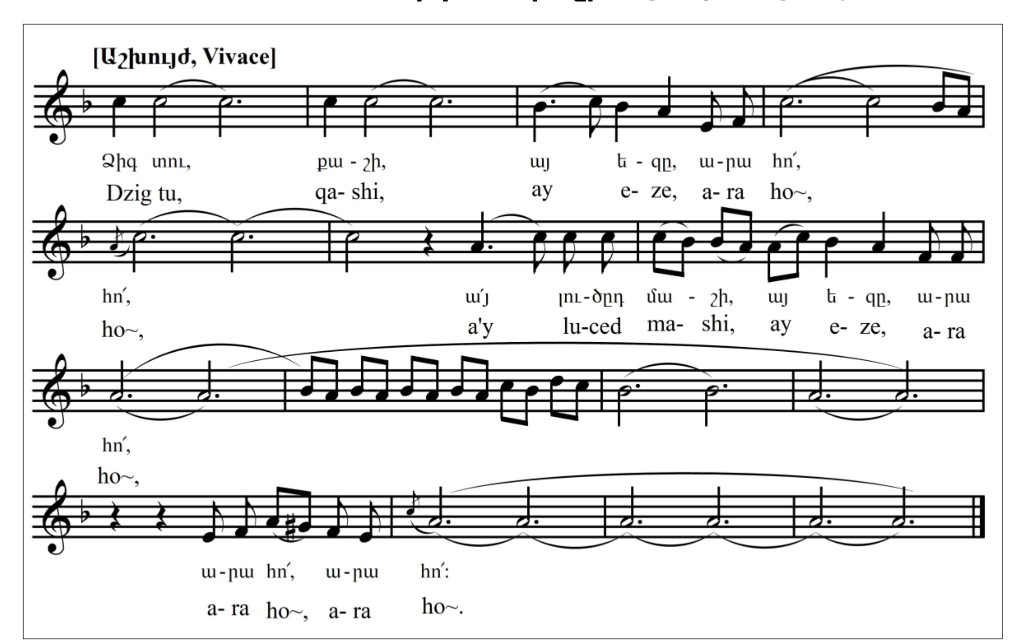
[18] **Ղանալանյան** 1937, 49–142:

[19] **Կոմիտաս** 1941, 68–101, 112–136:

[20] Для нашего исследования мы ознакомились с двумя самыми крупными архивными фондами РА, где хранятся фондовые записи и материалы всех фольклорных экспедиций, когда-либо проводившихся в Армении. Это фонотека им. А. Кочаряна Института искусств НАН РА (согласно данным 2021 г. – около 60.000 единиц музыкального материала) и фонотека Кафедры Армянской музыкальной фольклористики ЕГК (свыше 20.000 единиц). Нужно отметить, что цифровые показатели периодически меняются в зависимости от поступления новых частных фондов и по сей день организуемых научных экспедиций.

лиз музыкального фольклора Арцаха в целом. Как уже было отмечено, 10 из 16-и нотных записей принадлежат Комитасу. Согласно исследованиям Роберта Атаяна, сам Комитас никогда не был в Арцахе, и надо полагать, что он услышал и записал эти *h*Оровелы от живущих поблизости Эчмиадзина арцахских армян. Представленный в качестве первого нотного примера *h*Оровел уникален, т.к. Комитас в 1885 г. записал его с уст архимандрита Хачика Дадяна[21]. По сути, это первая запись арцахского hОровела[22].

«Тяни, тащи» /«Ձիգ տու, քաշի»/ (Dzig tu, qashi)

В своих трудах Комитас большое внимание уделял «вариантности», т.к. несколько вариантов данной песни (записанные естественно в раз-

[21] **Дадян Хачик** (1863–1936) – известный этнограф, литературовед, археолог, уроженец Арцаха. Собирал и исследовал устное народное творчество Карабаха. Первым провел раскопки в легендарной пещере Азоха (***Азохская пещера***), которая считается одной из древнейших в своем роде (II тыс. до. н.э.). В 1904 г. благодаря стараниям Х.Дадяна мир впервые услышал о легендарном храме Звартноц (с арм.- «*Храм бдящих ангелов*») – одном из архитектурных шедевров армянского зодчества эпохи раннего средневековья (построен в 625 г.). Дальнейшие раскопки храма провел известный архитектор Торос Тораманян.

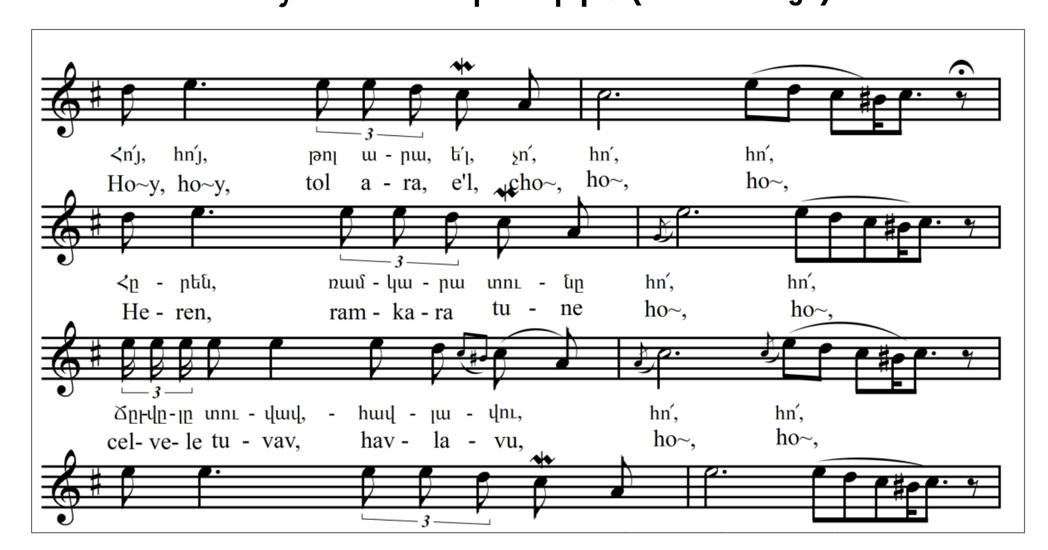
[22] **Կոմիտաս** 1931, 10:

ное время и от разных исполнителей) дают возможность исследовать и выявить те типологические элементы музыкального мышления, которые характерны для исследуемого материала и данного региона. Особое отношение было именно к *hОровелам*, а доказательство тому – поиски и систематические записи *песен пахаря* на протяжении 15 лет[23].

hОровелы Арцаха в записях Р. Атаяна

В 1957-ом году, во главе с Р. Атаяном, была организована *первая научная фольклорная экспедиция в Арцах* (Карабах), где удалось записать около 20-и народных, ашугских песен и инструментальных наигрышей[24]. Среди записанного им музыкального материала – единственный пример *hОровел*-а[25], который в качестве второго нотного примера нами представлен ниже (публикуется впервые)[26].

«Плужная» /«Գութաներգ»/ («Guthanerg»)

---

[23] **Աթայան** 2000, 130:

[24] Музыкальные записи хранятся в фонотеке им.Арама Кочаряна при Институте искусств НАН РА (фонд N 554(653)).

[25] Запись была сделана в селе Норатах Мартакертского района (информант – Саркис Атабекян).

[26] Нотная и текстовая расшифровка была проведена нами в 2020 году – Тигранян М., Саргсян Л.

Не случайно, что Р. Атаян и впоследствии часто ездил в Арцах (Карабах) и целенаправленно собирал музыкальный материал – в частности *hОровел*-ы[27]. К вопросу об интонационных особенностях арцахских *hОровелов* еще в 80-ых гг. прошлого столетия в своих статьях обратился

[27] Будучи родом из Арцаха (Гадрутский район), Р. Атаян свои экспедиционные работы проводил как научный сотрудник Института исскуств АН АССР. Еще в советские годы, чтобы получить разрешение посетить Карабах и провести собирательные работы, необходимо было пройти определенные высшие инстанции. Личный архив Р. Атаяна (Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца) еще окончательно не исследован и, возможно, что после систематизации будут выявлены новые – доселе не известные экспедиционные записи. Лусине Саакян, кандидат искусствоведения (2007), зав. кафедрой Истории музыки ЕГК им. Комитаса (с 2014 г.), на основе архивных материалов подготовила к изданию библиографический сборник трудов Р. Атаяна. – **Սահակյան Լ.,** *Ռոբերտ Աթայան*, Խմբ.՝ Գ. Գասպարյան, Ե., Հեղ. հրատ., 2021, 352 էջ):

Р. Атаян[28]. В одном из писем, адресованных музыковеду-композитору Сергею Маркосяну, Р. Атаян пишет. «…*Необходимо из глубинных слоев вытащить армянские традиционные песни. Это неправда, что в Карабахе нет армянской народной музыки. Помни, что «**Тяни, тащи**»* [Dzig tu, qashi – **Л.С.**] *Комитаса называется «**Плужная Варанды**»* [Guthanerg Varandi – **Л.С.**]*. Сейчас будет довольно сложно найти* hоровелы*, надо просто уметь извлекать песни из глубины (то есть из глубины человеческой души)* …»[29]. С. Маркосян, как и Р. Атаян, был уроженцем Арцаха и при каждом визите Атаяна в Карабах встречал и во время экспедиционных работ лично сопровождал известного ученого. Вторая научная экспедиция в Арцах была организована в 1958-ом году, во главе с Матевосом Мурадяном, где удалось записать два примера *hОровелов*[30].

Особенности музыкального языка hОровелов

Подавляющее большинство армянских народных h*Оровелов,* и в частности арцахских, имеют ***фригийскую основу с терцовой побочной опорой,*** хотя иногда встречаются примеры в эолийском, гармоническом ладах[31]. Как отмечает видный музыковед Христофор Кушнарян (Кушнарёв): «*Данный лад принадлежит к числу древнейших систем армянской монодической музыки. Он используется во всех её ветвях. На протяжении многих веков он обнаруживает большую стойкость, проникая и в наиболее поздние слои армянской монодии*»[32]. В основе обоих представленных нотных примеров, разница между записью которых составляет более 70 лет, – *гармоническая разновидность гипофригийского лада*[33] *с побочной терцовой основой*[34], где чётко выявляется гармонический гептахорд (N1)[35] с полным вводным звеном .

---

[28] **Աթայան** Սովետական Հայաստան, 1988/VII.7:

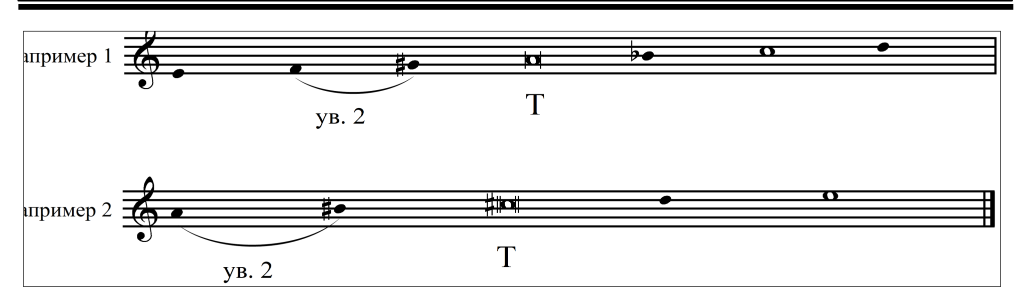
[29] **Մարկոսյան** 2012, 119:

[30] В процессе экспедиционных работ 1958 г. (участники: А. Мурадян, Т. Аветисян, С. Давтян) удалось записать около 50 примеров, большая часть которых издана в сериях томов академического издания АНПН в 15-и томах (более подробно – см. таблицу).

[31] **Թագակչյան** 2009, 73–75:

[32] **Кушнарян** 1958, 424–425.

[33] Основную ячейку армянской монодической музыки (будь то народная, или церковная) составляет тетрахорд, хотя встречаются и трихордальные, и пентахордальные

Приведённые примеры *h*Оровелов интонационно можно разделить на два цикла, которые замыкаются кадансами, где по мере развёртывания интонации, доминировавшая вначале ладовая антитеза -**C**- постепенно уступает тонике лада **-A**- (во втором примере – -**E**- на -**Cis**-). Нужно отметить, что фригийский лад с терцовой основой (Фриг.^{3}) – один из излюбленных ладов армянской народной музыки и встречается во многих её жанрах: в трудовых, скорбных (ողբ-voghb), в плясовых (պարե'րգ-pare'rg), в лирических песнях (քնարակա'ն-qnaraka'n) и т.д.[36].

Заключение

Исследуемый нами музыкальный материал – результат фольклорных записей, периодически проводившихся на протяжении более века (с 1885–1988 гг.). Проделанный нами подробный сравнительный анализ музыкального материала позволил выявить целый ряд общих особенностей принципов развития, закономерностей песенного мышления и структурного строения h*Оровелов* арцахского региона. В частности, речь идет о наличии определенного ладового мышления, которое красной нитью прослеживается почти во всех земледельческих песнях Арцаха. Музыкальный фольклор Арцаха представляет большую научную ценность и является частью культурного наследия армянского народа.

ячейки (**Кушнарян** 1958, 314–315). Развитые ладовые системы образуются путём сцепления тетрахордов, где верхний тон нижнего тетрахорда одновременно служит нижним тоном для верхнего тетрахорда (**Кушнарян** 1958, 45–51).

[34] *Побочной основой* в армянской монодической музыке называется звук, который временно несёт в себе функцию Тоники (Тон-финалис).

[35] Во втором нотном примере – гармонический пентахорд (a-his- **Cis-**d-e).

[36] Подробный ладовый анализ имеющихся у нас под рукой всех нотных примеров земледельческих песен Арцаха нами представлен в виде таблицы.

Список армянских земледельческих трудовых песен Арцаха

N	НАЗВАНИЕ ПЕСНИ	АВТОР ЗАПИСИ	РОДИНА ПЕСНИ	МЕСТО ЗАПИСИ	ИЗДАНИЕ	ЛАД	ИНФОР-МАНТ
1.	«ТЯНИ,ВОЛ, ТЯНИ» «DZIG TU, QASHI»	КОМИТАС	ВАРАНДА, (АРЦАХ) МАРТУНИЙ-СКИЙ РАЙОН	1885 Г. ЭЧМИАДЗИН	КСС,Т. 9, Е., НАН РА, 1999, N91,С.109	ФРИГИЙ-СКИЕ ОДНО-ЛАДОВОЕ ПОСТРО-ЕНИЕ	ХАЧИК ДАДЯН
2.	«ПАХОТНАЯ» «HEREN, HEREN, TUMBUME»	КОМИТАС	АРЦАХ МАРТАКЕРТСКИЙ РАЙОН ДЖРАБЕРД	------	КСС,Т.10,НАН РА 2000, N.2, С. 47	МНОГОЛА-ДОВОЕ ПОСТРО-ЕНИЕ, С ФРИГ. ЛАДОМ	---
3.	«ТЯНИ ТЫ, ТАЩИ, ЭЙ, ВОЛ» «DE,DZIG TO, QASHI»	КОМИТАС	ВАРАНДА, АРЦАХ МАРТУНИЙ-СКИЙ РАЙОН	1891–1895 ЭЧМИАДЗИН	КСС,Т.10,Е., НАН РА 2000Г., N3, С. 48.	МНОГОЛА-ДОВОЕ ПОСТРО-ЕНИЕ, С ФРИГ. ЛАДОМ	-----
4.	«О, ПЛУГ» «A KYTAN»	КОМИТАС	ВАРАНДА, АРЦАХ МАРТУНИЙ-СКИЙ РАЙОН	1891-1895 ЭЧМИАДЗИН	КСС, Т. 10, Е., НАН РА ИИ, 2000, N4.	МНОГОЛАДОВОЕ ПОСТРОЕНИЕ, С ФРИГ.Л.	-----
5.	«ПАХОТНАЯ» «DZIGTU, QASHI»	КОМИТАС	ВАРАНДА, АРЦАХ МАРТУНИЙ-СКИЙ РАЙОН	-----	КСС,Т.11,Е.НАН РА ИИ, 2000, N33, С. 33.	ФРИГИЙ-СКОЕ ОДНО-ЛАДОВОЕ ПОСТРО-ЕНИЕ	-----
6.	«ОРОЛО, ЛО, ЛО» (ПАХОТНАЯ) «HOROLO, HO, HO»	КОМИТАС	АРЦАХ	-----	КСС, Т. 11, Е., НАН РА ИИ, 2000, N34, С. 34.	МНОГОЛА-ДОВОЕ ПО-СТРОЕНИЕ, НАЧИНАЮ-ЩЕЕСЯ С ГАРМ. ЛАДА	-----
7.	«ВСТАВАЙ, ВОЛ, ВСТАВАЙ» (АРОБНАЯ) «HO, HOLEL, HOLEL»	КОМИТАС	АРЦАХ	-----	КСС, Т. 11, Е., НАН РА ИИ, 2000Г., N81, С. 49.	МНОГОЛА-ДОВОЕ ПО-СТРОЕНИЕ, С ГАРМ. ЛАДОМ	-----
8.	«ХОДИ ПО КРУГУ, ВОЛ» (ПЕСНЯ ГУМНА) «HOLARAGNANQ»	КОМИТАС	АРЦАХ ГАЗАХСКИЙ РАЙОН	-----	КСС, Т. 11, Е., НАН РА ИИ, 2000Г., N82,С. 49.	МНОГОЛА-ДОВОЕ ПО-СТРОЕНИЕ, С ЭОЛ. ЛАДОМ	----
9.	«ТЯНИ, ВОЛ, ТЯНИ» «DZIGTUQASHI»	КОМИТАС	ВАРАНДА, АРЦАХ МАРТУНИЙ-СКИЙ РАЙОН	1891-1895 ЭЧМИАДЗИН	КСС, Т. 11, Е., НАН РАИИ 2000, N280,С.113	ФРИГИЙСК-ОЕ ОДНО-ЛАДОВОЕ ПОСТРО-ЕНИЕ	ХАЧИК (ВАГАН) ДАДЯН
10.	«О, О, ВОЛ ДОРОГОЙ» (ПАХОТНАЯ ПЕСНЯ) «HO,HO,EZNEJAN»	КОМИТАС	АРЦАХ	АРМЕНИЯ, МЕГРИ	КСС, Т. 12, Е.,НАНРА ИИ, 2003, N187,С. 89 .	ПОСТРОЕ-НИЕ, НАЧИ-НАЮЩЕЕСЯ С ИОН. ЛА-ДА	СТЕПАН БАХРЯН
11.	«ПЛУЖНАЯ » «GUTANERG»	СТЕПАН ДЕМУРЯН	ВАРАНДА, АРЦАХ МАРТУНИЙ-СКИЙ РАЙОН	1890-ЫЕ	АНПН,Т.9Е., «АМРОЦ ГРУП»2013N92,С.54		----
12.	«ПЛУЖНАЯ» «GUTHANERG»	РОБЕРТ АТАЯН	МАРТАКЕРТСКИЙ РАЙОН, С.НОРАТАХ	1957 Г. МАРТАКЕРТСКИЙ РАЙОН С. НОРАТАХ	НЕ ОПУБЛИКОВАНО		САРГИС АТАБЕКЯН

13.	«АЙ, НУ И ТЯНЕТ В СТОРОНУ» «A KYAM A, LI KURN IN»	МАТЕВОС МУРАДЯН	ГАДРУТСКИЙ РАЙОН, С. МЕЦ ТАГЛАР	1958Г. СЕЛО МЕЦ ТАГЛАР, ГАДРУТСКИЙ РАЙОН	АТМ, Т.4, Е., НАН РА ИИ, 2009, N2, С.12	ФРИГИЙСК-ОЕ ОДНО-ЛАДОВОЕ ПОСТРО-ЕНИЕ	ИВАН АРУСТАМЯН
14.	«ВСТАВАЙ, ВСТАВАЙ, ВОЛ» «HOLEL, HOLEL, EZO»	МАТЕВОС МУРАДЯН	ГАДРУТСКИЙ РАЙОН, С.МЕЦ ТАГЛАР	1958 Г. ГАДРУТСКИЙ РАЙОН, С. МЕЦ ТАГЛАР	АТМ, Т.4, Е., НАН РА ИИ, 2009, N14	ФРИГИЙСК-ОЕ ОДНО-ЛАДОВОЕ ПОСТРОЕ-НИЕ	САРГИС АТАБЕКЯН
15.	«ОРОВЕЛ» «HOROVEL»	ЕГК	АРЦАХ	КАБИНЕТ 1981/XIIN3	НЕ ОПУБЛИКОВ АНО	ГАРМОНИЧ. ОДНОЛАДО-ВОЕ ПО-СТРОЕНИЕ	ВАЧЕ САРУХАНЯН
16.	«СОЛНЦЕВЫГЛЯН УЛО» «IRIKNAKETUSAEK AL»	ЕГК	АРЦАХ	КАБИНЕТ 1988/X	НЕ ОПУБЛИКОВ АНО	ГАРМОНИЧ. ОДНОЛАДО-ВОЕ ПО-СТРОЕНИЕ	ГУРГЕН ГАБРИЕЛЯН

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АНПН – Армянские народные песни и наигрыши /серия в 15-и томах/

АССР-Армянская Советская Социалистическая Республика

АТМ – Армянская традиционная музыка /серия в 13-и томах//

ЕГК- Ереванская государственная консерватория

ИИ – Институт искусств

КСС – Комитас, Собрание сочинений /в 14-и томах/

НАН РА - Национальная Академия наук Республики Армения

БИБЛИОГРАФИЯ

Աթայան Ռ. 1976/23.VI, 1988/VII.7, Ղարաբաղյան հորովելները Կոմիտասի գրառումներում, Երևան, Սովետական Հայաստան օրաթերթ, 07.07.1988:

Բարխուդարյան Մ. 1895, Արցախ (տեղեկագրական և աշխարհագրական նյութեր), Բաքու, 1895, 2018, «Ամարաս», 474 էջ:

Բդոյան Վ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 510 էջ:

Գրիգորյան-Սպանդարյան Մ. 1971, Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 477 էջ:

Թագակյան Ջ. 2009, Հայ ավանդական երաժշտություն, 4, Խմբ.՝ Պիկիչյան Ռ., ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ, Երևան, 127 էջ:

Թագակյան Ջ. 2009, Հայոց հորովելների ձայնակարգային կառույցները // Հայ արվեստի հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, 2, Երևան, «Նուկա» էջ 68–86:

Լալայան Ե. 1898, Վարանդա, Թիֆլիս, Ազգագրական հանդէս, թիվ 3, էջ 4–244:

Կոմիտաս 1914, Լոռու գութաներգը Վարդաբլուր գիւղի ոճով, Կ. Պոլիս «Նավասարդ», 200 էջ: (Երկրորդ հրատ.: Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Կազմ.՝ Թերլեմեզյան Ռ., Երևան, Հայպետհարտ, 1941, (էջ 68–101):

Կոմիտաս 1999, Երկերի ժողովածու // Երաժշտական ազգագրական ժառանգություն (Գիրք 1), պ. 9, Խմբ.՝ Աթայան Ռ., Երևան ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 223 էջ:

Կոմիտաս 2000, Երկերի ժողովածու // Երաժշտական ազգագրական ժառանգություն (Գիրք 2), պ. 10, Խմբ.՝ Աթայան Ռ., Երևան ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 214 էջ:

Կոմիտաս 2003, Երկերի ժողովածու // Երաժշտական ազգագրական ժառանգություն (Գիրք 4), պ. 12, Խմբ.՝ Աթայան Ռ., Երևան ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 208 էջ:

Կոմիտաս 2000, Երկերի ժողովածու // Երաժշտական ազգագրական ժառանգություն (Գիրք 3), պ. 11, Խմբ.՝ Աթայան Ռ., Երևան ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 165 էջ:

Հարությունյան Լ. 1991, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Խմբ.՝ Ղազիյան Ա., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 400 էջ:

Ղազիյան Ա. 1983, Արցախ //Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 15, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 192 էջ:

Ղանալանյան Ա. 1937, Հայ շինականի աշխատանքի երգը, Երևան, «Հայպետհրատ», 265 էջ:

Մարկոսյան Ս. 2012 Արցախյան դեմքեր և դեպքեր, Երևան, «Արտդրուք», 552 էջ:

Մելիքյան Ս. 1931, Ազգագրական ժողովածու 1, Երևան, «Հայպետհրատ», 104 էջ:

Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры (в двух частях), изд-во Тбилисского ун-та, Тбилиси, 1423 с.

Демурян С. 2013, Армянские народные песни и наигрыши (серия в 15-и томах). Т. 9, Ереван, ЕГК, «Амроц груп», 119 с. (Первое изд.: Демурян С. 1907, *Песенник «Лира»*, С. Петербург, тип-фия «Леонъ Петровичъ Чолаховъ», 93 с.).

Кочарян Г. 1925, Нагорный Карабах, Баку, 64 с.

Ксенофонт 1976, (IV), (V), Киропедия, пер. Борухович В., ред. Утченко С., Москва, «Наука», 335 с.

Кушнарян Х. 1958, *Вопросы истории и теории армянской монодической музыки,* Ленинград, АН АССР, Гос. муз. изд-во, 626 с.

Лисицян С. 1992, *Армяне Нагорного Карабаха*, Е., НАН РА, Институт археологии и этнографии, 239 с.

Пиотровский Б. 1959, Урарту, Москва, изд. Восточной литературы, 206 с.

Потто В. 1902, Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества (Мелик Вани и Акоп-юзбаши Атабековы). Ротапр. изд., Тифлис. Переиздано: Москва, «Интер-Весы», 1993, 42 с.

Тер-Саркисянц А. 2015, *Армяне Нагорного Карабаха.История.Культура.Традиции,* Москва., «Русская панорама», 918 с.

Хан-Агов 1887, *Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии* //МИЭБГКЗК, т. 6, ч. 2, 385–485 с.

Komitas 1907, *La musigue rustigue armenienne //* «La Mercure musical», Paris, p. 472–488.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀՈՐՈՎԵԼՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ Մ., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Լ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արցախ, հորովել, Կոմիտաս Վարդապետ, Վարանդա, Ռ. Աթայան, Մ. Մուրադյան, տերցիային հենքով փռյուգիական միաձայնակարգ։

Արցախյան հորովելները հնարավորություն են տալիս լուսաբանելու տարածաշրջանի երաժշտական լեզվամտածողությանը բնորոշ առանձնահատկություններ։ Երկրագործական երգերը հայ ժողովրդական երաժշտական բանահյուսության ամենահին շերտերից մեկն են։ Հիմնահարցին վերաբերող՝ Կոմիտաս վարդապետի, Ռոբերտ Աթայանի և Մաթևոս Մուրադյանի գրառումներում գերիշխում են Վարանդայի (ներկայիս Մարտունու շրջան) հորովելները։ Դեռևս քրիստոնեության արշալույսին Արցախը Հայոց աշխարհի հոգևոր կենտրոններից մեկն էր՝ իր ինքնատիպ բարբառով, հնագույն բանահյուսությամբ և ավանդական երգամտածողությամբ։ Հավանաբար դա էր պատճառը, որ Կոմիտաս վարդապետը հատուկ ուշադրությամբ գրի է առել արցախյան հորովելները (20 ձայնագրած հորովելներից 10-ը արցախյան են)։ Տարածաշրջանի գրեթե բոլոր հորովելներն ունեն մեղեդային և տաղաչափական ինքնատիպ բանաձևային դրսևորումներ, և դրանց ճնշող մեծամասնությունը զարգանում է տերցիային հիմք ունեցող փռյուգիական ձայնակարգում։ Այդ է վկայում հոդվածում առաջին անգամ հրապարակվող՝ Ռ. Աթայանի 1957թ. Արցախ կատարած գիտարշավի ժամանակ ձայնագրված հորովելը (վերծանությունը մերն է)։

ARTSAKH HOROVELS

TIGRANYAN M., SARGSYAN L.

Summary

Key word: Artsakh, horovel, Komitas, Varanda region, R. Atayan, M. Muradyan, tertiary-based Phrygian scale system.

The present work is dedicated to the Artsakh horovels; it aims to cover the peculiarities of the musical linguistic thinking of that region. Agricultural songs

are one of the oldest layers of Armenian folk music. Our study is based on the notes of Komitas Vardapet, Robert Atayan and Matevos Muradyan, where Varanda region (present-day Martuni region) dominates. Back in the dawn of Christianity, Artsakh was one of the most important centers of the Armenian world, with its very unique dialect, ancient folklore and traditional composition. Probably this is the reason why Komitas Vardapet wrote the Artsakh horovels with special attention (10 out of 20 recorded horovels are from Artsakh). As a result of our comparative analytical work, we have come to the conclusion that almost all the horovels in that region have melodic-grammatical original formulaic expressions, the vast majority of them develop in the Tertiary-based Phrygian scale system. The expedition conducted by R. Atayan in Artsakh in 1957, during which a horovel was recrded, is getting published for the first time in the present article: (The decipherment is ours).

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

AELITA DOLUKHANYAN*
Membre-Correspondante de L'ans D'arménie
Docteur en Philologie, Professeur,
Responsable de la Chaire de la littérature arméénienne ancienne et médiévale et des mÉthodes de son enseignement
de L'université Pédagogique K. Abovian
aelita.dolukhanyan@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.144-152

LE LIVRE «TCHARENTS» DE VAHAN NAVASSARDIAN

Dédié au 125e anniversaire de la naissance de Yéghiché. Tcharents

Mots-clés: Vahan Navassardian, Yéghiché Tcharents, littérature prolétarienne, Grigor Narékatsi, études consacrées à Tcharents, étranger, Miasnikian.

Préface

Cette année marque le 125e anniversaire de la naissance de Yéghiché Tcharents, et cela nous oblige à jeter un regard rétrospectif sur les évaluations de l'œuvre de cet écrivain de génie.

Des monographies spécialement remarquables et étendues ont été écrites sur Yéghiché Tcharents à partir du rejet du culte de l'individu et après le XXe Congrès du Parti communiste de l'Union Soviétique en 1956.

Déjà en 1954, l'un des dirigeants de l'Union Soviétique, Anastase Mikoyan, avait rappelé à l'Opéra d'Erevan, au cours d'une rencontre avec les représentants

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.05.22, գրախոսվել է 27.06.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

de la société arménienne, que Tcharents avait été réprimé, et le public, debout, avait applaudi pendant une demi-heure[1]. Les œuvres de Tcharents, d'Axel Bakounts, de Vahan Totovents et d'autres écrivains, réprimés en 1937, ont commencé à être publiées et à être enseignées de nouveau dans les écoles et les universités. Des thèses de candidat au doctorat et de doctorat ont été rédigées sur la base des travaux de Yéghishé Tcharents. Elles seront écrites à l'avenir aussi.

Des livres consacrés à Tcharents ont été également écrits à l'étranger[2]. L'un de ceux-ci est le livre de Vahan Navassardian *Tcharents (Mémoires et Réflexions)*, publié au Caire en 1957.

Le livre de Vahan Navassardian a été interdit pendant longtemps parce que l'auteur était une figure du Parti Dachnak. Cependant, la satire de Tcharents *Le monsieur défunt* ou *Monsieur le défunt* à son sujet, publiée en continu dans le quotidien « Arménie Soviétique » en 1925[3], est bien connue des spécialistes de l'œuvre de Tcharents.

Beaucoup de spécialistes ont évoqué le voyage de Tcharents en Europe et la satire de Tcharents *Le monsieur défunt* ou *Monsieur le défunt*. Garnik Ananian est l'un de ces critiques littéraires qui, dans son livre *Yéghiché Tcharents*, présente l'impression que Tcharents avait reçue de la vie de la communauté arménienne de Constantinople : il est difficile d'imaginer à quel point la vie de la communauté arménienne y était misérable, les gens ne faisaient que traîner une existence obscure et pitoyable, ils tâchaient autant que possible de plaire au gouvernement turc, ils flattaient, ils se sentaient coupables, alors que le gouvernement, la société turque, la presse, etc., essayaient de les garder dans une telle ambiance de mépris, de terreur légale, de provocations et d'insultes, dont les cheveux peuvent, comme on dit, se dresser sur la tête »[4]. Le livre de V. Navassardian, est également bien connu d'Almast Zakaryan, critique littéraire qui a consacré un ouvrage en trois volumes à la vie et à l'œuvre de Tcharents. Dans le deuxième livre de son ouvrage, il y a une partie intitulée *Vahan Navassardian ... et Tcharents et Issahakian*[5].

---

[1] **Tcharents** 2008, 5.
[2] Navassardian V. Tcharents.
[3] **Aghababian** 1977, 30.
[4] **Ananian** 1987, 80–81.
[5] **Zakaryan** 2003, 405–415.

Almast Zakarian a utilisé la deuxième édition du livre *Tcharents* de Navassardian, qui a été publiée à Téhéran en 1962[6].

L'œuvre de Yéghishé Tcharents dans l'interprétation de Navassardian

Le livre *Tcharents* de Navassardian a été publié au Caire en 1957, alors que l'auteur n'était plus en vie. L'interprétation approfondie de l'œuvre du génial poète dans le livre *Tcharents* de Navassardian est entrelacée avec les épisodes de la biographie de l'auteur du livre, ce qui permet au lecteur de ce faire une merveilleuse idée de ce qu'était la vie arménienne au cours des premières années de pouvoir soviétique. Nous voyons l'image de la mère de Navassardian, une femme sensible et humaine d'Artsakh, pour qui la patrie et son fils étaient également chers. Les « Deux Mots » au début du livre disent que ce livre est un ouvrage documentaire[7] sur l'œuvre de Tcharents et son monde idéologique intérieur, qui restera comme un témoignage majeur dans l'histoire de la littérature arménienne.

Navassardian avait rencontré Tcharents au début de 1925 à Rome, où il s'était arrêté pour quelques jours sur son chemin de retour de Paris en Égypte. Il se souvenait comment Nikol Aghbalian avait annoncé la naissance d'un nouveau poète au cours de l'une de ses conférences : « En écoutant la conférence d'Aghbalian, Erevan a semblé tonner et la bonne nouvelle du célèbre critique est passée avec de profonds échos de bouche en bouche, de journal en journal et de ville en ville. Tcharents a parlé de cette réalité dans le poème *Tcharents-Namé*.

Pourquoi mon âme a-t-elle ri ?
Lorsqu'un jour Nikol Aghbalian
Secouant la salle et le foyer
A dit qu'un grand poète était né…
Réjouis-toi, pays Naïri,
Réjouis-toi, Yéghishé Tcharents[8].

Bien qu'après son retour d'Europe, Tcharents ait sévèrement satirisé Navassardian, membre du Parti Dachnak, ce dernier disait. « Dès ce jour et

[6] **Zakaryan** 2003, 408.
[7] **Navassardian** 1957. Préface.
[8] **Navassardian** 1957, 8.

jusqu'à la mort tragique du poète, je suis resté l'un des plus chaleureux amateurs de sa lyre sans pareille »[9].

Dans tout le livre, la poésie lyrique de Tcharents, son évolution idéologique sont évaluées de manière très particulière, qui, à bien des égards fort importants, a enrichi les études consacrées à Tcharents.

Navassardian a analysé en détails les collections *Aurore épique* et *Livre de route* de Tcharents, soulignant leurs changements idéologiques.

Il parle aussi des strophes que Tcharents a écrites, se moquant du Parti Dachnak.

Navassardian avait appris à l'avance que Tcharents irait au Musée National de Rome et y était allé aussi pour le rencontrer. Ensuite, ils s'étaient promenés le long de la magnifique avenue Via Imperia de Rome et étaient arrivés au point où se trouvaient trois cartes anciennes en haut relief, qui représentaient le monde avant la naissance de Jésus-Christ : « Sur cette carte, en Asie Mineure, notre unique patrie, l'Arménie, pleine de mystères insondables, s'étalait magnifiquement. Il n'y avait pas d'autres nations : ni Turcs, ni Géorgiens, ni Arabes, etc.

Le moment, le lieu, c'était la carte de l'Arménie vivant environ huit siècles avant notre ère, contre l'un des murs historiques de la Rome Éternelle, qui avait parfois régné sur le monde, et la présence du puissant jeune poète chantant les foules affolées. Tout cela m'a inspiré pour déclamer avec douceur et du fond de l'âme le magnifique poème de Tcharents *Ma douce Arménie*[10].

Navassardian fait référence à la division idéologique de la poésie lyrique de Tcharents par Poghos Makintsian : « Premièrement, il a été un poète d'avant la période révolutionnaire, deuxièmement, il a vécu et agi comme un « lutteur de guerre et de révolution », troisièmement, après la soviétisation de l'Arménie, il est devenu l'expression de la renaissance de l'Arménie Soviétique »[11].

Toutefois, l'appréciation de Makintsian et la renommée de Tcharents ont suscité l'envie de nombreuses personnes et des articles négatifs ont été écrits contre le poète. Par exemple G. Vanandétsi a écrit en 1927 dans sa brochure *Yéghiché Tcharents* : « Tcharents n'est pas un élément actif d'une grande

[9] **Navassardian** 1957, 9.
[10] **Navassardian** 1957, 24.
[11] **Navassardian** 1957, 28.

collectivité, il ne participe pas au pathos créatif du pays, qui bat son plein, mais vit à ce jour avec son pathos individuel intérieur »[12].

Le miracle poétique de Tcharents, *Ma douce Arménie*, est qualifié d'une manifestation meurtrière de nationalisme[13].

L'académicien Edouard Djerbachian a consacré une étude spéciale et approfondie aux cruelles critiques littéraires de la poésie *Ma douce Arménie*.

La persécution contre Tcharents dépasse les cercles arméniens, elle est discutée à l'échelle transcaucasienne. Le livre *Essais sur la littérature transcaucasienne* (1928) de Vladimir Soutirine, figure littéraire et politique, déclare que le « style » de Sayat-Nova, utilisé dans le *Recueil poétique* de Tcharents n'est pas en harmonie avec la vocation d'un poète prolétarien[14].

Analysant en détail chaque mot et chaque vers de la poésie *Ma douce Arménie*, Djerbachian réaffirme avec admiration la merveilleuse caractéristique donnée par Martiros Sarian : « C'est le reflet vivace de la biographie et du comportement de notre nation, de nos souffrances et de nos meilleurs idéaux, de nos chutes et de nos remontées, de notre destin sujet aux catastrophes, la synthèse et la cristallisation artistiques de nos aspirations à l'immortalité. Pour donner naissance à une telle œuvre, il faut être pour le moins un demi-dieu »[15].

Archak Tchopanian, fin connaisseur de la littérature mondiale, a écrit en 1924 que Tcharents était une nouvelle confirmation du génie arménien et, en même temps, un signe prophétique de la consolidation morale de la nation arménienne[16].

Proclamant Grigor Narékatsi et Nahapet Kouchak des génies inconditionnels et se faisant une cible pour les attaques, Tcharents a trouvé un moyen de se défendre, en nommant les mêmes auteurs médiévaux, Narékatsi et Chnorhali, « sombres écrivains noirs », «adolescents d'esprit et sans lumière ». Selon Navassardian, le poète a tenté de sauver son « crédit » de cette manière.[17]

N'oublions pas un fait important. En août 1934, le premier congrès des écrivains de l'URSS a eu lieu à Moscou, au cours duquel Tcharents a prononcé un

---

[12] **Navassardian** 1957, 29.
[13] **Navassardian** 1957, 30.
[14] **Djerbachian** 2003, 19.
[15] **Djerbachian** 2003, 24–2.
[16] **Tcharents** 2007, 30.
[17] **Navassardian** 1957, 32.

discours de ralliement et proclamé fièrement devant les invités arrivés à Moscou de différentes républiques, ainsi que devant les hôtes étrangers, que ses professeurs de poésie étaient les poètes arméniens médiévaux. Le grand poète a soulevé un problème qui s'oppose aujourd'hui de façon merveilleuse aux auteurs de la mondialisation : «Aussi petits que soient un peuple et sa littérature, cette dernière ne peut ne pas avoir sa nuance originale, unique et irremplaçable, qui ne soit propre qu'à cette littérature et à ses meilleurs représentants. Cela peut être accepté a priori, sinon nous serions obligés de nous positionner sur le point de vue racial »[18].

Dès juillet 1934, comme l'indique Navassardian, des nuages sombres se sont amoncelés sur la tête de Tcharents. 0n écrivait à son sujet : « Dans notre littérature, le groupe de Tcharents est l'expression des tendances nationalistes avec sa série d'opinions littéraires et politiques »[19].

C'était une accusation plus que dangereuse, car Tcharents était membre du Parti Communiste de l'Union Soviétique depuis 1918[20]. Tcharents et ceux qui partageaient ses opinions étaient accusés d'être partisans du Parti Dachnak[21].

Le livre de Navassardian cite également la question posée à Stépan Zorian par Staline, lors de la réunion d'une délégation d'écrivains arméniens avec ce dernier à Moscou en janvier 1936, sur la vie de l'écrivain Yéghiché Tcharents. Cette conversation a été immédiatement publiée dans quatre journaux officiels de l'Union Soviétique: « *Pravda* », « *Izvestia* », « *Arménie Soviétique* » et « *Zaria Vostoka* »[22].

Navassardian, qui témoigne de ce que Tcharents a écrit contre le Parti Dachnak, mentionne que durant ses jours les plus durs et cauchemardesques, l'écrivain recommandait la même chose que les membres du Parti Dachnak : « O peuple arménien, ton unique salut réside dans ta force collective »[23].

De nombreuses pages du livre contiennent des citations de divers ouvrages de Tcharents avec des commentaires correspondants. Dans un nombre considérable de pages, la lutte irréconciliable du bolchevisme et de Tcharents est

[18] **Tcharents** 1957, 166.
[19] **Navassardian** 1957, 35.
[20] **Khatchatrian** 1986, 441.
[21] **Navassardian** 1957, 3.
[22] **Navassardian** 1957, 36.
[23] **Navassardian** 1957, 42.

décrite ; elle s'est aggravée lorsque Tcharents a vu à quel point les Turcs se sentaient parfaitement maîtres des territoires historiques de l'Arménie, de l'Artsakh et du Nakhitchevan.

Bien des pages du livre sont consacrées aux réalités des relations Staline-Tcharents, à l'accord des bolcheviks concernant Kars, ce qui doit être particulièrement intéressant pour les spécialistes traitant de l'histoire du peuple arménien, car certains faits y sont cités.

Navassardian se réjouit du fait que Tcharents n'ait jamais flatté Staline. Il doute même que le poème inachevé *Lettre à Iossif Staline,* imprimé dans le tome *Pages choisies de la littérature arménienne (des époques les plus anciennes à nos jours)*, publié en 1946 et composé de 1160 grandes pages, ait été écrit par Tcharents.

À la fin de la dédicace du poème inachevé, il y a une date : « Anno Domini MGMXXXVI », c'est-à-dire 1936. Elle est précédée de l'inscription : « De la part de Yéghishé Tcharents, le plus grand mécène et amateur des maîtres étranges de la parole poétique et le plus humble poète du peuple naïrien »[24]. C'est ainsi que Grigor Narékatsi se serait adressé à Dieu. Cette dédicace, qui est écrite dans le style de Tcharents, a semé le doute chez Navassardian, et il a écrit : «Pourquoi le poème est-il resté « Inachevé » ? Où est l'explication de ce mystérieux secret ? Si Tcharents avait un si grand respect à l'égard de « Iossif Staline », pourquoi n'y a-t-il pas de trace de ce respect dans son œuvre littéraire ? Pourquoi n'a-t-il jamais loué le génie stalinien avec sa lyre avant la *Lettre* ? Pourquoi est-il resté muet jusqu'à sa mort ? »[25]. Navassardian ne trouve pas la réponse à ces « pourquoi ». Il est à noter que dans le volume *Pages choisies de la littérature arménienne*, publié en 1946, la poésie *Ma douce Arménie* de Tcharents est également incluse.

Navassardian cite les paroles dites à la mémoire du poète par Nikol Aghbalian, qui avait découvert le poète Tcharents et avait été profondément attristé par sa mort tragique. « Il a été le pétrel de la révolution mondiale, qui avait volé du pays d'Arménie pour participer à l'attaque des « foules affolées ». Lorsque la vague est descendue, ses ailes habituées aux tempêtes sont restées calmes. Les reptiles n'ont pas atteint l'aigle. Son ascension en dérangeait maintenant beaucoup de gens. Et Cronos a avalé les petits ... Avec beaucoup de

[24] **Navassardian** 1957, 101.
[25] **Navassardian** 1957, 103.

ceux qui avaient encore une tempête dans leur âme, Tcharents s'est tu pour toujours »[26].

BIBLIOGRAPHIE

Aghababian S.B. Yéghiché Tcharents, 1973, tome I, Éd. de l'Académie des Sciences de la RSS d'Arménie, Erevan, 440 pages (en arménien).

Aghababian S.B. Yéghiché Tcharents, 1973, tome II, Éd. de l'Académie des Sciences de la RSS d'Arménie, Erevan, 398 pages (en arménien).

Ananian G.G. Yéghiché Tcharents, 1987, Éd. « Sovétakan Grogh », Erevan, 387 pages (en arménien).

Khachatrian H. Annuaire littéraire, 1986, Éd. « Sovétakan Grogh », Erevan, 622 pages (en arménien).

Zakarian A. Yéghiché Tcharents, Sa vie, son œuvre, son époque, 2002, tome 2, Erevan, Éd. Un.Ec.RSS d'Arménie, 430 pages (en arménien).

Navassardian V. Tcharents (Mémoires et Méditations), 1957, Éd. « Houssaber », Le Caire, 132 pages (en arménien).

Djerbachyan E. La poésie de Yéghiché Tcharents Ma douce Arménie, 2003, Éd. « Nor Dar », Erevan, 71 pages (en arménien).

Tcharents Y. Sur la littérature, 1957, Éd. de l'Académie des sciences de la RSS d'Arménie, Erevan, 2016 pages (en arménien).

Tcharents Y. Dernier mot, 2007, Éd. « Hayaguitak », Erevan, 326 pages (en arménien).

Tcharents Y. Celui qui a corrigé la mort, qui a créé la terre, 2008, Éd. « Golos-Press », Moscou, 223 p. (en russe).

ՎԱՀԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆԻ «ՉԱՐԵՆՑ» ԳԻՐՔԸ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Վահան Նավասարդյան, Եղիշե Չարենց, պրոլետգրականություն, Գրիգոր Նարեկացի, չարենցագիտություն, արտասահման, Մյասնիկյան:

[26] **Navassardian** 1957, 110.

Վահան Նավասարդյանի գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել Կահիրեում (1957)՝ «Չարենց (Հուշեր և խորհրդածություններ)» վերնագրով: Այն որոշակի ավանդ է չարենցագիտության մեջ և բացի այդ, ունի ճանաչողական մեծ արժեք: Գրքի հեղինակը քաջածանոթ է Չարենցի ողջ ստեղծագործությանը, նրան համարում է հանճար, որի գրական խոսքը ժամանակի պատմական ու քաղաքական հեղաբեկումների ընթացքում ենթարկվում է փոփոխությունների՝ ամբողջանալով ազգային աշխարհընկալմամբ և համամարդկային բնույթով:

КНИГА «ЧАРЕНЦ» ВАГАНА НАВАСАРДЯНА

ДОЛУХАНЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Ваган Навасардян, Егише Чаренц, пролетарская литература, Григор Нарекаци, чаренцеведение, зарубежье, Мясникян.

Книга Вагана Навасардяна впервые была издана в Каире (1957) и называлась «Чаренц» («Воспоминания и размышления»). Она является определенным вкладом в изучение творчества Чаренца, а также имеет огромное познавательное значение. Автор книги хорошо знаком с творчеством Чаренца в целом. Ваган Навасардян называет поэта гением, а его произведения, проникнутые национальным мирочувствием, имеют общечеловеческое звучание.

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի
առաջատար գիտաշխատող
sushovh@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.153-174

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ (ՈՒՐՎԱԳԻԾ ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ)

Նվիրվում է Գարեգին Լևոնյանի 150-ամյակին

Բանալի բառեր՝ Գարեգին Լևոնյան, հայագիտություն, «Գեղարվեստ», աշուղագիտություն, գրատպություն, Բաղդասար Դպիր, հուշագրություն:

Ներածություն

Գարեգին Լևոնյանը իր բարձրարժեք աշխատություններով կանգնած է գրականագիտության, մամուլի պատմության գիտականացման հումանիտար ուղղության ձևավորման ակունքներում և հայագիտության մեջ այդ ուղղության հիմնադիրներից մեկն է: Նրա ուսումնասիրություններում հայկական կերպարվեստն է և աշուղական երաժշտությունը, հայ գրականությունն ու գեղագիտությունը, հայ գիրքն ու տպագրական, նաև փորագրական արվեստը, հայոց թատրոնն ու մամուլի պատմությունը: Գ. Լևոնյանի գիտահետազոտական աշխատանքները վերաբերում են հայ մշակույթի ոչ միայն նշված բնագավառներին: Նա ուսումնասիրել է հայ մանրանկարչության և որմնանկարչության հուշարձանները, Արցախի և Ուտիքի մանրանկարչական արվեստը, հայ թատրոնի պատմությունը: Իր յուրաքանչյուր աշխատության մեջ հայագետը փաստական նյութի առատության ընդգրկման, փաստերի համադրման միջոցով մշակում էր գիտության տվյալ բնագավառի իմացական համակարգ, առանց որը վերլուծելու և մեկնաբանելու որևէ մեթոդ կիրառելի չէ: Գ. Լևոնյանի գիտական հետաքրքրության շրջանակում մշտապես եղել են նաև ռուս և

[*] *Հոդվածը ներկայացվել է 15.04.22, գրախոսվել է 16.05.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

արտասահմանյան գրականության դասականների ստեղծագործությունները: Նա գրախոսում էր օտար լեզուներով մատենագիտական ու հանրագիտարանային բնույթի աշխատություններ[1]: Պատահական չէ, որ նրա բարեկամներից Ավետիք Իսահակյանը 1934-ին հարցնում էր. «Ե՞րբ ես ձեռնարկելու էնցիկլոպեդիայիդ հատորները»[2]: Եվ հենց Իսահակյանն է շատ դիպուկ բնորոշել նրա գործունեությունը՝ իր «Հոգնատանջ բանասերը» խոսուն վերնագրով հոդվածում գրելով. «Լևոնյանի ընդգրկումը լայն էր, հետաքրքրությունները՝ բազմազան, ծրագրերը՝ շատ: Նա տասնյակ տարիների ընթացքում, իր անխոնջ գործունեությամբ հիշեցնելով ժրաջան մեղվին, հավաքել ու կուտակել է ահագին փաստական նյութ գրքերից, արխիվներից, փոշիների տակից, մի խոսքով անհայտությունից լույս աշխարհ բերել բազմաթիվ փաստեր ու տվյալներ, որոնց հիման վրա գիտական ընդհանրացումների հասնելը բանասիրության նոր սերնդի պարտքն է»[3]:

Աշուղագիտության նվիրյալը

Գ. Լևոնյանը աշուղ Ջիվանու որդին էր՝ (ծնվ 06.11.1872 թ. – Ալեքսանդրապոլ) և, անշուշտ, այդ հանգամանքը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ երիտասարդի գիտական հետաքրքրությունների ձևավորման գործում: Գիտակցական, թե անգիտակցական մղումներով նաև ընտանիքում առկա մշակութաբանական առարկայություններով ձևավորեցին Գարեգինի անհատականությունը և կյանքում ունեցած գիտության ու արվեստի նախասիրությունները: 20-ամյա Լևոնյանը իր ծննդավայրում 1892-ին լույս է ընծայում «Հայ աշուղներ» աշխատությունը[4]: Բանասերի այս երախայրիքում արդեն զգացվում էր տաղանդավոր գիտնական մատենագետը: Հեղինակը հայ մշակույթի ու բանասիրության ասպարեզում ապագա արգասաբեր գործունեության հայտ էր ներկայացրել: Ժամանակագրական հաջորդականությամբ, հստակ համակարգվածությամբ Լևոնյանը ընթերցողին է հաղորդում հայ մշակույթի

[1] Նկատի ունենք Մ. Չերազի «Poetes Armeniens», Կ.Կոստանյանի՝ Պետերբուրգում լույս տեսած «Bibliotheca Armeno-Georgica //Летопись на камнях. Собрание – указатель арм. надписей 1913). օտարալեզու աշխատությունների մասին «Մինաս Չերազ և իր գործը», «Հայ-վրացական մատենադարան, 2-րդ վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց» վերնագրերով Գ.Լևոնյանի գրախոսականները (տե՛ս Մշակ 1914, № 36, 139, 140):

[2] **Իսահակյան** 2021, 352:

[3] Տե՛ս Սովետական արվեստ 1957, № 11, 71: Տե՛ս նաև **Իսահակյան** 2020, 500:

[4] **Լևոնյան** 1892, 151:

պատմության 200-ամյա շրջանի 225 հայ աշուղներից յուրաքանչյուրի մասին կենսագրական տեղեկություններ: Առաջին իսկ աշխատության մեջ զգացվում էին գիտնական հետազոտողի նախասիրությունները՝ փաստական ամուր հենքի վրա եզրահանգումները կառուցելու ձգտումը և հեղինակի գիտահետազոտական աշխատանքի հանրագիտական բնույթը: Այն արժևորեց գրքի առաջին գրախոսը՝ Գևորգ Ասատուրը (Աստվածատրյան)[5]: Գ. Լևոնյանի կյանքի ու գործի առաջին ուսումնասիրողներից Սարգիս Հարությունյանը գրում է. «Փաստական նյութի առարկայական մատուցում՝ առանց կանխակալ ենթադրությունների ու հետևությունների մոլորության, համեստություն, նյութի արժեքի գիտակցում և նյութի նկատմամբ պատմական մոտեցում,- ահա այն էական հատկանիշները, որ բնորոշ էին Լևոնյանի ոչ միայն անդրանիկ աշխատությանը, այլև հիմնական գծերով հատուկ էին նրա գալիք ուսումնասիրություններին»[6]:

Լավ սկիզբը ունեցավ բեղմնավոր շարունակություն և 1903–1906 թթ. Լևոնյանը հեղինակեց «Աշուղների մասին (Պատմաքննական հայացք)» ուշագրավ աշխատությունը[7], որտեղ կիրառեց աշուղների արվեստի մասին բազմակողմանի քննության մեթոդը: Հեղինակն անդրադառնում է և՛ ժողովրդական երգիչների դերին արևելյան ազգերի ու նաև հայերի կյանքում, և՛ աշուղների անձնական կյանքի, կենցաղի յուրահատկություններին և՛ աշուղական մրցումներին և՛ աշուղի երգերում նրա կյանքի դրսևորման ձևերին, և՛ աշուղական երգերի գեղարվեստական արժանիքներին ու քնարական առանձնահատկություններին: Այս բազմակողմանի մոտեցման շնորհիվ Լևոնյանը դառնում է մեզանում աշուղական արվեստի տեսության հիմնադիրը: Նա հրապարակայնորեն արժևորում էր աշուղական և առհասարակ միջնադարյան արվեստի մասին ցանկացած ուսումնասիրություն: Փարիզում հրատարակված Արշակ Չոպանյանի ուսումնասիրությունը՝ Նաղաշ Հովնաթանի ու Հովնաթան Հովնաթանյան նկարչի մասին, իբրև մշակութային ու գիտական նշանակալից երևույթ ընկալեցին ու գիրքը գրախոսեցին Հովի. Թումանյանը և Գարեգին Լևոնյանը[8]:

[5] Տե՛ս Մուրճ 1894, № 6, 924–926:

[6] Տե՛ս Պատմաբանասիրական հանդես 1970, № 3, 230:

[7] Տե՛ս Ազգագրական հանդես 1903, գիրք 10, 39–93, 1904, գիրք 11, 129–196, գիրք 12, 84–94, գիրք 13, 87–111, **Լևոնյան** 1963, 50–128:

[8] Տե՛ս Ազգագրական հանդես 1911, գիրք 21, 225–239:

Թե՛ գիտական հետաքրքրությունների բերումով, թե՛ արյան կանչով Լևոնյանը չէր կարող չանդրադառնալ իր հոր՝ աշուղ Ջիվանու ստեղծագործությանը: Նա Մոսկվայում հրատարակեց «Հայկական այժմյան քնարերգական բանահյուսությունը և աշուղ Ջիվանին»[9] ուսումնասիրությունը 36 էջի սահմաններում, ուր հայ բանահյուսության պատմության, միջնադարյան ու XIX դարի քնարերգության համապատկերում ներկայացրեց Ջիվանու գրական ժառանգությունը, ստեղծագործության մոտիվները, նրա արվեստի ու ոճի առանձնահատկությունները, նրա դերը հայ աշուղական արվեստի զարգացման գործում: Այնուհետև 1936 թ. կազմելով ու հրատարակելով Ջիվանու երգերի ստվարածավալ ժողովածուն՝ աշուղի կյանքն ու գործը ներկայացնող առաջաբանով, Լևոնյանը կարևոր ներդրում ունեցավ ջիվանագիտության մեջ: Աշուղագիտության հմուտ գիտակը չէր կարող չանդրադառնալ նաև մեծագույն հայ աշուղ-բանաստեղծին՝ Սայաթ-Նովային՝ թե՛ առանձին հոդվածով («Սայաթ-Նովայի խաղերի տաղաչափության մի քանի առանձնահատկությունների մասին»)՝[10] և թե Սայաթ-Նովայի երգերի ժողովածուի գիտական հրատարակությամբ: Պ. Մակինցյանի առաջաբանով՝ իր ժամանակի համար այդ ժողովածուն լիակատար էր, ընդգրկում էր խաղեր Գ. Ախվերդյանի հրատարակությունից , Գ. Ասատուրի հայտնաբերած երգերից և 6 խաղ էլ զանազան այլ աղբյուրներից: Լևոնյանը ոչ միայն գրքի խմբագիրն էր, այլև ներածական տեսության, ծանոթագրությունների ու բառարանի հեղինակը[11]: Ամենուր Լևոնյանն ընդգծում է Սայաթ-Նովայի դերը բանաստեղծական արվեստի, աշուղական տաղաչափական ձևերի զարգացման գործում: 1931 թ. այդ ժողովածուն երևույթ էր գրական կյանքում, որին սպասում էին երկար տարիներ: Ավ. Իսահակյանը 1930 թ. դեկտեմբերի 23-ին Փարիզից գրում է Լևոնյանին. «Անհամբեր սպասում եմ Սայաթ-Նովայիդ լույս տեսնելուն»[12]: Իսկ ժողովածուն ստանալուց հետո գրում է. «Շատ լավ հրատարակություն է: Լիակատար, սպասված ուսումնասիրություն է քո արածը»[13]:

Գ. Լևոնյանը պատշաճ ներդրում ունեցավ նաև հայ գրականության պատմության մեջ՝ հայտնաբերելով որոշակի աղերսներ միջնադարյան տաղեր-

---

[9] Տե՛ս Հանդես գրականական և պատմական 1896, գիրք 7, 280–316:

[10] Սովետական գրականություն 1941, № 2. **Լևոնյան** 1944, 87–98, **Լևոնյան** 1963, 404–414:

[11] Տե՛ս Սայաթ-Նովա 1931, 196:

[12] **Իսահակյան** 2021, 292:

[13] **Իսահակյան** 2021, 310–311:

գության և աշուղական արվեստի միջև: Աշուղական արվեստի առանձնահատկությունները քննելով միջնադարյան գրականության համատեքստում՝ Լևոնյանն իր ուսումնասիրություններում առանձնացրեց XVIII դարի քերական, երաժիշտ ու բանաստեղծ Բաղդասար Դպիրին՝ նրա ստեղծագործության մեջ տեսնելով և՛ միջնադարյան տաղերգուների, և՛ աշուղական երգերի տաղաչափական ձևերի առաջին համադրությունը: Հետևաբար, ըստ Լևոնյանի՝ Բաղդասար Դպիրն է դառնում միջնադարյան տաղերգության և աշուղներին կապող օղակը: Լևոնյանը, Դպիրի մասին իր հոդվածներում կիրառելով կենսագրական մեթոդը, զանազան սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ հայտնաբերելով քերականի կյանքի շատ դրվագներ, ճշգրտելով նրա անձի ու գործի հետ կապված մանրամասներ՝ իր մնայուն տեղն ապահովեց հայ միջնադարյան գրականության հետազոտողների շարքում: Նա դարձավ միջնադարյան տաղերգուի կյանքի ու գրականության, մասնավորապես բանաստեղծի սիրո և բնության երգերի ժամանակի լավագույն արժևորողներից մեկը:

Աշուղագիտությունը Լևոնյանը զարգացրեց նաև «Սոցիալական գաղափարները հայ աշուղական երգերի մեջ»[14], «Հայ ժողովրդական և աշուղական երգեր»[15], «Գ. Ախվերդյան», «Աշուղ Շերամ» հոդվածներով: Աշուղական երգերում Լևոնյանը հայտնաբերում էր ազգային գաղափարաբանություն և հայրենասիրություն: Այդ մասին է վկայում Հայ գրողների կովկասյան ընկերության ամբիոնից կարդացած նրա դասախոսությունը «Աշուղական արվեստը և ազգային հասարակական գաղափարները աշուղական երգերի մեջ» խորագրով[16]:

Լևոնյանի մասնագիտական հետաքրքրությունը աշուղական արվեստի նկատմամբ պահպանվեց մինչև իր կյանքի վերջ: Մահից երեք տարի առաջ տպագրեց «Աշուղները և նրանց արվեստը»[17] ուսումնասիրությունը, որով համակարգեց ու ամբողջացրեց աշուղների մասին գիտական մի ողջ ուսմունք: Այդ ասպարեզում Լևոնյանի ավանդը չի կարող շրջանցել աշուղական արվեստի ու նրա պատմության հետագա ոչ մի ուսումնասիրող:

[14] **Լևոնյան** 1963, 229–257:

[15] Տեղեկագիր 1930, № 4, 160–178, **Լևոնյան** 1963, 258–283:

[16] Տե՛ս **Գույյան** 1914, Հորիզոն № 25, **Պարույր** 1914, Հովիտ № 6, 93–94:

[17] **Լևոնյան** 1944, 106:

Հայ պարբերական մամուլի ու գրքի պատմագիրը

Գրականության պատմության մյուս բնագավառը, որտեղ Լևոնյանի ավանդը հսկայական է, հայ մամուլի մատենագիտության պատմության ոլորտն է: Երբ 1895 թ. լույս տեսավ Լևոնյանի «Հայ պարբերական մամուլը»[18], պարզ դարձավ, որ հանձին 22-ամյա երիտասարդի հայագիտության ասպարեզ է մտել հմուտ մատենագետ, պարբերական մամուլի նվիրյալ հետազոտող: Այս հանգամանքը նկատեցին նաև ժամանակակիցները և ըստ ամենայնի բարձր գնահատեցին Լևոնյանի աշխատությունը, որը տակավին ձեռագիր վիճակում, արժանացավ Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակի: Ուսումնասիրությունը բարձր գնահատվեց նրա առաջին գրախոսներից մեկի՝ Ավ. Արասխանյանի կողմից[19]: 100-ամյա շրջանի մամուլի պատմագիտական տեսությունը հիացմունքի արժանացավ ամենուր՝ դառնալով ժամանակի հայ գրական կյանքի նշանակալի երևույթ: Իհարկե, եղավ նաև միտումնավոր և կանխակալ մոտեցում: Նկատի ունենք Աբել Ապրեսյանի «Նամակ խմբագրությանը», որտեղ քննադատվում է Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը»[20]:

Մինչ Լևոնյանի աշխատությունը՝ հայ ընթերցողի սեղանին արդեն կային մեր պարբերական մամուլը համակարգված ներկայացնելու փորձեր, սակայն Լևոնյանի ուսումնասիրությունը իր թե՛ ծավալով, թե՛ գիտական համակարգվածությամբ շահեկանորեն տարբերվում էր երկու հոգևոր պյրերի աշխատություններից[21]:

Հենց Լևոնյանը հայ պարբերական մամուլի զարգացման ու նրա ուսումնասիրության գործը դրեց առավել լայն ու կայուն գիտական հիմքերի վրա: Ինչպես գրում է Արմինե Հակոբյանը, Լևոնյանի կազմած առաջին «ցանկը, կարելի է ասել, առաջին փորձն է առավել քան ամփոփ ներկայացնելու հայ պարբերական մամուլի անցած փառավոր ուղին»[22]: «Հայ պարբերական մամուլը» առավել լիակատար, արդեն 140 տարվա ընդգրկումով, հայ մամուլի անցած ուղին ներկայացնող ներածականով և աշխատության հանգամանքնե-

---

[18] **Լևոնյան** 1895, 572:

[19] Տե՛ս **Արասխանյան** 1895, Մուրճ № 5, 673–680:

[20] Տե՛ս Մշակ 13.09.1894, № 105:

[21] Տե՛ս **Հարո** (Նիկողայոս Տեր-Հարությունյան) 1878, 135: Հայր **Զարբհանալեան Գարեգին** 1883, 734: Հայր **Գրիգորիս Գալէմքեարեան** 1893, 226:

[22] **Հակոբյան** 2016, Հայագիտական հանդես, 2016, № 4 (34), 118:

րին ու սկզբունքներին վերաբերող առաջաբանով լույս տեսավ 1934-ին՝ Մել-քոնյան ֆոնդի հովանավորությամբ[23]:

Հայ մամուլի, գրքի ու տպագրության խնդիրները մշտապես մնացին Լեոնյանի գիտական հետազոտության շրջագծում: Պատահական չէ, որ նրա «Հայ պարբերական մամուլը» լույս տեսավ հայ լրագրության հարյուրամյակի առթիվ: Մամուլի պատմագիրը իր գիտական գործունեության մեջ չէր կարող շրջանցել գրատպության ու հայ գրքի պատմության խնդիրները: 1946-ին լույս տեսավ Լեոնյանի հեղինակած «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» աշ-խատությունը, որի գիտապատմական արժեքի մասին Ս. Հարությունյանը գրում է. «Թեպետ հայ գրքի ու տպագրության պատմությանը նվիրվել էին մի քանի աշխատություններ, այն էլ ստվարածավալ, այնուհանդերձ, Լեոնյանի գիրքը աչքի է ընկնում փաստացի նյութի առատությամբ, փաստերի նոր ու թարմ մեկնաբանություններով…Լեոնյանի աշխատությունը մի կարևոր ներդ-րում էր հայ տպագրության և առհասարակ հայ մշակույթի պատմագրության բնագավառում»[24] :

«Գեղարվեստ»

Մեծանալով ժամանակի անվանի արվեստագետների միջավայրում՝ Լեոնյանը վաղ տարիքից հրապուրվում է և երաժշտությամբ, նկարչությամբ և գրականությամբ: Տարիներ շարունակ, կարևորելով մշակութային պարբերա-կանի հրատարակությունը, նա ձգտում էր իրականություն դարձնել արվես-տով հասարակությանը կրթելու իր բաղձանքը: Կոմիտասի հետ համատեղ այդպիսի ամսագիր նախաձեռնելու ծրագրեր էին մշակում դեռևս 1905 թ. Էջ-միածնում[25], սակայն «Գեղարվեստ» գրական, երաժշտական, նկարչական պատկերազարդ հանդեսը (1908–1922) իրողություն դարձավ միայն Լեոնյանի ջանքերով ու նրա շնորհիվ: «Գեղարվեստը» նշանակալից դեր ունեցավ ար-վեստագիտական մտքի ու հայ մամուլի ողջ պատմության մեջ[26]: Եվ ոչ միայն: Հանդեսը իր համեստ դերն ունեցավ ազգային ինքնագիտակցության բարձ-րացման, զարթոնքի, ճաշակավոր սերունդ դաստիարակելու գործում: Ինքը՝ Լեոնյանը վկայում է. «1908 թ. Թիֆլիսում ձեռնարկեցի «Գեղարվեստ» գրա-կան-արվեստագիտական-երաժշտական հանդեսի հրատարակության: Թե՛

[23] **Լեոնյան** 1934, 230:

[24] Պատմաբանասիրական հանդես 1970, № 1, 233:

[25] Տե՛ս **Լեոնյան** 1963, 7:

[26] Տե՛ս **Գալստյան** 1979, 268:

խմբագրական, թե՛ հրատարակչական ամբողջ հոգսը վերցրել էի ինձ վրա: Նպատակ դրի ժամանակի մեր բոլոր լավագույն գրողներին և արվեստագետներին հրավիրել աշխատակցելու»[27]: Հանդեսի «Մեր ընթերցողներին» վերնագրով ուղերձում խմբագիրը գրում է. «Գեղարուեստը» պէտք է ապրի և ապրելով հանդերձ հետզհետէ առաջադիմէ: Մենք գեղարուեստի սիրու համար դնում ենք այստեղ մեր բոլոր ույժերը, նիւթական, բարոյական, ֆիզիքական, մեր 12-ժամեայ օրական աշխատանքը»[28]:

Նյութական հնարավորությունները թույլ չտվեցին նախատեսածի պես տարեկան 10 համար հրատարակել, սակայն տասնչորս տարում (1908–1922 թթ) հրատարակվելով ընդամենը յոթ գիրք, այնուամենայնիվ, «Գեղարվեստը» հայ մշակույթի պատմության համար դարձավ մնայուն արժեք:

Լեռնյանն իր առջև խնդիր էր դրել ներկայացնել ոչ միայն արվեստի ժամանակի հայ և թարգմանական լավագույն գործերն ու նրանց մասին վերլուծություններն ու քննադատականները, այլև գիտական պատշաճ մակարդակով բարձրացնել արվեստի տեսության, մշակույթի ու նաև մամուլի պատմության խնդիրները, գեղարվեստի դասավանդման մեթոդիկայի հարցերը և այլն: Այս մասին հավաստում է հանդեսի կառուցվածքն ու բաժինների նույնիսկ ոչ լրիվ թվարկումը՝ «Գեղարվեստի տեսականը», «Գեղարվեստի պատմականը», «Գեղարվեստի գրականը» «Գեղարվեստը ընտանիքում և դպրոցում», «Մատենախոսական-քննական», «Երաժշտական երկասիրություններ» «Գեղարվեստական նամականի», «Պատկերահանդես» և այլն: Ամսագրի վերտառությունը հուշում էր, որ հանդեսում հիմնականում արծարծվելու են արվեստի խնդիրները: Ընդ որում, գեղագիտական խնդիրներին, գեղեցկություն եզրույթին նվիրված թեմաներով հոդվածների հեղինակը հիմնականում հենց Լեռնյանն էր[29]: Նա հնարավորություն էր ունեցել արվեստի մասին իր գիտելիքները հարստացնել՝ կրթվելով ժամանակի մեծ քաղաքների հմուտ մասնագետների մոտ: Ընդ որում Ռուսաստանում սովորելու կրթաթոշակի համար արդեն երկու աշխատությունների հեղինակ 23-ամյա Գարեգինը բացի Էջմիածնի հոգևոր այրերից, դիմել էր նաև 26-ամյա Հովհաննես Թումանյանին: Վերջինս աջակցում է իր հնարավորությունների սահմաններում՝ դիմելով իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին, որն իր հերթին խոստանում է միջնորդել Խրիմյան Հայրիկին: Հայրապետը ընդառաջում է խնդրանքին, և 1896-ին

[27] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, 425:
[28] Տե՛ս Գեղարվեստ 1908, № 1, 109:
[29] Տե՛ս Գեղարվեստ 1908, № 1, 1–6:

Լևոնյանը մեկնում է Մոսկվա՝ նկարչություն ուսանելու, այնուհետև 1897-ին ընդունվում և ավարտում է Պետերբուրգի Արվեստների ակադեմիան (1898–1901)՝ որպես Էջմիածնի թոշակառու սան[30], աշխատում է ակադեմիկոս Դմիտրիևի նկարչական արվեստանոցում: Նա իր կրթությունը շարունակում է նաև Լայպցիգում, որտեղ ձեռք է բերում փորագրական արվեստի հմտություններ և արվեստաբանի մասնագիտություն (1906):

Լինելով ժամանակի ամենից կրթված, ազգային գիտությանն ու մշակույթին արդեն իր ներդրումն ունեցած անվանի մտավորականներից մեկը՝ Լևոնյանին հաջողվեց «Գեղարվեստի» շուրջ համախմբել իր օրերի արվեստի, գիտության ու գրականության նշանավոր գործիչներին՝ Հովհ. Թումանյանին, Հովհ. Հովհաննիսյանին, Մուրացանին, Վրթ. Փափազյանին, Վ. Տերյանին, Ավ. Իսահակյանին և, իհարկե, Կոմիտասին: Լևոնյանի «բազմածախս ձեռնարկությունը»[31] մեծ խանդավառություն առաջացրեց հայկական գրական շրջանակներում:

«Գեղարվեստի» առաջին համարում առանձին հավելվածով տպագրվել էին հայ մտավորականների ու մշակույթի գործիչների ողջույնի ու խրախուսանքի խոսքերը: Շնորհավորում էին ոչ միայն Թիֆլիսից, Ալեքսանդրապոլից, Կարսից, Մոզդոկից, Երևանից, Էջմիածնից, այլև աշխարհի ամենատարբեր մասերից՝ Ամերիկայից, Փարիզից, Դանիայից, Բելգիայից, Մոսկվայից և Ռուսաստանի այլ վայրերից: Դանիել Վարուժանը գրում է. «Ինքս գեղեցիկի քուրմ մ' ըլլալով՝ կրնաք գուշակել, թե ինչ եռանդ կ'արթննայ մէջս, երբ կը տեսնեմ նմանօրինակ հանդեսներ, որոնք կոչված են ազգիս հաւաքական զգացումները ձևելու, ներդաշնակելու և ուղղելու զանոնք վայրկեան մը սարսափէն՝ երազանքին, և արիունէն՝ արևուն: Նոյն այս խանդով էր, որ ժամանակ մը հոգիս «Գեղունիի» էջերուն մէջ թրթռաց»[32]: Եվ քանի որ «Գեղունին» ընդմիջումներով էր հրատարակվում և 1906-ին լույս չէր տեսել, Վարուժանը մաղթում է, որ «Ձերինը անոր տեղը բռնէ, ընդլայնելով անոր հորիզոնը,- աշխարհականի հայացքին հորիզոնը»[33]: Շիրվանզադեն, ողջունելով Լևոնյանին Փարիզից, խոստանում էր ֆրանսիական թատրոնի մասին հոդված գրել: Իսկ Վ. Տերյանը գրում էր. «Այն տխուր հանգամանքը, որ արվեստը ոչ մի երկրում, ոչ մի ժողովրդի մեջ այնպիսի բիրտ ու կոպիտ արհամարհանք և անտարբեր ու զոհա-

---

[30] Տե՛ս ԳԱԹ, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, № 1, 1489:

[31] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, 425:

[32] Գեղարվեստ 1908, թիվ 1, Հավելված, էջ Գ:

[33] Գեղարվեստ 1908, թիվ 1, Հավելված, էջ Գ:

բերումի չի մատնուած որպէս մեր յետամնաց հայրենիքում, ստիպում է մի առանձին ուրախութիւնով ողջունելու Ձեր ձեռնարկությանը»[34]:

«Գեղարվեստը» միջազգային հանդես էր: Տպագրվում էին հայ հեղինակների զանազան հոդվածներ, որոնք ուրվագծում էին արևելքի և արևմուտքի արվեստների պատմությունը: Միաժամանակ արտատպվում և թարգմանաբար հրատարակվում էին ժամանակի՝ արվեստի հայտնի ամսագրերում լույս տեսնող օտարազգի հեղինակների նյութերը, այդ թվում ֆրանսիացի կոմպոզիտոր, կոնսերվատորիայի հարմոնիայի դասախոս, Փարիզի համայնքային դպրոցների երգի ծրագրի գլխավոր պատասխանատու, պրոֆեսոր Օգյուստ Շափյուի («Երաժշտական արուեստը դպրոցում»)[35], Ֆրանսիայի Դեկորատիվ արվեստի ազգային դպրոցի պրոֆեսոր Գաստոն Քենիուի («Նկարչութիւնը դպրոցում եւ ճաշակի դաստիարակութիւնը»)[36], Պրոֆ. Օրշանսկու («Նկարչություն և քանդակագործություն», «Երաժշտական ստեղծագործություններ»)[37] Յանովսկու («Քանդակագործութիւն, նկարչութիւն և երաժշտութիւն)[38], Վ.Ա. Մարքիզ Տրեսսանի («Իսլամական նկարչություն»)[39]և այլազգի այլ հեղինակների հոդվածներ:

Խմբագիրը

Հանդեսի խմբագիրը հոդվածներ ուներ բոլոր ուղղությունները ներկայացնող բաժիններում, և հենց «Գեղարվեստի» էջերում դրսևորվեց Լևոնյանի գիտական բազմակողմանի օժտվածությունը, մեծ ներդրումը հայագիտության տարբեր ոլորտներում: Ընթերցողը նրա հոդվածների միջոցով էր ծանոթանում գեղագիտական հարցերի, գեղեցիկի, արվեստում ռեալիզմի ու իդեալիզմի, սիմվոլիզմի դրսևորումներին («Իդեալիզմը և ռեալիզմը գեղարուեստի մէջ» (1911, № 4), «Իդեալիզմ, ռեալիզմ, սիմբոլիզմ», «Հայոց գեղարուեստի պատմութեան ներածութիւնը» (1913, № 5)), պատկերացում կազմում հայ միջնադարյան նկարչության, մանրանկարի ոճի մասին («Ուրուագիծ միջնադար-

---

[34] Գեղարվեստ 1908, թիվ 1, Հավելված, էջ Բ:

[35] Տե՛ս **Շափյու Օգյուստ** 1908, Գեղարուեստ 1908, № 2, 82–87: Օգյուստ Շափյուի հոդվածը արտատպվել էր 1908 թ. Փարիզի «Արվեստը դպրոցում» գրքից (**Chahpuis** 1908, 109–112).

[36] **Քենիուի Գաստոն** 1913, Գեղարվեստ, 1913, № 5, էջ 133–137: Հոդվածն արտատպվել էր «Արվեստը դպրոցում» գրքից (**Quénioux** 1908, 89–108).

[37] Գեղարվեստ 1908, № 2, 11–23:

[38] Գեղարվեստ 1909, № 3, 20–24:

[39] Գեղարվեստ 1921, № 7, 55–65:

եան հայ նկարչութեան.Ներածութիւն» (1908, № 1), («Ուրուագիծ միջնադարեան հայ նկարչութեան. Մանրանկարի ոճը», (1911, № 4)), թերթում թատրոնի, մամուլի («Գեղարվեստական հայ մամուլը նախքան «Գեղարուեստը» (Թռուցիկ հայեացք)» (1908, №1)), երաժշտության, ճարտարապետության պատմության նորանոր էջեր («Հայոց գեղարուեստի պատմութեան ներածութիւնը» (1913, № 5)) և այլն:

Լևոնյանը նաև գրաքննադատ էր և ձեռքը պահում էր ժամանակի գրականության զարկերակի վրա: Միայն «Գեղարվեստում» տպագրվեցին Լևոնյանի գրախոսականները Շուշանիկ Կուրղինյանի «Արշալույսի ղողանջների» (1908, № 1), Գաբրիել Սունդուկյանի «Բաղնիսի բոխչա» կատակերգության (1908, № 2), Լևոն Լարենցի «Դրախտի երգեր» Ա. Անկումէն առաջ, Բ. Անկումէն յետոյ (1908, № 2), Յագարելու «Սիբիրական» կատակերգության (1908, № 2) մասին: 1400 տպաքանակ ունեցող «Գեղարվեստը» այնպիսի մեծ համարում ու հեղինակություն ուներ գրական շրջաններում, որ նրանում տպագրված հոդվածները առանձին ուսումնասիրության էին արժանանում. հանդեսի նյութերի քննությանը նվիրված առանձին գրախոսականներ էին տպագրվում: Ն. Աղբալյանի, Վարդգես Ահարոնյանի, Հ. Բժշկյանի, Արշակ Վարդանյանի այդ քննադատականներում ընդգծվում էր և՛ դրականն ու արժեքավորը, և՛ միաժամանակ արվում էին դիտողություններ[40]:

«Գեղարվեստի» Ա գրքի համար խմբագիրը ստացավ հայ գրողների լավագույն ստեղծագործությունները՝ Հ. Թումանյանի «Հայոց վիշտը», Ավ. Իսահակյանի «Երազը», «Կարոտը», Հովհ. Հովհաննիսյանի «Վահագնի ծնունդը», Վ. Տերյանի «Ցնորքը» և այլն: Հանդեսում իր տեղն ուներ նաև արտասահմանյան գրականություն՝ Բալմոնտ, Բաբա Թահիր և այլն: Հետագայում Թումանյանը այնքան բարձր էր գնահատում «Գեղարվեստը», որ նոր գործ տալու Լևոնյանի դիմումներին՝ պատասխանում էր. «Ամեն բան չի կարելի տալ «Գեղարվեստին»»[41]:

Հանդեսի խմբագրական ժողովներին մասնակցել են Հովհ. Թումանյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Հ. Հակոբյանը, Ավ. Իսահակյանը, Ա. Տիգրանյանը և ուրիշներ: Ուշագրավ է, որ գրական բաժնի համար ստացված նյութերը կարդում էին առանց հեղինակների անունները տալու՝ ընկերների անաչառ դրական թե բացասական կարծիքները ստանալու նպատակով: Հայտնի է, թե

[40] Տե՛ս Հորիզոն 1910, № 132, 1912, № 76–77, 1912, № 115, 1917, № 6, 1918, № 212, 214, Սուրհանդակ 1910, № 122, 1912, № 497–498, № 502–503, Հովիտ 1910, № 7, 11:

[41] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, 425:

ինչպիսի մեծ աշխուժություն է առաջացրել Վարուժանի «Ո՛վ Լալագէ»[42] բանաստեղծության ընթերցումը: Ներկաները ամենքն էլ ընդունել են գրվածքի արժանիքը, ոճի, պատկերների գունագեղությունը, սակայն ձեռնպահ են մնացել տպագրելու որոշումը կայացնելիս: Իսկ Թումանյանը, ընդունելով Վարուժանին «որպես մեծ բանաստեղծի», դեմ չէր տպագրությանը, սակայն կանխազգում էր, որ Լեռնյանը մեծ պատասխանատվություն է վերցնում իր վրա և հարձակումներն անխուսափելի կլինեն: Առաջինը Շիրվանզադեն էր, որ ընկնելով ծայրահեղության մեջ՝ քննադատում է Լեռնյանին՝ «Գեղարվեստի» 4-րդ գրքի առիթով գրելով երկու քննադատական: «Բողոքում եմ զզվանքով» հոդվածում նա մեղադրում է Լեռնյանին Արամ Չարըգի «մոդեռնիզմը կապկող» «Աղջիկ մը» ոտանավորի տպագրության համար, իսկ «Ահա մի ուրիշը» հոդվածում նկատի ունենալով «Ո՛վ Լալագէն»՝ մեղադրում է Լեռնյանին «պոռնոգրաֆիա» տպագրելու համար[43]: «Վերջին տարիները մոդեռնիզմի հայ կապիկները աշխատում են հայ կուսական գրականությունն ապականել այնպիսի «բանաստեղծական» մոտիվներով, որոնք նողկանք կարող են պատճառել քիչ թե շատ կիրթ ճաշակ ունեցող ամեն մի ընթերցողի,- գրում է Շիրվանզադեն...- զայրանում եմ ոչ այնքան հեղինակների երևակայության, սնանկության, ճաշակի կոպտության և զգացումների անմաքրության դեմ, որքան այդ հանդեսների խմբագիրների դեմ, որոնք չեն քաշվում տպել այդ տեսակ հակագեղարվեստական գոհարներ: Այս անգամ գեղարվեստի ամոթխածության դեմ մեղանչողը ինքը՝ գեղարվեստն է, այսինքն՝ պ.Լեռնյանի «Գեղարվեստը»»[44]: «Ահա մի ուրիշը» հոդվածում Վարուժանի բանաստեղծությունը Շիրվանզադեն անվանում է «ավելի զազրելի» և նկատում է, որ «Դանիել Վարուժանի պես էրոտոմանները մեզ իրանց պոռնկության նմուշները ծախում են բանաստեղծության տեղ[45]: Ծավալվում է բանավեճ, որտեղ Շիրվանզադեին պատասխանում են Վ. Ահարոնյանը (Վ. Մենակ)[46], Արսեն Տերտերյանը և Հակոբ Հակոբյանը[47]: Բանավեճը դուրս է գալիս Թիֆլիսի սահմաններից: Էջմիածնի «Արարատն» է տպագրում Գ. Ալթունյանի գրախոսականը

[42] «Ո՛վ Լալագե»-ն տպագրվեց Գեղարվեստ 1911, № 4, 62–63:

[43] Տե՛ս **Շիրվանզադե** 1962, 474:

[44] **Շիրվանզադե** 1962, 723:

[45] **Շիրվանզադե** 1962, 476:

[46] Տե՛ս Հորիզոն, 1912, № 76, 79:

[47] Հորիզոն 1912, № 87, 88:

«Գեղարվեստի» 4-րդ գրքի մասին, որտեղ հատուկ անդրադարձ է կատարվում Վարուժանի ստեղծագործությանը[48]:

«Գեղարվեստի» պատմությունից այս դրվագը ցուցադրում է Լևոնյան խմբագրի և՛ լայնախոհությունը, խմբագրական ժողովներին նրա՝ միայն արվեստի ու գրականության շահերից ելնող մոտեցումները, և՛ ոլորտի հեղինակավոր անձանց ականջալուր լինելը և՛ միաժամանակ ինքնուրույն որոշումներ կայացնելը, համարձակությունը գրական նորարարական հոսանքներին ընդառաջ գնալու գործում: Շիրվանզադեի հետ գրական ուղղությունների հարցում տարաձայնությունները շարունակվում են նաև հետագայում: Լևոնյանի «Ահա և իմ պատասխանը» հոդվածը գրվում է դրամատուրգի հետ ռեալիզմի ու նատուրալիզմի մասին բանավեճի շրջանակում[49]: «Գեղարվեստի» խմբագրին Շիրվանզադեն պատասխանում է «Իմ վերջին խոսքը» հոդվածով[50]: Բանավեճի առարկան ռեալիստական մոտեցմամբ գեղեցիկի և ճշմարտի հարաբերակցության խնդիրն էր: Լևոնյանը համոզված էր, որ ամեն մի ճշմարիտ դեռևս գեղեցիկ չէ, իսկ Շիրվանզադեն նույնացնում է այդ երկու հասկացությունները՝ բանաձևելով «Չկա գեղեցկություն առանց ճշմարտության, չկա ճշմարտություն՝ առանց գեղեցկության»[51]:

Մանկավարժը

Արվեստի քաղաքակրթական դերի, արվեստով ազգեր, հասարակություններ կրթելու անհրաժեշտության գիտակցումը Լևոնյանին տարավ մանկավարժության ոլորտ, ընդ որում թե՛ այդ մասին հանրությանը տեսական գիտելիքներ հաղորդելու, թե՛ գործնական քայլեր կատարելու առումով: Իր մանկավարժական գործունեությունը Լևոնյանը ծավալել է նախ Էջմիածնում՝ Գևորգյան ճեմարանում դասավանդելով գեղարվեստի տեսություն և նկարչություն (1903–1906): Այնուհետև Թիֆլիսում բացել է նկարչական դասընթացներ և կրթել նկարչության ապագա ուսուցիչներ, 1910–1911 թթ. դասավանդել է Ներսիսյան դպրոցում (1910–1911), 1926–1928-ին՝ Երևանի գեղարվեստական տեխնիկումում, այնուհետև դասախոսել է Երևանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում՝ Գեղարվեստաթատերական ինստիտուտում, Երևանի պետական համալսարանում: Արվեստների դերը, գեղեցիկի սերմա-

---

[48] Արարատ 1915, № 5–6, 525–538:
[49] Մշակ 1917, №№ 20, 23, 24:
[50] Մշակ 1917, № № 26, 27: Տե՛ս նաև **Շիրվանզադե** 1962, 559:
[51] **Շիրվանզադե** 1962, 561:

նումն ու գեղագիտական բարձր ճաշակի ձևավորումը Լևոնյանը կարևորում էր հատկապես սերունդների դաստիարակության հարցում: Մանկավարժ Լևոնյանը հեղինակեց նաև գեղագրություն, նկարչություն և վայելչագրություն առարկաների դասագրքեր[52]:

Հանդեսի «Գեղարվեստը ընտանիքում և դպրոցում» բաժնում զետեղված հոդվածներում արտացոլվում էին երեխայի գեղագիտական դաստիարակության մասին Գ. Լևոնյանի, Հովհաննես Ակունյանի, Արտաշես Տիրացյանի և եվրոպական արվեստաբանների՝ Օգյուստ Շափյուի, Գաստոն Քենիուի մոտեցումները մանկան գեղագիտական հայացքների ձևավորման ու զարգացման հարցում: Բաժնի վերնագիրն անգամ հուշում է, թե մասնավորապես Լևոնյանը որքան էր կարևորում երեխայի գեղագիտական դաստիարակության հարցում դպրոցին զուգահեռ նաև ընտանիքի դերը: Իսկ կրթել ընտանիքը, նշանակում էր կրթել ողջ հասարակությունը. այդ կրթության լավագույն միջոցներից մեկն էլ Արևմուտքի փորձի կիրառումն էր հայկական դպրոցներում: Մանկավարժական իր հայացքներն արտահայտելիս ինքը Լևոնյանը վկայակոչում էր ֆրանսիացի մանկավարժ Մարսել Բրաունշվիգի աշխատություններից «Արվեստը և երեխան. ակնարկ գեղագիտական կրթության մասին» ուսումնասիրությունը[53]: Նրա կարծիքով երաժշտություն ու նկարչություն առարկաները «զարգացնելու են մատաղ հասակի լսողութիւնն ու տեսողութիւնը, զարգացնելու են յիշողութիւնը, գեղեցիկի ճաշակը, ազնուացնելու են նրա հոգին և բարքը»[54]: Հանդեսի խմբագիրը ընթերցողի հետ անմիջական կապի՝ նամականության միջոցով հնարավորություն էր ընձեռել յուրաքանչյուր ուսուցչի կամ աշակերտի մեթոդական ցուցումներ ստանալ խմբագրությունից: Մանե Մկրտչյանը իր «Գեղարվեստական կրթության հարցերը «Գեղարվեստ» հանդեսի էջերում» հոդվածում նկատում է. «Ակնհայտ է, որ Գ. Լևոնյանը ոչ միայն բարձրաձայնում էր գեղարվեստական կրթության ասպարեզում առկա խնդիրները, այլև նպատակ էր հետապնդում գոնե տեսական առումով որոշ բացեր լրացնել»[55]: Հոդվածագիրը իրավացիորեն հավելում է, որ հանդեսի ««Գեղարվեստը ընտանիքում և դպրոցում» բաժինն առանձնանում է թե՛ գա-

---

[52] Տե՛ս **Լևոնյան** 1908, **Լևոնյան** 1909:

[53] Տե՛ս **Braunshvig** 1907.

[54] Գեղարվեստ 1908, № 1, 69:

[55] **Մկրտչյան** 2020, Պատմաբանասիրական հանդես № 1, 143:

դափարական առումով, թե՛ հոդվածների արդիականությամբ ու բարձրացվող խնդիրների կարևորությամբ»[56]:

Հուշագիրը

Հուշագրությունը կարևոր բնագավառ է գրողի և առհասարակ գիտության ու արվեստի մեծերի կյանքի ու ստեղծագործության ներթափանցումը, նրանց կենսապատումը ներկայացնելու գործում: Հուշերի միջոցով, մանավանդ եթե հուշագիրը նշանավոր անձ է, ոչ միայն բացահայտվում են տվյալ հուշագրի կամ անձի կյանքի որոշ մանրամասները, նկարագիրը, նրա ներկայացրած, այլև պատմության սեփականությունն են դառնում կոնկրետ անհատի ժամանակն ու միջավայրը: Հուշագրության ու գրական ստեղծագործության ներդաշնակ միասնություն է ուղեգրության ժանրը: Անվանի հայագետը թե՛ ուղեգրության, թե՛ հուշագրության ասպարեզում նույնպես ստեղծել է ուշագրավ երկեր: 1912–1913 թթ. Լևոնյանը ճամփորդել է Արևմտյան Եվրոպայում և իր տպավորությունները ամփոփել է «Աշխարհե-աշխարհ կամ 20.000 վերստ Եվրոպայում» ուղեգրությունների մեջ: Լևոնյանի հուշերը նաև իր ժամանակի վավերագրերն են, Կոմիտասի, Թումանյանի, Շիրվանզադեի և այլ նշանավոր անձանց կյանքի վավերագրերը: Դրամատուրգի մասին հուշերում շեշտում է, որ չնայած մամուլում գրական հարցերի շուրջ միմյանց դեմ նիզակներ էին ճոճում, բայց մնում էին լավ բարեկամներ: Կոմիտասի հետ ծրագրեր մշակելու մասին խոսելիս հիշում է, թե ինչպես Էջմիածնում հանդես բացելու դիմումը մերժեց Երևանի նահանգապետը և այլն:

Միայն Հովհաննես Թումանյանի մասին հուշերը բավական են պատկերացում կազմելու Լևոնյան հուշագրի մասին: Այստեղ իսպառ բացակայում են անձնական սուբյեկտիվ գնահատականներն ու մեկնությունները, ես-ի շեշտադրումը, փաստերը ըստ ինչ-ինչ անհատական ու քաղաքական նպատակների հարմարեցնելը և այլ հատկանիշներ, որոնք կարող են թերահավատություն ներշնչել նկարագրված իրողությունների հավաստիության նկատմամբ: Ամենայն հայոց բանաստեղծի մասին Լևոնյանի հուշերում հառնում է Թումանյանի մարդկային կերպարը՝ իր ողջ հմայքով: Բանաստեղծը ներկայանում է իբրև ազգային գործիչ, գրական մշակութային կյանքի ղեկավար՝ Հայ գրչի մշակների, Հայարտան, ՀՕԿ-ի նախագահ, իբրև մեծ հաշտարար, որ կարողանում էր հակառակորդ դարձած մշակույթի գործիչներին՝ Ղ. Աղայանին ու Պ. Պռոշյանին, Լեոյին ու Ավ. Իսահակյանին, Հակոբ Գենջյանին ու Աթ.

[56] **Մկրտչյան** 2020, Պատմաբանասիրական հանդես № 1, 146:

Խնկոյանին հաշտեցնել, կարողանում էր ապահովել մշակութային կյանքի ներդաշնակությունը: Հուշագիրը ընդգծում է բարերար Թումանյանի նրբանըկատությունը, աննկատ, առանց արժանապատվությունը վիրավորելու «թաքուն» «բարձի տակ»[57] գումար թողնելու սովորությունը: Երբ աղքատությունը թակում էր յուրաքանչյուր հայի դուռը, Թումանյանը միջոցներ էր գտնում գրողներին ու արվեստագետներին ինչ-որ չափով պարենով ապահովելու, դրա համար էլ արվեստից ու գրականությունից հեռու շատերն էին անդամագրվում նրա նախագահած ընկերություններին և Լառնյանի խոսքերով Հայարտունը դառնում էր Հացառտուն, իսկ Գրչի մշակների միությունը՝ Գրչակոթների միություն:

Հուշագրության ժանրին բնորոշ է հենց հուշագրի անձնական կյանքի ինչ-ինչ դրվագների ներկայացում, սակայն Լառնյանը շատ ավելի ընդգծում է ծնողների ու Թումանյանի առնչությունները: Գարեգինի մայրը Թումանյանի «խրախուսանքով» 65-ամյա հասակում «սկսում է զբաղվել գրականությամբ»: Լառնյանը հիշում է, որ մի առիթով, երբ բանաստեղծն իրենց տանն էր, մայրը նրա համար գրի առած հայկական հեքիաթ է կարդում՝ «Ոսկի մազերով աղջիկը»: Թումանյանը առաջարկում է շարունակել գրի առնել այդպիսի հեքիաթներ և առանց մշակելու որպես նյութ տրամադրել գրողներին: Լառնյանը գրում է. «Այս խոսակցությունից հետո մայրս մինչև իր մահը զբաղվում էր «գրականությամբ».... ժամերով կռացած գրում էր ու գրում. երբ նկատողություն էինք անում, որ թողնի այդ պարապմունքը, նա վշտանում էր. «Ընչի չեք թողնի գրեմ, դուք Թումանյանից լա՞վ գիտեք, ինչը պետք է, ինչը պետք չէ»»[58]:

Լառնյանի հուշերում անջնջելի հետք են թողել հոր՝ Ջիվանու թաղման օրը (1909 մարտի 1) Մետեխի բանտի պատուհաններից երկու թաշկինակների թափահարումը, որը գրավել էր բոլոր հուղարկավորների ուշադրությունը. «Նայում եմ և ո՞ւմ տեսնեմ- Հովի. Թումանյանին և Ավ. Իսահակյանին, որոնք, ձեռները լուսամուտի երկաթյա վանդակից դուրս հանած, թափահարում էին թաշկինակներով, իբր իրենք ևս մասնակից են հուղարկավորության և սգահանդեսին: Այդ ինձ համար մեծ մխիթարություն էր»[59]:

Թումանյանի մասին հուշերում նկատվում է Լառնյան հուշագրի ևս մի առանձնահատկություն, որը փաստում է հուշերի հեղինակի գիտնական լինե-

[57] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, 436:

[58] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, 433:

[59] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, 433:

լը: Նա կատարում է թեմատիկ բաժանումներ հուշի յուրաքանչյուր մաս վերնագրում և ասելիքը ներկայացնում էր համակարգված: Միայն Թումանյանի մասին հուշը ունի 18 ենթավերնագիր՝ «Րաֆֆու բնակարանում», «Թումանյան և Վարուժան», «Թումանյանը հաշտարար» և այլն:

Եզրակացություններ

Քսաներորդ դարասկիզբը հայ մշակույթի ու հայագիտության ոսկեդարն էր, և Գարեգին Լևոնյանն այդ արգասաբեր շրջանի լավագույն հայագետների շարքում իր մնայուն տեղն ունի: Հսկայական է նրա ավանդը հայ բանասիրության, արվեստաբանության զարգացման գործում: Թեև մեծ են Գ. Լևոնյանի ներդրումները հայագիտության ամենատարբեր բնագավառներում, նրա տարերքը, սակայն, մամուլի պատմությունն էր, աշուղագիտությունը՝ ոլորտներ, որոնցում Լևոնյանը ստեղծեց մնայուն արժեքներ: Նրա կազմած ժամանակագրական մայր ցուցակները՝ հայ լրագրության 140-ամյա շրջանի նյութի ընդգրկման լիակատարությամբ, մատենագիտական տվյալների մատուցման կատարելությամբ, հայագիտությանը մատուցած նրա անգնահատելի ծառայության հավաստումն են:

Արվեստաբանի, գրականագետի, մամուլի պատմագրի և խոշոր հայագետի ուսումնասիրությունները հասցեագրված էին ոչ միայն գիտական շրջանակներին, այլև ողջ հանրությանը: Բացի հայագիտության ոլորտի նշանավոր գիտնական լինելուց, նա նաև ազգային արվեստի ու գրականության հանրահռչակողներից էր՝ և նրա ողջ գործունեությունն ուղղված էր մշակույթի ու գեղարվեստի դաստիարակության միջոցով ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը: Աշխարհի ամենահեղինակավոր բուհերում կրթված և արվեստաբանի կոչումով հայրենիք վերադարձած Լևոնյանը իրականացրեց գեղարվեստական ճաշակ հղկելու և բարձրացնելու իր առաքելությունը այնքան, որքան թույլ տվեց իր ժամանակը: Իսկ այդ ժամանակը լի էր պատմական ահավոր ու ողբերգական ցնցումներով, պատերազմներ, ցեղասպանություն, հեղափոխություններ, հետևաբար նա արեց անհնարինը, ինչպես մեր հայագիտության մյուս մեծերը: Այսօր էլ Գարեգին Լևոնյանի դերակատարումը հայագիտության մեջ գնահատվում է հավուր պատշաճի: Նրան անվանում են «շնչավոր հանրագիտարան», «վերարթնացման առաքեալ»[60]:

[60] Ազատ օր, 6.11.2018:

Իր նորարարական հետազոտություններով մեծանուն հայագետը իր տաղանդավոր սերնդակիցների հետ վերահաստատեց հայ ազգի գոյության իրավունքը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատ օր 2018, օրաթերթ, Աթենք, նոյեմբերի 6:

Ազգագրական հանդես 1903, Թիֆլիս, ազգագրական պատկերազարդ կիսամյա պարբերական, գիրք 10, էջ 39–93, 1904, գիրք 11, էջ 129–196, գիրք 12, էջ 84–94, գիրք 13, էջ 87–111:

Ազգագրական հանդես 1911, գիրք 21, էջ 225–239:

Ալթունյան Գ. 1912, Գեղարվեստ, Չորրորդ տարի, 1911, Արարատ ամսագիր, Էջմիածին, թիվ 5–6, էջ 525–538:

Արասխանյան Ա. 1895, Լևոնյանց Գարեգին: Ջիվանի: Հայոց պարբերական մամուլը, Մուրճ, Թիֆլիս (1889–1907), № 5, 673–680:

Գեղարուեստ 1908, գրական, գեղարուեստական, երաժշտական պատկերազարդ հանդէս խմբագրութեամբ Գարեգին Լեւոնեանի. Առաջին տարի, Մարտ, Թիֆլիս, տպ. «Ելեքտրաշարժ» Օ.Ն. Աղանեանցի (Պօլից 7), № 1, էջ 1–6, 69, 109 Հավելված, էջ Բ, Գ, №2, էջ 82–87, 11–23:

Գեղարվեստ 1909, № 3, էջ 20–24:

Գեղարվեստ 1911, №4, տպ. Մ. Մարտիրոսյանցի, №3, էջ 62–63:

Գեղարվեստ 1913, № 5, արտասահմանյան բացառիկ №1, Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան, էջ 133–137:

Գեղարվեստ 1921, № 7, տպ. Սովնարխոզի, (Պուշկին №3), էջ 55–65:

ԳԱԹ, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, թիվ 1489:

Գալէմքեարեան Գր. 1893, Պատմութիւն հայ լրագրութեան. ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը h. Ա, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 226 էջ:

Գալստյան Թ. 1979, Գարեգին Լևոնյանը և «Գեղարվեստ» հանդեսը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 268 էջ:

Գուլոյան Ա. 1914, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության երեկույթները (29-րդ երեկույթ). Գ. Լևոնյանի բանախոսությունը. Հորիզոն, 1914, № 25:

Զարբհանալեան Գ. 1883, Հայկական մատենագիտութիւն: Այբուբենական ցուցակ տպագր. գիտէն մինչև առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց: 1565–1883, Վենետիկ. 734 էջ:

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2019, լրամշակված հրատարակություն, h. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստ. և ԹԹ հրատ., 624 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2020, ԵԼԺ 14 հատորով, h. 11, Հուշեր, հոդվածներ գրականության և արվեստի մասին, գրախոսություններ, ելույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 810 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2021, ԵԼԺ 14 հատորով, h. 14, Նամակներ (1924–1957), Երևան, Էդիթ-Պրինտ հրատ., 1136 էջ:

Լևոնյան Գ. 1892, Հայ աշուղներ, Ալեքսանդրապոլ, Գ. Սանոյանցի տպ., 151 էջ:

Լևոնյան Գ. 1895, Հայոց պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրապոլ, տպ. Աբ. Մալխասեան, 570 էջ:

Լևոնյան Գ. 1905, Գծագրություն և նկարչություն, մաս 1, Թիֆլիս, «Կուլտուրա», 56 էջ:

Լևոնյան Գ. 1908, Հայկական վայելչագրություն և գեղագրություն դպրոցների և ընտանիքների համար, տետրակ Ա, Գալստյան մատենաշար, 25 էջ:

Լևոնյան Գ. 1908, Հայկական վայելչագրություն և գեղագրություն դպրոցների և ընտանիքների համար, տետրակ Բ, Գալստյան մատենաշար, 25 էջ:

Լևոնյան Գ. 1908, Հայկական վայելչագրություն և գեղագրություն դպրոցների և ընտանիքների համար, տետրակ Գ, Գալստյան մատենաշար, 25 էջ:

Լևոնյան Գ. 1909, Գծագրություն և նկարչություն, մաս 2, Թիֆլիս, «Կուլտուրա», 60 էջ:

Լևոնյան Գ. 1914, Աշխարհե-աշխարհ կամ 20.000 վերստ Եվրոպայում, հ. 1, Թիֆլիս, «Հերմես», 32 էջ:

Լևոնյան Գ. 1934, Հայոց պարբերական մամուլը: Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794–1934), Երևան, հրատ. Մելքոնյան ֆոնդին, 230 էջ:

Լևոնյան Գ. 1941, Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 122 էջ:

Լևոնյան Գ. 1944, Աշուղները և նրանց արվեստը, Երևան, Հայպետհրատ, 106 էջ:

Լևոնյան Գ. 1958, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, Հայպետհրատ, 255 էջ:

Լևոնյան Գ. 1959, Հուշեր, Երևան, Հայպետհրատ, 203 էջ:

Լևոնյան Գ. 1963, Երկեր, Երևան, Հայպետհրատ, 504 էջ:

Հակոբյան Ա. 2016, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական կարևոր հրատարակություններ (XIXդ երկրորդ և XXդ. առաջին կեսերին), Հայագիտական հանդես, № 4 (34), էջ 118:

Հանդես գրականական և պատմական 1896, գիրք 7, Մոսկվա, տպ. Ք. Բարխուդարյանի, էջ 280–316:

Հարո (**Նիկողայոս Տեր-Հարությունյան**) 1878, Հայոց մամուլը Ռուսաստանում եւ Կովկասի մէջ, Թիֆլիս, 135 էջ:

Հովիտ 1910, ազգային հասարակական գրական շաբաթերթ (1910-1917), Թիֆլիս, տպ. Վրաց. Հրատ ընկ. № 7, էջ 11:

Հովիտ 1914, №6, էջ 93–94:

Հորիզոն 1910, Հասարակական գրական օրաթերթ, Թիֆլիս, տպ. «Печатное дело», Կիլածեի (Վելյամինովսկայա փող.), № 132:

Հորիզոն 1912, №№ 76, 79, 76–77, 115:

Հորիզոն 1914, № 25:

Հորիզոն 1917, № 6:

Հորիզոն 1918, №№ 212, 214:

Մկրտչյան Մանե 2020, Գեղարվեստական կրթության հարցերը «Գեղարվեստի» էջերում, Պատմաբանասիրական հանդես, № 1, էջ 143:

Մշակ, 1894, գրական քաղաքական շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, տպ. «Ծերեթելի և ընկերության», № 105:

Մշակ 1914, Քաղաքական և գրական լրագիր, Թիֆլիս, տպ. «Экономя» Большая-Ванская փող., №№ 36, 139, 140:

Մշակ 1917, №№ 20, 23, 24, 26, 27:

Մուրճ 1894, քաղաքական-հասարակական-գրական ամսագիր (1889–1907) Թիֆլիս, տպ. Մ.Դ. Ռոտինեանցի (Գոլովինյան փող. № 41) № 6, էջ 924–926:

Մուրճ 1895, № 5, էջ 673–680:

Շափյու Օգյուստ 1913, Երաժշտական արուեստը դպրոցում, «Գեղարվեստ», Վենետիկ, № 5, էջ 133–137:

Շիրվանզադե 1962, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 10, Երևան, Հայպետհրատ, 723 էջ:

Պատմաբանասիրական հանդես 1970, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., №3, էջ 230, 233:

Պատմաբանասիրական հանդես 2020, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., № 1, էջ 143:

Պարույր 1914, Հայ գրողների հերթական 29-րդ երեկոյթը,Հովիտ, № 6, 93–94:

Սայաթ-Նովա 1931, Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու. Ներածություն Գ. Լևոնյանի, Առաջաբան Պ. Մակինցյանի, Երևան, Հայպետհրատ, 196 էջ:

Սովետական արվեստ 1957, օրգան Հայկական ՍՍՌ մինիստրության, Երևան, №11, էջ 71:

Սովետական գրականություն 1941, գրական-գեղարվեստական տեսական-քննադատական հանդես, Հայաստանի սովետական գրողների միության օրգան, Երևան, № 2, էջ 61–65:

Սուրհանդակ 1910, գրական, քաղաքական-հասարակական և առևտրա-արդյունաբերական անկախ լրագիր, Թիֆլիս, տպ. «Կուլտուրա», № 122:

Սուրհանդակ 1912, №№ 497–498, 502–503:

Տեղեկագիր ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի, 1930, Երևան, №4, էջ 160–178:

Քենիու Գաստոն 1913, Նկարչութիւնը դպրոցում եւ ճաշակի դաստիարակությունը, «Գեղարվեստ», № 5, Վենետիկ, Մխիթարյան տպ. էջ 133–137:

Костанян К. 1913, Летопись на камнях. Сост. К. Костанян. Предисловие (на русском языке) Н. Я. Марра. СПб., изд. Импер. акад. наук, 1913.

Braunshvig M. 1907, L'art et l'enfant: essai sur l'education esthntique, Toulouse. Paris.

Chahpuis 1908, L'Art musical à l'école.– L'Art à École, par MM. Couyba, Léon Riotor, Frantz Jourdain. Paris, pp. 109–112.

Quénioux, Gaston 1908, Le Dessin a l'école et l'Éducation du goût. – L'Art à École, par MM. Couyba, Léon Riotor, Frantz-Jourdain, Paris: Larousse, pp. 89–108.

ПОДВИЖНИК АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ (ОЧЕРК АРМЕНОВЕДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГАРЕГИНА ЛЕВОНЯНА)

ОВАНЕСЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Гарегин Левонян, арменоведение, «Гехарвест», ашуговедение, книгопечатание, Багдасар Дпир, мемуаристика.

Начало двадцатого столетия было «золотым веком» армянской культуры и арменоведения, и Гарегин Левонян занимает особое место в ряду лучших учёных-арменоведов той плодотворной эпохи. Огромен его вклад в дело развития армянской филологии и искусствоведения. Г. Левонян стоит у истоков формирования гуманитарного направления в науке и является одним из основоположников этого направления в арменоведении. Его научно-исследовательские труды затрагивают самые разные области армянской филологии, культуры и искусства: ашуговедение, изобразительное искусство, эстетика истории и теории литературы, искусства книгопечатания, армянского театра и истории армянской периодики. В кругу научных интересов Г. Левоняна всегда находились также художественные произведения классиков русской и зарубежной литературы.

Несмотря на широту интересов Г. Левоняна и его выдающийся вклад в самые разные сферы арменоведения, его главным пристрастием оставалась история периодической печати, а также ашуговедение – области, в которых Левонян создал фундаментальные ценности. Составленные им хронологические сводные списки имеющей 140-летнюю историю армянской периодики являются лучшим подтверждением неоценимости его заслуг перед арменоведением.

Г. Левонян был не только выдающимся учёным-арменоведом, но и одним из пропагандистов и популяризаторов национальной культуры, литературы и искусства; вся его деятельность была направлена на повышение национального самосознания посредством изучения культуры и искусства.

THE DEVOTEE OF ARMENIAN CULTURE
(AN OUTLINE OF THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF GAREGIN LEVONYAN IN THE SPHERE OF ARMENIAN STUDIES)

HOVHANNISYAN S.

Summary

Key words: Garegin Levonyan, Armenian studies, Gegharvest, ashug studies, book printing, Baghdasar Dpir, memoirs.

The beginning of the twentieth century was the “golden age” of the Armenian culture and Armenian studies, and Garegin Levonyan has a special place among the best Armenian scholars of that fruitful era. His contribution to the development of Armenian philology and art criticism is paramount. With his valuable research, he stands at the origins of the formation of Human sciences in Armenia and is one of the founders of this direction in Armenian Studies. His research works cover a variety of fields of Armenian philology, culture and art: Ashug studies, fine arts, aesthetics of the history and theory of literature, the art of printing, Armenian theater and the history of Armenian periodicals. G. Levonyan's scientific interests have always included the artistic works of the classics of Russian and foreign literature.

Despite the large scope of G. Levonyan's interests and his outstanding contribution to various fields in Armenian Studies, his main inclination has always been towards the history of the periodical press, as well as Ashug Studies – the areas in which Levonyan created fundamental values. Compiled by Levonyan himself, the chronological summary lists of Armenian periodicals having a history of 140 years, with their completeness and inclusiveness, the perfection of the presentation of bibliographic data, are the best confirmation of his inestimable services to Armenian Studies.

G. Levonyan was not only an outstanding scholar of Armenian Studies, but also one who advocated and popularized national culture, literature and art; all his activities were aimed at improving national self-consciousness through the study of culture and art.

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Լեզվաբանական հետազոտությունների գիտական լաբորատորիայի վարիչ

lingualal51@mail.ru

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.175-188

ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՄԱՆ ՎԵՐԱՑԱՐԿՎԱԾ ՄԵԽԱՆԻԶՄ

Բանալի բառեր՝ փոխակերպում, վերացարկում, բառակապակցություն, բարդություն, նախածանցման կաղապար, վերջածանցման կաղապար, ածանցակերպ:

Ներածություն

Լեզուն օբյեկտիվ իրականության իրերն ու երևույթները և նրանց բնորոշ հատկանիշներն արտացոլում է որոշակի կաղապարների միջոցով, որոնք պայմանավորված են տվյալ լեզվակիր հանրության լեզվամտածողությամբ և համապատասխանում են նրա վերացարկված մտածողության մոդելներին:

Օբյեկտիվ իրականության արտացոլման գործընթացում լեզուն և գիտակցությունը հանդես են գալիս միասնաբար. առանց մեկի ակտիվ գործունեության, արտացոլման գործընթացը չի կարող կայանալ. դրանք փոխադարձաբար կապված են միմյանց և լրացնում են իրար, և հնարավոր չէ առաջնահերթություն տալ դրանցից մեկն ու մեկին: Լեզվական արտացոլումը լեզվի և գիտակցության բնագավառներից անցնում է լեզվի և մտածողության ոլորտ, որտեղ կարևորվում է լեզվամտածողության դերը՝ արտաքին աշխարհի արտացոլման համապատկերում: Օբյեկտիվ իրականության առարկաները, իրերը և նրանց բնորոշ հատկանիշները տարբեր կերպ են արտացոլվում լեզվական տարբեր հանրությունների լեզվական քարտեզում, որ պայմանավորված է այդ հանրությունների լեզվամտածողության տարբերություններով. յուրաքանչյուր լեզվակիր հանրություն ունի իրեն բնորոշ լեզ-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.11.21, գրախոսվել է 25.11.21, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

վամտածողություն, որ որոշում է արտաքին աշխարհի լեզվական արտացոլման վերացարկվածության աստիճաններն ու արտացոլման մակարդակները:

Լեզվական արտացոլման դրսևորումներից է փոխակերպումը[1]: Փոխակերպումն օբյեկտիվ իրականության արտացոլման վերացարկված մեխանիզմ է, որի տարբեր աստիճաններում ի հայտ են գալիս որոշակի փոխակերպներ, որոնք հատկանշվում են վերացարկվածության տարբեր աստիճաններով: Փոխակերպումը լեզվական միևնույն բովանդակության արտահայտությունն է լեզվական այլ կառույցներով, այլ կերպ ասած՝ փոխակերպել մի նախադասություն՝ նշանակում է այն փոխել մի քերականական ձևից մյուսի՝ առանց փոխելու նրա իմաստը (J.C. Nesfield)[2]:

Փոխակերպման գործընթացի ուսումնասիրությունը բացահայտում է սերման որոշակի կաղապարներ, որոնք վերացարկված մտածողության տարբեր աստիճանների դրսևորումներ են: Լեզվի փիլիսոփայության տեսանկյունից՝ սերման կաղապարներ են համարվում միջուկային նախադասություններն ու բառակապակցությունները, որոնցից սերում են բաղադրյալ բառերի կաղապարները՝ որպես արդյունք նախադասություն – բառակապակցություն փոխակերպական գործընթացի:

Սույն հոդվածում կդիտարկենք բառակապակցությունների և բաղադրությունների սերման կաղապարները՝ որպես լեզվական արտացոլման վերացարկված մեխանիզմի դրսևորումներ:

I. Նախադասությունների փոխակերպում բառակապակցության

Բառակապակցությունները սերում են երկրորդական նախադասություններից, որոնք իրենց հերթին միջուկային նախադասությունների փոխակերպման արդյունք են: Նախադասություն – բառակապակցություն փոխակերպումն ուղեկցվում է կառույցի ստորոգումային հատկանիշի չեզոքացմամբ և անվանական կապակցության ձևավորումով: Բառակապակցությունը լեզվամտածողության առավել վերացարկված մտածողության հետևանք է՝ համեմատած նախադասությունների, որոնք, կարելի է ասել, լեզվամտածողության նախնական աստիճանի (հաղորդակցական) միավորներ են: Փոխակերպման գծային պլանում բառակապակցությունները բնութագրվում են

---

[1] Փոխակերպման մասին տե՛ս **Պետրոսյան** և ուրիշ. 1975: **Պետրոսյան** 1987: ЛЭС 1990. **Ахманова** 1969. **Стариченок** 2008. **Խաչատրյան** 2021:

[2] **Ջահուկյան** 1973, 502:

երկակի դերով. նախ՝ որպես միջուկային նախադասությունների փոխակերպման հետևանք, երկրորդ՝ որպես սերող կաղապարներ՝ բաղադրյալ բառերի ձևավորման համատեքստում:

Փոխակերպումից առաջացած բառակապակցությունները բաժանվում են ազատ և կայուն տեսակների:

ա) Ազատ կապակցությունները երկրորդական նախադասություններից սերած փոխակերպներ են՝ ոչ ստորոգումային բառակապակցություններ, որոնք հոմանշային հարաբերություն են ցուցաբերում բարդ նախադասության ստորադաս բաղադրիչների (նախադասությունների) նկատմամբ: Հմմտ. Ագուլեցի վաճառականը հպարտությամբ ցույց էր տալիս այն ամենը, *ինչ ինքն ուներ* (ՀՂ): Ագուլեցի վաճառականը հպարտությամբ ցույց էր տալիս *իր ունեցածը:*

Փոխակերպման ընթացքում ստորադաս նախադասությունը բայական լրացումներով հանդերձ վերածվում է հոմանիշ անվանական բառակապակցության. առաջանում է անվանական անդեմ նախադասություն՝ անվանական անդամների խմբով: Հմմտ.

Մխիթարը վերադարձավ Հալիձոր (ՍԽ) – *Մխիթարի վերադարձը Հալիձոր:* Ինքնաթիռը թռչում է Մոսկվայի երկնակամարով – *Ինքնաթիռի թռիչքը Մոսկվայի երկնակամարով* (ԳԹ):

բ) Կայուն կապակցություններն ի հայտ են գալիս նախադասություն **>** ազատ կապակցություն **>** կայուն կապակցություն փոխակերպման (փոխկաղապարման) երկրորդ աստիճանում՝ կապակցության բաղադրիչների շարադասական դիրքի համապատասխան տեղաշարժերի կամ որոշ բաղադրիչների զեղչման հետևանքով:

- Նախադասության բայ-ստորոգյալն իր մակբայ-լրացումով փոխակերպվում է դերբայական դարձվածի, իսկ կաղապարի շարադասական դիրքի համապատասխան տեղաշարժով (փոխկաղապարմամբ) մակբայ-լրացումը դառնում է գոյական որոշյալի ածական-որոշիչ[3]: Հմմտ. խոսքը նոր է ասել **>** նոր ասված խոսք **>** *նոր խոսք ասել,* աշխարհը նոր է հայտնաբերվել **>** նոր հայտնաբերված աշխարհ **>** *նոր աշխարհ հայտնաբերել,* էջը նոր է բացել **>** նոր բացած էջ **>** *նոր էջ բացել,* կյանքը նոր է տվել **>** նոր տված

[3] **Խաչատրյան** 1996, 124–125:

կյանք >*նոր կյանք տալ*, կապիտալն էժան է ձեռք բերել > էժան ձեռք բեր(վ) ած կապիտալ > *էժան կապիտալ ձեռք բերել* և այլն:

- Ազատ կապակցությունների դերբայ-որոշիչը կարող է զեղչվել, և մակբայ-լրացումը կայուն կապակցություններում փոխկաղապարմամբ կարող է հանդես գալ իբրև ածական-որոշիչ: Հմմտ. աստղը վատ է լույս տալիս > վատ լույս տվող աստղ > *վատ աստղ (-ի տակ ծնվել)*, աչքը լավ է տեսնում > լավ տեսնող աչք > *լավ աչք (ունենալ), լավ աչքով (նայել)*, աչքը վատ է տեսնում > վատ տեսնող աչք > *վատ աչք (ունենալ), վատ աչքով (նայել)*, ականջը ծանր է լսում > ծանր լսող ականջ > *ծանր ականջ:*

Այդ կաղապարով են առաջացել նաև *ծանր ձեռք, ձեռքը ծանր, ծանր գլուխ, գլուխը ծանր, ծանր խոսք* կայուն կապակցությունները:

Գոյականական բառակապակցության գոյականական անդամի զեղչման հետևանքով որոշչային դիրքի ածականը փոխկաղապարմամբ ձեռք է բերում պարագայական գործառույթ բայական անդամի լրացման դերում՝ հատկանշվելով մակբայի արժեքով[4]: Այսպես՝ *հանգիստ* սրտով մնալ > *հանգիստ* մնալ, *հանգիստ* խղճով կենալ > *հանգիստ* կենալ, ծովը տանել՝ *ծարավ վիճակում* հետ բերել > ծովը տանել՝ *ծարավ* հետ բերել, դառը դատել՝ *դատարկ գրպանով* նստել > դառը դատել՝ *դատարկ* նստել և այլն:

II. Բառակապակցությունների փոխակերպում բաղադրյալ բառերի

Բարդ և ածանցավոր բառերը բառակապակցությունների և դերբայական դարձվածների հետագա փոխակերպման արդյունք են[5]: Բաղադրյալ բառերը լեզվամտածողության մակարդակով մեկ քայլ բարձր են բառակապակցություններից. ըստ այդմ՝ բաղադրյալ բառերը վերացարկված լեզվամտածողության առավել բարձր աստիճանի դրսևորումներ են, քան նրանց սերիչ կաղապարները՝ բառակապակցությունները: Ընդ որում՝ ձևավորման ժամանակագրությամբ բարդությունները նախորդում են ածանցավոր բառերին. ածանցական կազմություններն առավել բարձր վերացարկվածության հետևանք են և հաջորդում են բարդություններին՝ եզրափակելով փոխակերպման գործընթացը:

1. *Բարդությունները* կարելի է քննել ըստ վերջնաբաղադրիչի արտահայտության պլանի: Ըստ այդ սկզբունքի՝ բարդությունները լինում են երեք տե-

---

[4] **Соколова** 1973, 77:

[5] **Ջահուկյան** 1973, 565:

սակի՝ *բայահիմքով, անվանական բաղադրիչով և բայաբաղադրիչով ձևավորված կազմություններ:*

Ա. Բայահիմքով կազմություններ. Այս կարգի բարդությունները պահպանում են սերող կաղապարների բաղադրիչների շարահյուսական (ստորադասական) հարաբերությունները. ամբողջ բարդությունը հատկանշվում է ենթակայական կամ հարակատար դերբայի նշանակություններով:

ա) Բարդություններ, որոնց վերջին բաղադրիչն արտահայտում է *ենթակայական դերբայի իմաստ:* Այդպիսի բարդությունների մեջ կարելի է առանձնացնել այն կազմությունները, որոնց վերջին բաղադրիչները գրաբարյան կանոնավոր բայերի երկրորդ հիմքի ձևեր են: Այդպիսի բարդության կաղապարներն ունեն երկանդամ կառուցատիպ, ձևավորվել են տարբեր կաղապարներով. կաղապարի տարրերը հատկանշվում են բաղադրիչների տարաբնույթ հարաբերություններով:

Այսպես, հետևյալ բարդությունները առաջացել են *գոյական* + *բայահիմք* **>** *գոյական* կաղապարով, որոնց բաղադրիչներն արտահայտում են «ստորոգյալ-խնդիր» հարաբերություն.

մատույց **>** (**<** մատուցանել) - կառամատույց, նավամատույց, *ասաց* **>** (**<** ասել) - տաղասաց, ողբասաց, երգասաց, բանասաց, *խաղաց* **>** (**<** խաղալ) - լարախաղաց:

Որոշ բարդություններ առաջացել են *գոյական* + *բայահիմք* **>** *ածական* կաղապարով, ինչպես՝

ցույց **>** (**<**ցուցանել) - ուղեցույց, կողմնացույց, հեռուստացույց, *աղաց* **>** (< աղալ) - սրճաղաց, ոսկրաղաց, *կեզ* **>** (< կիզուլ) - հրկեզ, *(զ)անգ* **>** (<անցանել) - երդմնազանց, օրինազանց և այլն:

Ենթակայական դերբայի իմաստով բարդությունների մեջ հանդիպում են գրաբարի անկանոն բայերի երկրորդ հիմքով կազմություններ, որոնք ձևավորվել են *գոյական* + *բայահիմք* **>** *գոյական կամ ածական* կաղապարով, ինչպես՝ *արար* **>** (<առնել) - շինարար, կազմարար, գյուտարար, *տու* **>** (<տալ) - լուսատու, բերքատու, մրգատու, խորհրդատու, *տար* **>** (<տանել) - բեռնատար, նավթատար, գազատար, ուղևորատար, մարդատար, *կեր* **>** (<ուտել) - բուսակեր, խոտակեր, հացակեր, մսակեր, սրտակեր և այլն:

Եթե փորձենք հետընթաց քայլերով վերականգնել վերոբերյալ բարդությունների սերող կաղապարները, կստանանք փոխակերպման գործընթացի հետևյալ դրսևորումները.

Այս մարդը *խնդիր է հարուցում* (միջուկային նախադասություն): Այս մարդը չի ընդունվում ունկնդիրների կողմից: Այս մարդը, *որ խնդիր է հարուցում,* չի ընդունվում ունկնդիրների կողմից: *Խնդիր հարուցող* մարդը չի ընդունվում ունկնդիրների կողմից: *Խնդրահարույց* մարդը չի ընդունվում ունկնդիրների կողմից:

Փոխակերպված որոշ բարդությունների երկրորդ բաղադրիչները համընկնում են *բայի առաջին հիմքին:* Որոշ բարդություններ ձևավորվել են *մակբայ + բայահիմք* **>** *ածական* կաղապարով, որոնց բաղադրիչներն արտահայտում են «ստորոգյալ-պարագա» հարաբերություն, ինչպես՝ *խոս* **>** (**<**խոսել) - ճշմարտախոս, ստախոս, շատախոս, արագախոս, մեծախոս, քչախոս, *շարժ* **>** (**<**շարժել) - դանդաղաշարժ, արագաշարժ, դյուրաշարժ, *ծագ* **>** (**<** ծագել) - նորածագ:

Այս կառուցատիպի բարդությունների մի զգալի մասը ձևավորվել է *գոյական + բայահիմք* **>** *գոյական // ածական* կաղապարով, որոնք բնորոշվում են բաղադրիչների «ստորոգյալ-խնդիր» շարահյուսական հարաբերությամբ, ինչպես՝ *թուխ* **>** (**<**թխել) - հացթուխ, *հարդար* **>** (**<**հարդարել) - վարսահարդար, մատնահարդար, *դրուժ* **>** (**<**դրժել) - ուխտադրուժ, *վաճառ* **>** (**<**վաճառել) - հացավաճառ, տոմսավաճառ, *գուշակ* **>** (**<**գուշակել) - բախտագուշակ, աստղագուշակ և այլն:

Գոյական + բայահիմք **>** *գոյական* կաղապարով է ձևավորվել՝ *ցան* **>** (**<**ցանել) - սերմնացան, շարքացան, հրացան:

Այս բարդությունների ելակետային կաղապարների բացահայտումը կատարվում է մեթոդական նույն սկզբունքով, ինչ վերոբերյալ բարդությունների դեպքում: Հմմտ. *Այս մարդը բախտ է գուշակում* (միջուկային նախադասություն): Այս մարդը մեծ համբավ ունի: Այս մարդը, *որ բախտ է գուշակում,* մեծ համբավ ունի: *Բախտ գուշակող* այս մարդը մեծ համբավ ունի: *Բախտագուշակ* այս մարդը մեծ համբավ ունի:

բ) Բարդություններ, որոնց վերջին բաղադրիչն արտահայտում է *հարակատար դերբայի իմաստ:* Այս բարդությունները նույնպես դասակարգվում են ըստ այն հանգամանքի, թե դրանց երկրորդ բաղադրիչը բայի ո՛ր հիմքին է համընկնում:

Այսպես, հետևյալ բարդությունների վերջնաբաղադրիչները համընկնում են գրաբարի *բայերի երկրորդ հիմքին*. բարդությունները ձևավորվել են *մակբայ + բայահիմք* **>** *ածական* կաղապարով, որոնք բնորոշվում են բաղադրիչների «ստորոգյալ –պարագա» հարաբերությամբ.

-եկ **>** (**<**գալ) - նորեկ, դրսեկ, *-մուտ* **>** (**<**մտանել) - նորամուտ *-կառույց* **>** (**<**կառուցանել) - նորակառույց, կիսակառույց:

Ստորև բերվող բարդության վերջնաբաղադրիչները համընկնում են *բայի առաջին հիմքին.*

-խառն **>** (**<**խառնել) - արտասվախառն, *-պատ* **>** (**<**պատել) - պարսպապատ, ձյունապատ, մշուշապատ, *-թուխ* **>** (**<**թխել) - նորաթուխ և այլն:

Եթե վերականգնենք այս բարդությունների սերող կաղապարներն ըստ անցման (ձևավորման) աստիճանների, ապա պարզ կդառնա, որ դրանց վերջնաբաղադրիչն արտահայտում է հարակատարի իմաստ: Հմմտ.

Դիմացի լեռը պատվել է մշուշով (միջուկային նախադասություն): **>** Դիմացի լեռը հորիզոնի վերջին կետն է:

Դիմացի լեռը, *որ պատվել է մշուշով*, հորիզոնի վերջին կետն է: *Մշուշով պատված* դիմացի լեռը հորիզոնի վերջին կետն է: *Մշուշապատ* դիմացի լեռը հորիզոնի վերջին կետն է:

Բ. Անվանական բաղադրիչով բարդությունների վերջնաբաղադրիչի դերում հանդես են գալիս հիմնականում սոմատիզմները, հազվադեպ՝ նրանց հատկանիշները: Այս բարդությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ելնելով արմատական բաղադրիչի գործառական արժեքից (կախյալ և անկախ): Այդ բարդությունները ձևավորվել են *ածական* + *գոյական* **>** *ածական* կաղապարով և բնորոշվում են բաղադրիչների «որոշիչ-որոշյալ» հարաբերությամբ:

ա) Անկախ վերջնաբաղադրիչ ունեն հետևյալ բարդությունները.

ժպիտ **>** լուսաժպիտ, քաղցրաժպիտ, *ակ(ն)* **>** խաժակն, բյուրակն, *հեր* **>** գանգրահեր, թխահեր, շիկահեր, սևահեր, սպիտակահեր, *մազ* **>** թավամազ, գանգրամազ, սևամազ, սպիտակամազ, *ճակատ* **>** պնդաճակատ, կարծրաճակատ, *սիրտ* **>** սևսիրտ և այլն:

Ցույց տանք միջուկային նախադասություններից բարդությունների փոխակերպման աստիճանները՝ համապատասխան օրինակներով:

Լիլիթը լուսավոր ժպիտ ունի (միջուկային նախադասություն): Լիլիթը գեղեցիկ աղջիկ է: Լիլիթը, *որ լուսավոր ժպիտ ունի*, գեղեցիկ աղջիկ է: *Լուսավոր ժպիտ ունեցող* Լիլիթը գեղեցիկ աղջիկ է: *Լուսաժպիտ* Լիլիթը գեղեցիկ աղջիկ է:

բ) Կախյալ բաղադրիչ ունեն այն բարդությունները, որոնց վերջնաբաղադրիչը անեզական գոյական է: Դրանք ձևավորվել են *ածական* + *գոյական* **>** *ածական* կաղապարով, որոնք ունեն «մի բան ունեցող» հատկանշային նշանակություն, որոնց բաղադրիչները արտահայտում են «որոշիչ-որոշ-

յալ» հարաբերություն: Բարդությունների վերջնաբաղադրիչները փոխակերպված տարբերակներում դրսևորում են դերբայական իմաստներ: Հմմտ.

(Նա) սուր միտք ունի **>** սուր միտք ունեցող **>** սրամիտ:

Այդ բարդություններից են՝ *դեմ(ք)* **>** գեղեցկադեմ, խոժոռադեմ, *հոն(ք)* **>** մրահոն, սևահոն, կարմրահոն, *ձեռ(ն)* **>** առատաձեռն, ունայնաձեռն, դատարկաձեռն, ճերմակաձեռն, *հայաց(ք)* **>** խստահայաց, ուղղահայաց, *միտ(ք)* **>** թանձրամիտ, ուղղամիտ, սրամիտ, *կամ(ք)* **>** բարեկամ, չարակամ և այլն: Հմմտ.

Դորիանը գեղեցիկ դեմք ունի (միջուկային նախադասություն): Դորիանը, *որ գեղեցիկ դեմք ունի,* կարծես չի ծերանում: *Գեղեցիկ դեմք ունեցող* Դորիանը կարծես չի ծերանում: *Գեղեցկադեմ* Դորիանը կարծես չի ծերանում:

Լեզվում վերացարկվածությունը հասցնում է այն բանին, որ ստեղծված բարդության կաղապարներն ինքնուրույն արժեք են ստանում, և նրանցով համաբանորեն կազմվում են նոր բառեր՝ անկախ բարդության կաղապարի համար հիմք ծառայած բառակապակցությունների և նախադասությունների կաղապարներից:

Գ. *Բայաբաղադրիչներով բարդությունների* սերման կաղապարների վերաբերյալ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ հաճախ դժվար է սահման դնել այս տիպի բարդ հիմքերի և բայական հիմքերով կազմված գոյականներից ու ածականներից երկրորդաբար կազմված բայերի միջև. այսպես, ահաբեկ-ը կարող է մեկնաբանվել կա՛մ որպես *ահաբեկ* ածականի բայացված ձև, կա՛մ դիտվել որպես *ահով բեկ-ել* բառակապակցությունից ստացված բարդություն. այսպիսի դեպքերում հարկավոր է ստուգել, թե արդյոք բարդ հիմքը անկախ չի՞ գործածվում որպես ածական կամ գոյական[6]:

Այս կարգի բարդությունները առաջացել են *գոյական + բայ* **>** *բայ* կաղապարներով, ինչպես՝ ալիքներով կոծել **>** ալեկոծել, անդամները հատել **>** անդամահատել, արդյունքը հանել **>** արդյունահանել, արծաթով պատել **>** արծաթապատել, ոսկով (լուծույթով) ջրել **>** ոսկեջրել, ոսկով (զ)օծել **>** ոսկեզօծել, ահով զանգել **>** ահազանգել, ասեղ(ներ)ով գործել **>** ասեղնագործել, նկար(ներ)ով զարդարել **>** նկարազարդել, ական(ներ)ով պատել **>** ականապատել և այլն:

Վերականգնենք այս կարգի բարդության սերիչ կաղապարներից՝ փոխակերպման օրինակներով: Հմմտ.

---

[6] **Ջահուկյան** 1989, 223:

Վարպետը մտածում է: *Վարպետը նկարներով է զարդարում որմնապատը* (միջուկային նախադասություն): Վարպետը մտածում է *նկարներով զարդարել* որմնապատը: Վարպետը մտածում է *նկարազարդել* որմնապատը:

Որոշակի դիրքում բայական բարդությունների սերիչ կաղապարների (բառակապակցությունների) անվանական բաղադրիչներ են դառնում ածական// մակբայ տարարժեք բառերը. նման բարդությունները ձևավորվում են *ածական// մակբայ + բայ* **>** *բայ* կաղապարներով, ինչպես՝ շատ խոսել **>** շատախոսել, բռնի գրավել **>** բռնագրավել, երկար ձգել **>** երկարաձգել, համառոտ գրել **>** համառոտագրել, ամուր պնդել **>** ամրապնդել:

Այս կարգի բարդությունների սերիչ կաղապարները՝ միջուկային նախադասություններ ու բառակապակցություններ, հատկանշվում են հիմնաբաղադրիչների ընթացայնության գաղափարով, որ պահպանվում են փոխակերպների իմաստային կառուցվածքում: Հմմտ. (Նա) մտածում է: *(Նա) համառոտ է գրում* (միջուկային նախադասություն): Նա մտածում է *համառոտ գրել*: Նա մտածում է *համառոտագրել*:

2. Ածանցավոր կազմությունները հետևանք են լեզվական միավորների աստիճանական վերացարկման գործընթացի. փոխակերպման վերջնական փուլում տեղի է ունենում բայական բովանդակության վերացարկում, և առարկայական նշանակությամբ միավորները (բարդության բաղադրիչները) վերածում են բառակազմական երկրորդական ձևույթների՝ իրենց բառակազմական նշանակությամբ արտահայտելով բարդության վերջին բաղադրիչների (նյութական) նշանակությունը:

Ածանցավոր կազմությունները բաժանվում են երկու խմբի. մի դեպքում փոխակերպները վերջածանցավոր կազմություններ են, երկրորդ դեպքում՝ նախածանցավոր:

Ա. Վերջածանցավոր կազմություններ. այս կարգի բառերի ածանցները փոխարինում են *ունենալ* բայի ենթակայական կամ հարակատար դերբայներին՝ «մի բան ունեցող / ունեցած կամ չունեցող / չունեցած» նշանակություններով:

Վերջածանցավոր փոխակերպների սերող հիմքերը հիմնականում գոյական անուններ են (բաղադրյալ հիմքերը՝ թվական լրացումներով, որոնք սերիչ կաղապարներում ունեցել են խնդրային գործառույթներ): Հմմտ. *-անի* **>** յոթգլխանի, երկհարկանի, քառոտանի, միոտանի, *-ավետ* **>** բուրավետ, ծաղկավետ, հոտավետ, բուրումնավետ, գինեվետ, *-անոց* **>** երեքանոց, հինգկոպեկանոց, *-ատ* **>** պոչատ, գունատ, կիսատ, կռնատ, *-(ա)պան* **>** այ-

գեպան, դռնապան, կառապան, բարապան, պարտիզպան, *-(ա)լի* > արյունալի, ցավալի, *-եղ* > ուժեղ, համեղ, զորեղ, շնչեղ, ձայնեղ, մարմնեղ, *-յա / ե* > ոսկյա / ոսկե, արծաթյա / արծաթե, երկաթյա /երկաթե, - *ոտ* > բրդոտ, ճարպոտ, յուղոտ, մրոտ և այլն:

Ինչպես նկատելի է այս բաղադրությունների ձևավորման դիտվածքից, դրանք առաջացել են *գոյական +ածական* > *ածական* փոխակերպական կաղապարով:

Վերականգնենք դրանց փոխակերպական քայլերի կաղապարները: Նկատենք, որ ածանցական կաղապարներում ածանցը փոխարինում է հատկանշային բովանդակություն ունեցող դերբայներին: Հմմտ.

Բնակարանը երկու հարկ ունի (միջուկային նախադասություն): Այն գտնվում է գլխավոր փողոցի վրա: Բնակարանը*, որ երկու հարկ ունի,* գտնվում է գլխավոր փողոցի վրա: *Երկու հարկ ունեցող* բնակարանը գտնվում է գլխավոր փողոցի վրա: *Երկհարկանի* բնակարանը գտնվում է գլխավոր փողոցի վրա:

Որոշակի դեպքերում փոխկաղապարված կապակցություններում մակբայական բաղադրիչները կարող են փոխարինվել մակբայանիշ նախածանցներով, այդ դեպքում բարդությունները հարադրությունների կամ ազատ կապակցությունների նկատմամբ ցուցաբերում են իմաստային նրբերանգներ: Բաղադրության կաղապարն է՝ *ածանց + բայ* > *բայ*.

ա) դուրս > *արտ.* դուրս բերել > արտաբերել, դուրս հանել > արտահանել, դուրս մղել > արտամղել, դուրս շնչել > արտաշնչել,

բ) ներս > *ներ.* ներս դնել > ներդրել, ներս մտցնել > ներմուծել, ներս բեռնել > ներբեռնել,

գ) կրկին//նորից > *վեր(ա).* նորից կազմել > վերակազմել, նորից զինել > վերազինել, նորից շինել > վերաշինել, կրկին՝ նորից դառնալ > վերադառնալ, նորից գրել > վերագրել,

դ) բարձր > *գեր.* բարձր դասել > գերադասել, բարձր գնահատել > գերագնահատել,

ե) ցածր > *ստոր.* ցածր դասել > ստորադասել,

զ) հակառակ > *հակ.* հակառակ ասել > հակասել,

է) հավասար > *համ.* հավասար դասել > համադասել:

Վերականգնենք այս բարդությունների սերիչ կաղապարներից՝ փոխակերպման օրինակներով: Հմմտ. Ֆրանսիական կառավարությունը որոշում է կայացնում: Ֆրանսիական կառավորությունը *դուրս է հանում* ներգաղթյալ-

ներին (միջուկային նախադասություն): Ֆրանսիական կառավարությունը որոշում է կայացնում՝ *դուրս հանել* ներգաղթյալներին: Ֆրանսիական կառավարությունը որոշում է կայացնում *արտահանել* ներգաղթյալներին:

Բ. Նախածանցավոր կազմություններ. այս կարգի փոխակերպներն արտահայտում են «մի բան չունեցող, մի բանից զուրկ» իմաստներ՝ պայմանավորված նախածանցի բառակազմական նշանակությամբ: Տվյալ դեպքում, մինչև ածանցավոր կազմության ձևավորումը, հատկանիշի բացակայությունը արտահայտվել է նյութական նշանակություն ունեցող բառերով: Ածանցի (ածանցավոր կազմության) ի հայտ գալը պայմանավորված է վերացարկվածության առավել բարձր աստիճանով:

Այդ բառերը հիմնականում ժխտական նախածանցով կազմություններ են, ինչպես՝ *ան-* **>** անտուն, անգո, անիմաստ, անկախ, անսահման, անհրապույր, *դժ-* **>** դժկամ, դժգույն, դժգոհ, *ապ-* **>**ապաբախտ, ապօրինի, ապուշ, ապերջանիկ, ապերախտ, *տ-* **>** տհաս, տմարդի, տկար, *չ-* **>** չկամ, չտես, չհաս, չբեր և այլն:

Նախածանցավոր կազմություններն առաջացել են *ածանց + գոյական* **>** *ածական, ածանց + բայահիմք* **>** *ածական, ածանց+ ածական* **>** *ածական* կաղապարներով:

Վերականգնենք այս բառերի փոխակերպական քայլերի կաղապարները.

Այս մարդը տուն չունի (միջուկային նախադասություն): Նա մոլորված է: Այս մարդը, *որ տուն չունի,* մոլորված է: *Տուն չունեցող* մարդը մոլորված է: *Անտուն* մարդը մոլորված է:

Բաղադրությունների մեջ առանձին խումբ են կազմում այն բառերը, որոնք վերջանում են ***ածանցակերպներով:***

Այդ կազմությունները ձևավորվել են *բայահիմք + ածանցակերպ* **>** *գոյական* կամ *ածական* կաղապարներով և սովորաբար արտահայտում են ենթակայական դերբայի նշանակություն: Այդ բառերից են՝ *-գետ* **>** (< գիտենալ – իմացող) - լեզվագետ, գրականագետ, իրավագետ, բնագետ, *-գործ* **>** (< գործել –որևէ գործով զբաղվող) - հողագործ, գորգագործ, թիթեղագործ, մանածագործ, *-վար* **>** (< վարել – վարող) - նավավար, գործավար, հեռախոսավար, մեքենավար, խմբավար, *-բան* **>** (< որևէ ուսմունք իմացող) – իրավաբան, լեզվաբան, հոգեբան, փաստաբան, *-բեր* **>** (< բերել - բերող) - անձրևաբեր, ամպրոպաբեր, լրաբեր, գրաբեր, նամակաբեր:

Դիտարկենք այս բառերի սերման կաղապարները՝ փոխակերպման օրինակներով.

Արամը մեքենա է վարում (միջուկային նախադասություն)։ Նա ճանաչ- ված մասնագետ է։ Արամը, *որ մեքենա է վարում,* ճանաչված մասնագետ է։ *Մեքենա վարող* Արամը ճանաչված մասնագետ է։ *Մեքենավար* Արամը ճա- նաչված մասնագետ է։

Եզրակացություններ

Փոխակերպումը լեզվափիլիսոփայական գործընթաց է, որ կապվում է նախ՝ օբյեկտիվ իրականության, ապա նաև լեզվական վերացարկման գոր- ծընթացի հետ՝ որպես արտացոլման բարձր մակարդակի դրսևորում։ Փո- խակերպական գործընթացն ուղեկցվում է *նախադասություն* **>** *բառակապակ- ցություն* **>** *բաղադրյալ բառեր* անցման օղակներով, որոնք հատկանշվում են վերացարկվածության տարբեր աստիճանով։

Փոխակերպման գործընթացում փոխակերպների իմաստային բեռնվա- ծությունը կրում է բայական բաղադրիչը, որ նախադասությունների պարզ ստորոգյալից փոխակերպվում է բառակապակցության դերբայի, իսկ բար- դության մեջ՝ բայահիմքի՝ հանդես գալով որպես դոմինանտ վերջնաբաղադ- րիչ։

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչատրյան Լ.Մ. 1996, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն», Երևան, 257 էջ։

Խաչատրյան Լ.Մ. 2021, Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն», Երևան, 446 էջ։

Պետրոսյան Հ.Զ. 1987, Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան», Երևան, 686 էջ։

Պետրոսյան Հ.Զ., Գալստյան Ս.Ա., Ղարագյուլյան Թ.Ա. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 316 էջ։

Ջահուկյան Գ.Բ. 1973, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 502 էջ։

Ջահուկյան Գ.Բ. 1989, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 319 էջ։

Ахманова О.С. 1969, Словарь лингвистических терминов, «Советская Энциклопедия», Москва, 605 с.

Соколова Г.Г. 1973, Транспозиция прилагательных и существительных, изд.-во «Высшая школа», Москва, 235 с.

Стариченок В.Д. 2008, Большой лингвистический словарь, изд.-во «Феникс», Ростов-на-Дону, 811 с.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԹ – «Գրական թերթ»

ՀՂ – Հովհ. Ղուկասյան

ՍԽ – Սերո Խանզադյան

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, «Советская Энциклопедия», Москва, 683 с.

ТРАНСФОРМАЦИЯ КАК АБСТРАГИРОВАННЫЙ МЕХАНИЗМ ЯЗЫКОВОЙ РЕФЛЕКСИИ

ХАЧАТРЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: трансформация, абстракция, словосочетание, сложные слова, префиксальная модель, суффиксальная модель, аффиксоид.

Трансформация – это выражение одного и того же языкового содержания с помощью альтернативных структур, рассматриваемая как абстрагированный механизм языковой рефлексии. Процесс трансформации осуществляется поэтапно: предложение – фраза –составное слово, которые характеризуются разной степенью абстракции.

Моделями трансформации предложения в словосочетание являются подчинительные словосочетания, которые превращаются из коммуникативных в номинативные единицы (свободные и устойчивые сочетания). Устойчивые сочетания образуются путем соответствующего смещения синтаксической позиции свободной модели или посредством эллипсиса компонентов.

Модели составных и производных слов, в свою очередь, характеризуются разной степенью абстракции. Суффикс имеет более высокую степень абстракции, чем компонент сложного слова. Модели сложных слов характеризуются наличием конечных компонентов различных конструкций: глагольные основы, именные компоненты и глагольные компоненты. Деривационные модели бывают двух видов: префиксальные и суффиксальные.

В процессе трансформации глагольный компонент несет на себе семантическую нагрузку преобразований. Из простого предиката предложения он превращается в причастие в рамках словосочетания, а в сложных словах – в глагольную основу, выступающую в качестве доминирующего компонента.

TRANSFORMATION AS AN ABSTRACTED MECHANISM OF LINGUISTIC EXPRESSION

KHACHATRYAN L.

Summary

Key words: transformation, abstraction, word-complexity, word-combination, prefixal pattern, suffixal pattern, affixoid.

Transformation is the expression of the same linguistic content using alternative structures, it is seen as an abstracted mechanism of linguistic expression. The transformation is accomplished through sentence-phrase-composition stages which are characterized by different degrees of abstraction.
The generating patterns of transformation of a sentence into a word-combination are subordinate word-combinations which transform from communicative into nominal units (free and fixed combinations). Fixed combinations are formed by the corresponding displacement of the syntactic position of a free pattern or by means of the elipsis of the components.

Patterns of compound and derivative words are in their turn characterized by various degrees of abstraction. A suffix has a higher degree of abstraction than a component of a compound word. The patterns of compound words are characterized by the existence of final components and they come in a variety of constructions: verb-stems, nominal components, and verb-components. Derivational patterns are characterized from two perspectives: prefixal and suffixal.

In the process of transformation – the verbal component bears the semantic load of transformations. It is transformed from a simple predicate of the sentence into a derived word-combination, whereas in the compound words – into a verb-stem acting as the dominant component.

АЛЬБЕРТ МУШЕГЯН*

Доктор филологических наук, урартолог

Института литературы им. М. Абегяна НАН РА

albert.musheghyan@yandex.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.189-197

АРТЕФАКТЫ ИЗ РАСКОПОК КАРМИР БЛУРА И НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ УРАРТСКОГО ТЕРМИНА ŠIŠUHANI

Ключевые слова: урартоведение, артефакты, археологи, Кармир блур, Эрмитаж, šišuhani, Аргишти I.

Газета «Голос Армении» (от 9 декабря 2021 г.) напечатала весьма интересную статью о раскопках армянских и австрийских археологов на территории Кармир блура, в крепости урартского бога войны Тейшеба. Как известно, первым и многолетним руководителем раскопок на территории Кармир блура был востоковед, археолог, доктор исторических наук, профессор Борис Борисович Пиотровский (1930–1964 гг.). В дальнейшем академик АН СССР Пиотровский был выдвинут на пост директора Государственного Эрмитажа в Санкт-Петербурге (1964–1990 гг.). В годы учебы на европейском отделении филологического факультета Ереванского госуниверситета, по инициативе кафедры истории, мне посчастливилось учавствовать в экскурсии на Кармир блур в 1951 году, где я имел возможность выслушать разъяснения Б. Пиотровского о международно признанном древнем Урартском государстве.

В своем интервью корреспонденту Sputnik Армения Лауре Саркисян директор музея-заповедника «Эребуни» Микаэл Бадалян отмечает, что «открытое в ходе раскопок на территории холма «Кармир блур» большое строение имеет огромное значение как для Армении, так и всего археологического мира. Второго такого строения в нашей стране до сих пор не было найдено. Находка позволит прояснить многие аспекты урартоведе-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 01.08.22, գրախոսվել է 22.08.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

ния в Армении, а также включить нашу страну в недлинный список стран, на территории которых были обнаружены подобные сооружения. Нами был раскопан огромный комплекс длиной 24 метра, шириной 14 метров с мощными стенами высотой 1,5 метра, с мощеным полом. Там же были обнаружены лошадиные кости. Это может свидетельствовать о том, что территория служила королевской конюшней ... Аналогичные, но с более скудными артефактами сооружения были раскопаны на территории Ирана и Израиля».

По прочтении статьи в газете «Голос Армении» о расчистке Кармир блура и выявлении урартской царской конюшни у меня возникло желание сообщить, что за последние годы мною были раскрыты и семантически переистолкованы многие урартские термины, которые до сих пор объяснялись и переводились «как предположительный перевод согласно контексту». Этот метод, широко используемый всеми европейскими и американскими урартоведами, является весьма сомнительным способом раскрытия смысла слов, как доказывает мой личный опыт. Одним из расшифрованных мною многочисленных спорных урартских терминов является знаковый термин «šišuhani», который немецкий урартовед Фридрих Вильгельм Кёниг в своей книге «Handbuch der chaldischen Inschriften»[1] переводит с почти нулевым значением: «wiederum» («вновь»)[2]. Приходится констатировать, что представители международного братства урартских переводчиков, все до одного следуя Кёнигу, переняли это значение. Например, видный армянский урартовед Николай Арутюнян в своем «Корпусе урартских клинообразных надписей»[3] термин šišuhani переводит, следуя опять-таки Ф.В. Кёнигу, как наречие «вновь». Этот термин трижды отмечен в двух надписях Аргишти I – №173 и №174[4] .

Вопреки данному, международно принятому несостоятельному истолкованию, мною, как было отмечено выше, давно была дана новая семантическая интерпретация термина «šišuhani». К моему удивлению, разноя-

[1] **König F.W.** 1955, 1957.

[2] **König F.W.** 1955, 1957. Band II, S. 202.

[3] **Арутюнян** 2001.

[4] **Арутюнян Н.В.** КУКН: №173 столбец I, строка 5, с. 155 и столбец V, строка 43, с. 176; №174 камень А, строка 14, с. 184.

зычные урартоведы не догадались, что термин «šišuhani» – сложное слово, состоящее из двух корней: «šišu» (= конь, лошадь, скакун, жеребец) и «han» (= постоялый двор). В урартских надписях вместо šišu или sisu обычно употребляется армяно-урартское обозначение коня «KUR.RA», что знакомо нам из армянского эпоса как «Куркик-Джалали», так что крестьянская форма «քուռակ» имеет урартскую древность. Второй корень «хан(е)» в вавилонском языке имеет более широкое правовое значение; например, в словосочетании šapituu[t Hanк] означает «судебная контора» или «судейское учреждение». В урартской лексике дважды встречается также слово «sirihani», с весьма спорным переводом И.В. Дьяконова – «хлев или загон».

Между тем, найденное армянскими и австрийскими археологами пристанище коней, где были обнаружены останки лошадей, полностью совпадает с моей интерпретацией урартского термина «šišuhani». По моему разумению найденное сооружение не конюшня, а в более широкой интерпретации – «пристанище (իջևանատուն) королевской кавалерии (այրուձի)» для ночлега и смены уставших коней свежими конями для продолжения похода, иногда непосредственно перед сражением с врагом.

Урартский царь Аргишти I в 782 г. до н.э. основал город Эр(е)буни, современную столицу Армении – Ереван. И поскольку в своей надписи урартский царь заявлял, что он построил этот город странам вражеским в усмирение (т.е. «на ужас»), то из этого следует, что существующая в Кармир блуре крепость бога войны Тейшеба (Тешуб), а также вновь открытое пристанище коней построил тот же воинственно настроенный урартский царь Аргишти, сын Менуа.

Основой для моего нового толкования слова «šišuhani» послужил эпизод бегства армянского царя Ерванда (201 г. до н.э.), о чем повествует Мовсес Хоренаци. Гениальный армянский историк V века удивительным образом сохранил для нас, далеких поколений, не только слово «хан» (իջևանատուն), но и описал сцену бегства армянского царя Ерванда из рода армянских Аршакидов, вынужденного отречься от трона[5], в пользу но-

[5] **Мовсес Хоренаци** 1990, кн. II, гл. 37. Как отмечает Мовсес Хоренаци, «когда умер Санатрук, он (Ерванд) единодушно был возведен на престол, однако без обряда ко-

вого царя Арташеса, полководец которого Смбат Багратуни преследовал Ерванда всю ночь, а Ерванд, благодаря свежим коням из хана, пытался скрыться от преследователя: «Сам же Ерванд, покрыв на своем коне многие стадии пути, выходит к *подставам*, расставленным между лагерем и его городом и, пересаживаясь на свежих коней, мчится от стоянки к стоянке. Храбрый Смбат, преследуя его, нещадно гнал всю ночь до самых городских ворот»[6]. Считаю необходимым привести также текст Мовсеса Хоренаци в армянском подлиннике на грабаре: «Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ՝ ելանէ ի *խանս* կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր, հեծեալ ի նոր ձիս հանգոյց ի հանգուցէ փախչել: Եւ քաջին Սմբատայ զհետ մտեալ՝ սաստկագոյնս վարէր զնա ի գիշերի մինչև ցդուռն քաղաքին»[7]. В армянском оригинале на древнеармянском слово «խան-хан» Г. Саркисян переводит на русский как «подстава» (в старину: лошади, приготовленные на пути следования для смены уставших. Подставные лошади)[8].

Приведенный мной эпизод бегства царя Ерванда, с использованием существующих в III веке до н.э. в столице Армении Ервандашате пристанище коней, описанный Мовсесом Хоренаци, полностью подтверждает смысл и назначение исторических сооружений, найденных в Кармир блуре.

Микаэл Бадалян отмечает в своем интервью, что выявленные в Кармир блуре «сооружения схожи со средневековыми караван-сараями, которые сохранились в Армении. Пристанища нужны были, чтобы приезжающие в город или проезжающие через него караваны и именитые гости могли остановиться и отдохнуть».

Таким образом, по оценке директора музея-заповедника «Эребуни» Микаэла Бадаляна, в Кармир блуре действительно раскрыты «не рядовые сооружения, и это ясно не только специалистам из Армении, но и их коллегам из разных стран мира. А на фоне манипуляций и разных

ронования его мужами из рода Багратуни». Это означало, что коронация была незаконной.

[6] **Мовсес Хоренаци** 1990, кн. II, гл. 46.

[7] **Մովսիսի Խորենացւոյ** *Պատմութիւն Հայոց*, 1913, 172:

[8] «Подстава» см.: **Ожегов** 1992, Толковый словарь русского языка, https://royallib.com/read/ogegov_sergey/tolkoviy_slovar_russkogo_yazika.html#8069120

истолкований информации об Урарту, находка – очередное доказательство, что именно Армения – преемница этой великой культуры». Директор музея отметил, что в этом году была раскопана только одна часть, остальные работы запланированы на 2022 год.

В заключение статьи отмечу, что за последние годы более 12.000 армян и представителей разных народов Европы и Америки, в их числе британский историк Кристофер Джей Уолкер (1942–2017), который много писал об Армении[9], выступили с протестом против вопиющей несправедливости, что галерея N54 Британского музея, где демонстрируются экспонаты древнеурартского периода и артефакты, раскопанные в Кармир блуре Еревана, называется «Древнейшая Турция».

Достойно поощрения, что инициатором сбора подписей была Зепюр Батикян, работавшая до этого в Армянском посольстве Великобритании, в Лондоне, а также другие юноши и девушки. Администрация Британского музея сочла справедливым, что эпитет «Древнейшая» никак не соответствует Турции, существовавшей всего несколько столетий перед завоеванием Костантинополя в 1453 г., и переименовала галерею N 54, назвав её «Анатолия и Урарту», с учетом представленных в ней экспонатов древнейшей урартской культуры.

Как и следовало ожидать, после этого в Турции и Азербайджане поднялась антиармянская истерия: «Надо признаться, что это поражение турецкого мира. Армянам, в очередной раз, удалось обмануть весь мир, в частности британских историков, которые тоже поставили подписи под мифотворными фактами армян. Армяне не щадят сил, чтобы доказать свое урартское происхождение...».

Слово «мифотворчество» рифмуется со словом «смехотворство». Не армяне доказывают свое урартское происхождение, а Его Величество Древнейший Армянский Язык, который почти 4000 лет хранит и использует в своем арсенале урартские слова и словосочетания. Извест-

---

[9] **Christopher J. Walker** 1991; Armenia: The Survival of a Nation 1980, 1990; Visions of Ararat (writings on Armenia) 2005; «At History's Crossroad: The Making of the Armenian Nation» (The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars) (Book review) Weekly Standard. Nov 27. 2006.

ный армянский языковед Рачия Ачарян в своем уникальном многотомном «Корневом словаре армянского языка», исследуя и этимологизируя 11000 (точнее 10996) корней армянского языка, объявил из них недействительными 2221, семантически интерпретировал 5095 слов, из коих 4015 – заимствованные и 927 – индоевропейские. Остальные 3680 корней, которые не были прокомментированы великим языковедом, по моему предположению, принадлежат урартскому языку. Несколько корней, которые по «Корневому словарю армянского языка» отнесены к исконно армянским или же праязыковым корням, я считаю урартскими, так же, как армянские слова «սլաք», «նժույգ», «քուռակ», «խան», «նգախարխար»[10] (նիգով ավերել, քարուքանդ անել) – последнее выражение сохранил для нас гениальный Мовсес Хоренаци; встречается также в «Истории Александра», перевод которого с греческого приписывается Хоренаци. Корень «խարխար» дошел до нас в урартских клинописных надписях[11], а армянским словом «նիգ» аккады называли рукоятку инструмента «nigkalagы», чем в древности очищали зерно от отруби и пыли, а также рукоятки копья и других видов оружия.

Из этого следует, что одна треть корней армянского языка принадлежит урартскому языку. Это означает, что в числе семантически интерпретированных Рачия Ачаряном 5095 корней также имеются урартские корни, некоторые из которых исследованы лично мною, и результат исследования показал их истинно урартское происхождение. В качестве примера могу привести имя «Слак» родоначальника рода Слкуни, которое, по моему истолкованию, по – урартски означает «стрела» (по арм. «նետ»).

Слово «iarani» на урартском означает «святилище», отсюда и армянские слова «երանել, երանի, երանելի, երանություն, երանուհի, երնեկ, երանեալ» и т.п.[12].

---

[10] Մովսիսի Խորենացւոյ *Պատմութիւն Հայոց*, Գ, ԻԲ, էջ 290. «Եւ *նգախարխար* արարեալ զայն, որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին» («...և այն պատերը, որ Հայկազյան Տիգրանը շինել էր հաստ և ամուր, *հիմքից քանդելով,* տապալեցին ...» – թարգմ. Ստ.Մալխասյանցի):

[11] Арутюнян Н.В. КУКН, «harharš(u)», «harhar(u)» (разрушать): №№ 45, 173, 174, 241, 242, 244, 275, 392, 411, 449; аккад. «naqāru» (разрушать): № 387.

[12] **Աճառյան** 1973, 38:

Будучи студентом европейского отделения филологического факультета Ереванского госуниверситета, я имел счастье быть учеником великого Рачия Ачаряна в 1952–1953 учебном году. После преследований и необоснованного осуждения со стороны Комитета госбезопасности он был реабилитирован и на последнем году жизни ему разрешили снова преподавать в своем любимом университете, но это длилось всего лишь с сентября по 16-ое апреля 1953 года, ибо вечером этого дня он скончался.

Найденное на холме Кармир блур историческое сооружение эпохи Урарту еще раз подкрепляет незыблемое единство Урарту и Армении, что подтверждено наукой.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աճառյան Հր. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, հ, 2, ԵՊՀ հրատ., 2705 էջ:

Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց 1913, Տփղիս, Բ, տպ. ՄՆ. Մարտիրոսեանցի, 396 էջ:

Арутюнян Н. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, изд. «Гитутюн» НАН РА, 542 с., 183 таблиц.

Мовсес Хоренаци 1990, «История Армении», перевод с древнеармянского, введ. и прим. Гагика Саркисяна, Ереван, в трех книгах, книга вторая, Ереван, «Айастан», 294 с.

Ожегов С.И. 1992, Толковый словарь русского языка, https://royallib.com/read/ogegov_sergey/tolkoviy_slovar_russkogo_yazika.html#8069120

A. Wolfram von Soden. Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaben, 1965, 1972, 1974, I–II–III.

König F.W. Handbuch der chaldischen Inschriften. I–II, Graz, 1955, 1957, Band II.

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐԻ ԳՏԱԾՈՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ *ŠIŠUHANI* ՏԵՐՄԻՆԻ ՆՈՐ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ուրարտագիտություն, գտածոներ, հնագիտություն, Կարմիր բլուր, Էրմիտաժ, *šišuhani,* Արգիշտի Ա:

2021 թ. Կարմիր բլուրի տարածքում հայ և ավստրիացի հնագետները պեղումների ժամանակ հայտնաբերեցին ուրարտական դարաշրջանի մի

հսկայական համալիր՝ արքայական ախոռ: Ուրարտուի արքա Արգիշտի Ա-ը մ.թ.ա. 782 թվին հիմնադրելով Էր(ե)բունի քաղաքը՝ ներկայիս Երևանը, հայտնում է, որ քաղաքը կառուցել է թշնամի երկրներին սաստելու («սարսափեցնելու») համար: Ակնհայտ է, որ Կարմիր բլուրում գտնվող Թեյշեբա (Թեշուբ) պատերազմի աստծո ամրոցը, ինչպես նաև ձիերի նորագյուտ կացարանը նույնպես կառուցել էր Արգիշտին: Ես կարծում եմ, որ գտնված շինությունը ոչ թե ախոռ է, այլ առավել լայն մեկնաբանմամբ «արքայական այրուձիի իջևանատուն»՝ նախատեսված գիշերակացի և հոգնած ձիերը առույգներով փոխարինելու համար՝ արշավանքներից կամ ճակատամարտերից առաջ: Կացարանի հայտնաբերման փաստը (ձիերի մնացորդներով) լիովին համապատասխանում է "*šišuhani*" ուրարտական տերմինի իմ վաղեմի բացահայտմանը, որ բոլոր ուրարտագետները, համաձայն կոնտեքստի, թարգմանում են գրեթե զրոյական իմաստով՝ «նորից»: Նոր իմաստաբանական մեկնությամբ սա բարդ բառ է՝ բաղկացած երկու արմատից՝ *"šišu"* (ձի, նժույգ), և *"han"* (իջևան): Բացատրության համար հիմք է ծառայել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մի դրվագը, որտեղ հանճարեղ պատմագիրը պահպանել է ոչ միայն «խան» բառը, այլև նկարագրել հայոց Արշակունի թագավոր Երվանդի փախուստի տեսարանը (մ.թ.ա. 201), երբ նա օգտվել է իջևանատան թարմ ձիերից: Այս պատմությունն ապացուցում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Երվանդաշատում, մ.թ.ա. III դարում, գոյություն ուներ իջևանատուն իր ձիերով, ինչն իրապես հաստատում է Կարմիր բլուրում հայտնաբերված պատմական կառույցների դերն ու նշանակությունը, ինչպես և Ուրարտուի ու Հայաստանի միասնությունը:

ARTEFACTS DISCOVERED BY ARCHAEOLOGISTS IN KARMIR BLUR AND THE UNSOLVED INTERPRETATION OF THE URARTIAN TERM ŠIŠUHANI

MUSHEGHYAN A.

Summary

Key words: Urartology, artifacts, archaeology, Karmir Blur, Hermitage, *Šišuhani*, Argishti I.

In 2021, during the excavations on the territory of Karmir Blur (Red Hill), a huge complex of the Urartian period was discovered by the Armenian and Austrian archaeologists who evidenced it had been the royal stable. In 782 BC the Urartian king Argishti I founded the city of Er(e)buni, the present capital of Armenia Yerevan. And since in his legend he stated that he had built this city in order to subdue the rival countries (i.e., "for horrifying them"), it is ensued that the fortress of the Teisheba (Teshub, the God of war) situated in Karmir Blur, as well as the newly discovered stable had been built by the same belligerent Urartian king Argishti, the son of Menua.

My scientific surveys have shown that the discovered construction is not a stable, but in a wider interpretation, it is a "billet (իջևանատուն) for the royal cavalry (այրուձի)" for an overnight lodging and replacing the tired horses with more vigorous ones to continue the incursion, sometimes right before the battle with the enemy.

The fact of discovering a stable with the remains of horses fully coincides with my disclosure of the meaning of the Urartian term "*šišuhani*", which formerly has been translated by all urartologists with almost a zero meaning, namely – «again». According to the new semantic interpretation, this is a compound word consisting of two roots: "*šišu*" (= a horse, a mare, a race-horse, a stallion) and "*han*" (= an inn). My new interpretation is based on an episode from Movses Khorenatsi's "History of Armenia". The brilliant Armenian historian of the 5th century amazingly preserved for the future descendants not only the word "khan" (inn), but also described the scene of the Armenian king Yervand's escape (201 BC), during which the latter took advantage of the possibility of replacing horses in a khan. This narrative, proving the existence of the havens for horses in the capital of Armenia, Yervandashat, in the 3rd century BC, fully confirms the meaning and the purpose of the historical constructions discovered in Karmir Blur, moreover, it testifies the unshakable unity of Urartu and Armenia.

ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենադարան)
An-Apresian@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.198-209

ՀԱՆԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ «ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Նարեկացի, «Մատեան ողբերգութեան», հանգիտություն, առձայնույթ, բաղաձայնույթ, Մկրտիչ Խերանյան, Վազգեն Գևորգյան:

Ներածություն

Գրիգոր Նարեկացին իր *Մատեան ողբերգութեան*[1] երկն արարել է ստեղծագործական ամբողջ կյանքի ընթացքում, ամբողջացրել կյանքի վերջին տարիներին՝ 1001–1003-ին՝ «ի խնդրոյ հայցման հարց միանձանց եւ բազմաց անապատականաց»[2]: Այն բաղկացած է նախաբան «Դրութիւնք»[3]-ից, իննսունհինգ գլխից և հիշատակարանից: *Մատեանի* յուրաքանչյուր գլուխ սկսվում է՝ «Ի խորոց սրտից խօսք ընդ աստուծոյ»[4] խորագրով, որն «ասես վերնագիր չէ, այլ կենդանի ձայն է, շշունջ, աղերս, հևք, հառաչ, աղաղակ, գոչյուն, գոռոց, մռունչ և նորից շշունջ, նորից աղերս»[5]:

Մատեանի տողերը կառուցված են ներքին ներդաշնակությամբ, որոնք պայմանավորված են ամենատարբեր կրկնություններով՝ **բառային** (*«Բողոքէր*

---

[*] *Հոդվածը ներկայացվել է 08.10.21, գրախոսվել է 22.12.21, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] Այսուհետև՝ *Մատեան*:

[2] **Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան** 1985, 245:

[3] *Մատեանի* խորագրի հարցի մասին տե՛ս **Թամրազյան** 2016, 297–302:

[4] Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան** 1985, 978–979, ծնթ. 1:

[5] **Սուրենյան** 1979, 310:

դիմակս դիմակս կերպից կերպից *աւաղականաց»*[6]), **բառային** և **շարահյուսական** *(«**Ոմն** եւ ծնունդք **իւր**,/ **Ոմն** եւ շառաւիղք **իւր**», Մատեան*, 267), **ոճական հնարքների** (*«Ո՛վ մահացուդ **ի** կենդան**եաց**,/ Ո՛վ խոհերականդ **ի** սրբ**ոց**», Մատեան*, 276), **համեմատությունների** (*«**Որպէս** զգարշեցեալ, **որպէս** զխոտան գտեալ քո կոչման», Մատեան*, 322), **հակադրությունների** (*«Որ ինձ սոսկալին է, քեզ հեշտալի է,/ Որ ինձ փախչելին է, քեզ վանելի է», Մատեան*, 471) և այլն:

Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունների ձայնեղությանը մեծապես նպաստել է նաև **հանգիտությունը**՝ նույն կամ նման հնչյունների հետևողական կրկնությունը[7]: Հ. Թամրազյանի բնորոշմամբ՝ Նարեկացու բառ-պատկերներում խտացված գունախաղերը, բառաշխարհը, գունաշխարհը՝ պոետիկայի տարրերի, առձայնույթի և բաղաձայնույթի բարձրարվեստ կիրառությամբ նաև մեղեդային հոսքեր են ձևավորում ու տարածում՝ հասցնելով նրա ստեղծագործությունները կատարյալ արտահայտչականության[8]: Նարեկացու երկերի այս առանձնահատկությամբ ոգեշնչված՝ դրան են անդրադարձել անգամ օտար հեղինակները: *Մատեանի* ռուս թարգմանիչ Վլադիմիր Միկուշևիչը Նարեկացուն նվիրված իր «Բուժիչ լույսը» հոդվածում գրել է. «Նարեկացու բանաստեղի վեհ համադաշնության համեմատությամբ թե՛ արևմտյան սոնետը և թե՛ արևելյան գազելը թվում են քմահաճ էսքիզներ»[9]: Բնագրային այս առանձնահատկությունն անհրաժեշտ էր պահպանել նաև թարգմանություններում, քանի որ Մ. Լոզինսկու ճիշտ դիտարկմամբ, բանաստեղծության հնչեղությունն ու բառերի ձայնն ամենից վառ է ազդում մեր հուզականության վրա: Հնչում են բառերը, իսկ բառերը մտքերի, կերպարների, հասկացությունների, զգացմունքների կրողն են: Դրանք ներթափանցվում են ձայնային լույսով և ծածուկ միավորվում իրենք իրենց մեջ՝ ստեղծելով մեզ համար բարդ հանգույցներ, մտքերի ու զգացմունքների զուգորդումներ[10]:

Մատեանում հանդիպում են հանգիտության երկու ձևերն էլ՝ *բաղաձայնույթ* (alliteration, բաղաձայն հնչյունների կրկնություն) և *առձայնույթ*

---

[6] **Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան** 1985, 406: *Մատեանի* բնագրի հատվածները մեջբերել ենք այս հրատարակությունից՝ նշելով համապատասխան էջը:

[7] Տե՛ս **Աբեղյան** 1971, 336, **Ղազինեան** 1995, 235:

[8] Տե՛ս **Թամրազյան** 2016, 269:

[9] **Микушевич**, Целительный свет (Поэма Гр. Нарекаци «Книга скорбных песнопений»), Вестник Ереванского университета, 1981, № 3, 73.

[10] Տե՛ս **Лозинский,** Искусство стихотворного перевода, 1955, № 7, 164.

(assonance, ձայնավոր հնչյունների կրկնություն)։ Բնագրի այս դրսևորումները դիտարկել ենք Մկրտիչ Խերանյանի և Վազգեն Գևորգյանի՝ *Մատեանի* արևելահայերեն չափածո աշխարհաբար թարգմանություններում։

Բաղաձայնույթ

Կրկնվող ձայնային տարրերը ոչ միայն երաժշտականություն ու ռիթմ են ստեղծում, այլև «հաճախ հանդես եկող հնչյունն իր բնույթով համապատասխանում և օգնում է ավելի լավ պատկերացնել նկարագրվող առարկան»[11]։ *Մատեանում* հանգիտության ձևերին հեղինակը գիտակցաբար է դիմել, քանի որ յուրաքանչյուր կրկնվող հնչյուն՝ բացի արտահայտչականությունից, իմաստային դեր է կատարել։ Այս նկատի ունենալով՝ թարգմանիչ Խերանյանը Նարեկացուն համարել է ալիտերացիայի մեծագույն և անգերազանցելի վարպետ, ով առաջին անգամ և աննախընթաց կերպով հասկացավ դրա նշանակությունն ու լայնորեն օգտագործեց այն՝ նախաստեղծական խոսքը դարձնելով հույժ երաժշտական ու ներգործուն[12]։

Մատեանն առավել հարուստ է բաղաձայնների կրկնությամբ *(«**Մ**իա**մ**-տութիւն՝ ի **մ**անկութեան, անբծութիւն՝ յայլա**մ**տութեան»*, *Մատեան*, 372, *«**Կ**ր**կ**ի՛ն **կ**որասցի **կ**ար**կ**ամեալ **կ**ամաւ»*, *Մատեան*, 511), որոնք թարգմանություններում գրեթե նույն քանակով են պահպանվել։ Բաղաձայնույթով հագեցած է հատկապես ՂԲ գլուխը, որը, սակայն, Խերանյանի և Գևորգյանի թարգմանություններում ընդգրկված չէ *(«...այլ ընդ **ծ**ագս փիե**զ**երա**ց** եւ ընդ **ծ**իրս ե**զ**երա**ց**, ի **ծ**ո**ց**ս ջուր**ց** բազմութեան **ծ**ովուց»*, *Մատեան*, 616// *«...**ջ**նար **ջ**ահաւորական, ան**ջ**րելի նամակ, **ջ**ա**տ**ագով անխափանական **տ**էրունական **տ**նաւրինականացդ»*, *Մատեան*, 617)։

Մատեանն առանձնանում է նաև բաղաձայնների ընտրությամբ, քանի որ բաղաձայնույթ է ստեղծվում այնպիսի հնչյուններով, որոնց կրկնությունն այլ երկերում հազվադեպ է հանդիպում *(«Ահա կա**թ**իլ մի կա**թ**ին քումդ կուսու**թ**եան, / Յան**ձ**ն իմ ան**ձ**րեւեալ, կենաց ին**ձ** զաւրէ»*, *Մատեան*, 572, *«**Ճ**շմարտութեան **ճ**անապարհ, երկնա**ճ**եմ սանդուղք»*, *Մատեան*, 375, *«Համաշաւիղ **տ**ագնա**պ**աւ **տ**ա**պ**ոյ **տ**ոչորման անբժշկականի»*, *Մատեան*, 437)։ Այսպիսի հնչյուններն ավելի հաճախ բնության պատկերներ են ստեղծում՝ զուգորդված ձայնային, տեսողական, զգայական ընկալումներով.

---

[11] **Ջրբաշյան** 1972, 330։

[12] Տե՛ս **Գրիգոր Նարեկացի** 1960, XXXIII։

Քանզի զոր աւրինակ **տ**ա**տ**անին **տ**ագնապաւ **տ**երեւք **տ**նկոց եղեւին ծառոց,

Շարժեալք ի հողմոց ուժգին բախելոց՝ հոսեալք ի խոնարհ (*Մատեան*, 490):

Նշված տողերում պատկերվում է եղևնու տերևների շարժում, որոնց ուժգին թափահարումից առաջ է գալիս ձայն՝ արտահայտված տագնապի զգացողությամբ: Նմանաձայնությունը, զուգորդվելով պատկերին, շարժմանը, ձայնին և զգացողությանը, առաջ է բերում բնաձայնություն:

Խերանյանը կրկնվող հնչյունների հավասարաչափ պահպանմամբ վերստեղծել է բնագրային պատկերի տեսանելի և լսելի լինելը: Նմանաձայնության այսպիսի դրսևորումները, սակայն, միշտ չէ, որ արտահայտվել են Գևորգյանի թարգմանության մեջ, քանի որ նա *Մատեանի* բոլոր տողերը թարգմանել է յամբ-անապեստյան չափով[13], և հաճախ ընտրված հոմանիշներն իրենց հնչյունական կազմով չեն համապատասխանել բնագրի բառերին.

Քանզի, ինչպես որ կ**տ**ա**տ**անվեն **տ**ագնապով **տ**երևները եղևնու դալար **տ**ունկերի

Ու շարժվելով ուժգին հողմերից՝ կթափվեն գետին[14]:

Եվ, ահա, բարդու/ նկուն, դողահար

Ու **տ**ագնապալի/ **տ**երևների պես

Որոնք հողմերի/ բախումից վայրագ

Պոկոտված՝ դողդոջ/ թափվում են գետնին[15]:

Ակնհայտ է, որ բանաստեղծական չափը պահելու նպատակով է Գևորգյանը *«եղեւնի»-ն* փոխարինել *«բարդիով»*, իսկ *«տատանին»*-ը՝ *«նկուն», «դողահար»* բառերով:

Թարգմանիչները վերստեղծել են նաև *Մատեանի* ՁԸ գլխի ***պ*** և ***վ*** հնչյունների կրկնությունները: Գևորգյանը երկրորդ տողի բառերն արտահայտել է այնպիսի աշխարհաբար համարժեքներով, որոնք սկսել են ***վ*** հնչյունով՝ այդ կերպ առավել նպաստելով ձայնային ներդաշնակությանը.

Կա**պ**տեսցի՛ն կա**պ**անքն, **վ**անեսցի՛ **վ**իհն

---

[13] Այս չափի մասին տե՛ս **Ջրբաշյան** 1976, 266:

[14] **Գրիգոր Նարեկացի**, **Մատյան ողբերգության** 1960, 266: Խերանյանի թարգմանությունից օրինակներն ընդգրկել ենք այս հրատարակությունից՝ նշելով համապատասխան էջը:

[15] **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատյան ողբերգության. Տաղեր 1979, 372: Գևորգյանի թարգմանությունից օրինակներն ընդգրկել ենք այս հրատարակությունից՝ նշելով համապատասխան էջը:

Վերասցի՛ն **վ**նասքն, **պ**արսեսցին **պ**ատրանքն
Ջրեսցի՛ն մեղքն, **պ**ատառեսցի՛ն **պ**արտիքն (*Մափեան*, 376):

Կտրատ**վ**են կա**պ**անքներն ու **վ**իհը **վ**ան**վ**ի,
Վնասները **վ**երանան, ցնդեն **պ**ատրանքներն ու մեղքերը ջր**վ**են,
Պարտաթղթերը **պ**ատռ**վ**են (Խերանյան, 144):

Կտրատ**վ**են, քանդ**վ**են, կա**պ**անք ու շղթա,
Վիհը **վ**երանա, **վ**նասը **վ**ան**վ**ի,
Պարս**վ**են, չքանան **պ**ատրանքները նենգ
Մեղքերը ջնջ**վ**են, **պ**արտքերը ջնջ**վ**են (Գևորգյան, 203):

Թարգմանություններում որոշ հնչյունների նմանաձայնությունը չէր կարող արտահայտվել գրաբարի ու աշխարհաբարի քերականական ձևերի տարբերությունների հետևանքով.

Քարո**զ**եսց**ե**ն **զ**խորո**ց**ն, պատմեսց**է** **զ**մեղա**ց**ն,
Մերկա**ց**ուսց**է** **զ**անտեսի**ց**ն, **ց**ու**ցց**է **զ**մերկապարանս թաքու**ց**ելո**ց**ն (*Մափեան*, 599):

Աշխարհաբարը, թեև հնարավորություն չի ընձեռում վերստեղծել ***զ*** և ***ց*** հնչյունների կրկնությունների այն ամբողջ ճոխությունը, որն ակնհայտ է բերված օրինակում, սակայն թարգմանիչները փորձել են ինչ-որ չափով արտահայտել այն.

Դուրս պիտի հանի խորքում եղածներն ու մեղքերը պատմի,
Անտեսները պիտի մերկանա, թաքցրածները **ց**ու**ց**ահանի (Խերանյան, 377):

Հրապարակի՝ ինչ-որ թաղված է եղել խորքերում,
Մեղքերս պատմի, թաքնվածները
Ցու**ց**ադրի բուն կերպարանքներով (Գևորգյան, 528):

Բաղաձայն հնչյունների հետևողական կրկնություններ են հանդիպում նաև *Մափեանի* թևավոր խոսքի կամ ասույթի արժեք ունեցող արտահայտություններում, քանի որ, ինչպես հայտնի է «հանգիտությունն ավելի հին ծագում ունի, քան հանգը, և այն հայտնի էր դեռևս ժողովրդական բառախաղերից, առածներից, ասույթներից, հանելուկներից և այլն»[16]: Դրանք հորինվել են հանգով կամ հանգիտությամբ: Հանգիտությունը նպաստել է հիշողությանը. թե՛ նշանակությամբ և թե՛ արտաքին հնչյունական ձևով իրար հետ կապված բառերի վերարտադրությունը մեր հիշողության մեջ ավելի

[16] **Ղազինեան** 1985, 235:

հեշտությամբ է կատարվում[17]: Այսպիսով, բաղաձայն հնչյունների հետևողական կրկնություններ են հանդիպում նաև *Մատեանի* թևավոր խոսքին կամ ասույթին համարժեք արտահայտություններում.

Մտեմ ի բոյնն աղաւնի, եւ անդուստ ագռաւ ելանեմ,

Գամ **ս**ակաւ մի **ս**պիտակ, եւ **ս**րանամ դառնամ բնաւիմ **ս**եւացեալ *(Մատեան, 529):*

Խերանյանի թարգմանության մեջ այսպիսի հատվածների նմանաձայնությունը հիմնականում պահպանվել է: Գևորգյանի համար, թերևս, դժվար էր բոլոր հատվածներում հավատարիմ մնալ և՛ իմաստին, և՛ հակիրճությանը, և՛ հնչյունական համադրությանը, ու նրա թարգմանության մեջ դրանք սակավադեպ են արտահայտվել.

Մտնում եմ բույնն իբրև աղավնի ու դուրս գալիս այնտեղից իբրև ագռավ,

Գալիս եմ **ս**ակավ ինչ **ս**պիտակ և գնում եմ բոլորովին **ս**և (Խերանյան, 307):

Մտնում եմ բույնը որպես աղավնի,

Բայց դուրս եմ ելնում այնտեղից ագռավ.

Գալիս եմ ճերմակ, վերադառնում եմ լրիվ **ս**ևացած (Գևորգյան, 433):

Առձայնույթ

Նկատելի է, որ եթե բաղաձայնների կուտակումը նպաստում է պատկերների ստեղծմանը, ապա ձայնավորների կրկնությունը հատուկ երանգ է հաղորդում երկին: Գրեթե նույն կերպ Մանուկ Աբեղյանը կարծում էր, որ «եթե մի տխուր ու տրտում վիճակ է նկարագրվում, կարելի չէ բաց ու պայծառ *ա* ձայնավորի հանգիտություն անել և, ընդհակառակը, պայծառ և ուրախ տրամադրությունը կարելի չէ արտահայտել *ու, ի, ը* խուլ ձայնավորների հանգիտությամբ»[18]: Այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր ստեղծագործության, այդ թվում և *Մատեանի* համար, ձայնավորների ընտրությունը պայմանավորվել է բովանդակությամբ և հեղինակի ոճով *(«Քեզ աւրհնութ**ի**ւնք ձայն**ի**ց եւ բուրմունք խնկոց **ի** յերկր**ի**/ Եւ անուշ**ի**ց **ի**ւղոց մատուցումն յամենայն**ի**»*, *Մատեան*, 346, *«Հրեշտ**ա**կ ի մ**ա**րդկ**ա**նէ, մ**ա**րմն**ա**տեսիլ քերոբէ, երկն**ա**ւոր **ա**րք**ա**յուհի»*, *Մատեան*, 571):

Հեղինակը որոշ հատվածներում առձայնույթն ու բաղաձայնույթը միասին է գործածել՝ միևնույն կամ զուգահեռ տողերում՝ իրավիճակները, հույ-

[17] Տե՛ս **Աբեղյան** 1971, 346–347:

[18] **Աբեղյան** 1971, 338:

զերն ու ապրումները նկարագրելու, դրանք ավելի տեսանելի ու ազդեցիկ դարձնելու համար: Հնչյունական այսպիսի կրկնությունները թարգմանություններում նույն քանակով են պահպանվել *(«Ի բ**ա**րձրե**ա**լն **Հա**ւրէ զ**ա**ւր**ա**ցեալ եւ **հ**ովա**նա**ցե**ա**լ,/ **Հա**նգստե**ա**մբ **Հ**ոգւոյն **հա**նդերձե**ա**լ եւ մ**ա**քր**ա**գործե**ա**լ», Մատեան*, 570, *«Բ**ա**րձրյ**ա**լ **Հ**որից զոր**ա**ց**ա**ծ և հով**ա**ն**ա**վորվ**ա**ծ,/ **Հա**նգստությ**ա**մբ **Հ**ոգու պ**ա**տր**ա**ստվ**ա**ծ և մ**ա**քր**ա**գործվ**ա**ծ»,* Խերանյան, 343, *«**Հ**ով**ա**ն**ա**վորվ**ա**ծ, զոր**ա**ց**ա**ծ՝ բ**ա**րձրյ**ա**լ **ա**ր**ա**րչի ձեռքով,/ **Հա**նգստյ**ա**մբ **հ**ոգու՝ շնոր**հա**զ**ա**րդվ**ա**ծ ու մ**ա**քր**ա**գործվ**ա**ծ»,* Գևորգյան, 482): Եվ միայն որոշ հատվածներում դրանք փոխարինվել են այլ հնչյունական համադրությամբ: Օրինակ՝ ՀԱ գլխում ***մ*** բաղաձայնը կրկնվել է ***ա***, ***ե***, ***ո*** ձայնավորների հետ.

Շրթ**ամ**բք ճշ**մա**րտեմ, եւ ստեմ **ե**րիկ**ամամ**բք,
Աջովս **մա**տ**ա**կ**ա**ր**ա**րեմ, եւ **ա**հ**ե**ակ կ**ո**ղ**մամ**բս **աւե**րեմ,
Ընդ **ե**րկր**ա**գ**ո**րծութ**եա**ն ց**ո**րեն**ո**յն՝ **ո**ր**ոմ**ն ս**ե**ր**մա**նեմ
(Մատեան, 529):

Բերված օրինակի հնչյունական համադրությունը թարգմանիչները փոխարինել են ***ս, ց*** և ***ո*** հնչյունների նմանաձայնությամբ.

Շուրթերովս շիտակ եմ խ**ոս**ում և **ս**րտովս **ս**տում,	Շրթունքներովս ճշմարտում եմ, բայց **ս**րտովս՝ **ս**տում:
Աջ ձեռքովս տնտե**ս**ում եմ և ձախովս՝ **ց**րում:	Աջով անտե**ս**ում, **ց**րում եմ ձախով.
Ցորեն **ց**անելու հետ **ս**երմանում եմ և՛ **ո**ր**ո**մ (Խերանյան, 308):	**Ցո**րեն **ց**անելիս, **ո**ր**ո**մ եմ խառնում (Գևորգյան, 433):

Հանգիփության բարդ կիրառություններ

Ուշագրավ է այն, որ բացի վերոնշյալ ձևերից՝ Նարեկացին ստեղծել է հանգիտության ավելի բարդ կիրառություններ՝ **տողասկզբի ու տողավերջի բառի և տառի նմանաձայնություն, հարևան բառերի նույն կամ նման հնչյունների հերթագայություն** և **շղթայահար հանգիտություն**՝ միևնույն տողի կամ կից տողերի մեջ նույն կամ նման հնչյունների կրկնություն[19]:

Առաջին երկու դեպքերում *(«**Մեղա՛յ** **գ**երունակ **գ**ո**գ**ոյդ **գ**ր**գ**անաց, ստու**գ**ապէս **մեղա՛յ**,/ **Մեղա՛յ** աննուազ լուսոյդ վայելման, նեն**գ**ողս **մեղա՛յ**», Մատեան*, 348–349, *«Եւ ի **պ**ատասխանութեանն **պ**ահու **պ**ա**պ**անձեալ կարկիմ»,*

[19] Տե՛ս **Ղազինեան** 1985, 236:

Մատեան, 530, «*Առ մատաղ մանկուն բեթելացիս քրմորդիս*», *Մատեան*, 519) թարգմանիչները հավատարիմ են մնացել բնագրին՝ նմանաձայնական առանձնահատկությունները նույնությամբ արտահայտելով: Մինչդեռ թարգմանություններում այլ կերպ է արտահայտվել շղթայահար հանգիտությունը: Այսպես, Ղ գլխում այդպիսի հանգիտություն է ստեղծվել ***վ, ո, ի, ս, պ, ն, զ*** հնչյունների կրկնությամբ.

Վերասցի՛ն վարմին վերարկուք,
Տոչորեսցի՛ն որոմանցն բոյսք,
Նզովեսցի՛ն բռնաւորին չարաբանութիւնք,
Կտրեսցի՛ լար խաբէութեան ի մահ որսողին,
Պարսեսցի՛ն պատրողին բանսարկութիւնք,
Պակասեսցի՛ն զէնք զրպարտողին,
Անկցի՛ն սուսերք մահաբերին,
Սուզեսցի՛ն սադրողին պատրաստութիւնք *(Մատեան, 604–605):*

Խերանյանի թարգմանության մեջ տառակրկնությունը հաճախ վերջակրկնության արժեք է ձեռք բերել, այնինչ Գևորգյանը մասամբ է պահպանել այն, որի հետևանքով թուլացել է տվյալ հատվածի նմանաձայնական հզորությունը.

Վերանան ցանցի ծածկույթները, որոմների ծիլերը վառվեն,
Եվ թո՛ղ նզովվեն չարաբանությունները բռնավորի,
Թող կտրվի լարը խաբեության ի մահ որսացողի,
Թող կորչեն բանսարկությունները պատրողի,
Թող պակասեն զենքերը զրպարտչի,
Թող ընկնեն սրերը մահաբերների ձեռքից,
Թող սուզվեն սարքերը սադրողի (Խերանյան, 382):

Վերանա վարմի ամեն ծածկ ու քող,
Որոմնաբույսերն այրվեն տապահար,
Բռնացողների դավերն ստանան անեծք ու նզովք,
Ծվատվի ցանցը խաբեբայական ի մահ որսողի,
Պարսվի պատրողի ամեն բարուրանք.
Զրպարտիչների զենքերը հատնեն,
Ընկնեն սրերը մահ տարածողի,
Խորտակված թաղվի սադրողի ամեն մեքենայություն (Գևորգյան, 535):

Շղթայահար հանգիտություն է ստեղծվել նաև *Մատեանի* Ձ գլխում՝ ***կ, ծ, գ, գ, ո*** հնչյունների կրկնությունների միջոցով.

Կոր**ծ**անիչն եւ հնա**զ**անդեալք իւր,
Բռնաւ**ո**րն եւ յելու**զ**ա**կ**ք իւր,
Գո**ռոզ**ն եւ սպառա**զ**էնք իւր,
Աւա**զ**ա**կ**ապետն եւ **գ**ումարտա**կ**ք իւր,
Գա**զ**անն եւ **կո**րիւնք իւր,
Խա**ծ**ան**ո**ղն եւ **ծ**ա**կո**տուա**ծ**քն իւր,
Ապա**կ**անա**գո**ր**ծ**ն եւ նմանիք իւր (*Մափեան*, 269):

Այս և որոշ նմանատիպ հատվածների հնչյունական կրկնությունները Խերանյանը հիմնականում պահել է, երբեմն էլ նույնիսկ առավել հնչեղ արտահայտել: Գևորգյանը կամ պահել է դրանք, կամ դարձյալ ընտրել է բանաստեղծական չափին համապատասխան այնպիսի բառեր, որոնք պակաս ձայնեղ են արտահայտվել.

Կոր**ծ**անարարն իր հպատա**կ**ներով.
Բռնավ**ո**րն իր հելու**զ**ա**կ**ներով.
Գո**ռոզ**ն իր սպառա**զ**եններով.
Ավա**զ**ա**կ**ապետն իր **գ**ումարտա**կ**ներով.
Գա**զ**անն իր **կո**րյուններով.
Խա**ծ**ան**ո**ղն իր **ծ**ա**կո**տվա**ծ**քներով,
Եվ ապա**կ**անություն **գ**ո**ր**ծ**ո**ղն իր նմաններով (Խերանյան, 26):

Կոր**ծ**անիչը իր հպատա**կ**ներով,
Բռնա**կ**ալը իր ելու**զ**ա**կ**ներով,
Ամբարտավանն իր հր**ո**սա**կ**ներով,
Ավա**զ**ա**կ**ապետն իր **ո**հմակներով,
Ամեհի **գ**ա**զ**անն իր **կո**րյուններով,
Խա**ծո**տո**ղ**ը իր խայթ ու խ**ո**ցերով
Եվ պղ**ծ**ա**գ**ո**ր**ծ**ն իր նմանների հետ
(Գևորգյան, 42):

Եզրակացություն

Շատ թարգմանիչներ կարծում են, որ այն ստեղծագործությունները, որոնցում ձայնային կրկնությունները կարևոր դեր են կատարում, անհնար է ճշգրիտ թարգմանել[20]: *Մափեանի* թարգմանությունը, որ նույնպես երբեմն անհնարին է թվում, կարող է հանձն առնել այնպիսի թարգմանիչ, որը զգայուն է բառային հնչեղության նկատմամբ: Խերանյանն ու Գևորգյանը օրինակների մեծ մասում պահպանել են հանգիտությունը՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ ռիթմն ու բանաստեղծական չափը պահելու նպատակով դրանք չեն արտահայտվել: Թարգմանիչներն աշխատել են չթուլացնել *Մափեանի* հնչողությունը, այլ վերստեղծել այն մի ներքին զգացողությամբ, ինչը հաճախ նրանց հաջողվել է:

[20] Տե՛ս **Чуковский** 1968, 180:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1971, Երկեր, հ. Ե, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 511 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան 1985, աշխատասիրությամբ՝ **Խաչատրյան Պ.** և **Ղազինյան Ա.**, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1123 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության 1960, գրաբարից թարգմանեց Մկրտիչ Խերանյան, Երևան, Հայպետհրատ, XXXIV+409 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի, **Մատյան ողբերգության** 1979. Տաղեր, թարգմանություն՝ Վազգեն Գևորգյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 654 էջ:

Թամրազյան Հ. Հ. 2016, Գրիգոր Նարեկացին և Նարեկյան դպրոցը, Գիրք Բ, Երևան, «Նաիրի», 454 էջ:

Ղազինեան Ա. 1995, Գրիգոր Նարեկացի, բանաստեղծական արուեստը, Անթիլիաս, 264 էջ:

Ջրբաշյան Էդ. 1972, Գրականության տեսություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 510 էջ:

Ջրբաշյան Էդ. 1976, Պոետիկայի հարցեր, Երևան, «Հայաստան», 461 էջ:

Սուրենյան Կ. 1979, Արևորդիներ, Երևան, «Սովետական գրող», 332 էջ:

Лозинский М. 1955, Искусство стихотворного перевода, Дружба народов, изд. СП СССР, № 7, с. 158–166.

Микушевич В. 1981, Целительный свет (Поэма Гр. Нарекаци «Книга скорбных песнопений»), Вестник Ереванского университета, Ереван, изд. Ереванского Университета, № 3, с. 61–73.

Чуковский К. 1968, Высокое искусство, Москва, изд. «Советский писатель», 384 с.

КОНСОНАНС В ПЕРЕВОДАХ НА СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК «КНИГИ СКОРБНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ» ГРИГОРА НАРЕКАЦИ

АПРЕСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Григор Нарекаци, «Книга скорбных песнопений», консонанс, аллитерация, ассонанс, Мкртыч Херанян, Вазген Геворкян.

В поэтическом звучании «Книги скорбных песнопений» Григора Нарекаци особую роль играет консонанс – последовательное повторение одних и тех же или схожих звуков. Автор применял как обе формы консонанса – аллитерацию (повторение согласных звуков) и ассонанс (повторение глас-

ных звуков), так и их новых и более сложных форм – сцепленного консонанса, чередования одинаковых или схожих звуков соседних слов.

Поскольку в поэме Нарекаци консонанс является доминантой, то это должно было найти отражение и в переводах. Мы изучили явление консонанса в стихотворных переводах «Книги скорбных песнопений» на современный восточноармянский язык, выполненных Мкртычем Хераняном и Вазгеном Геворкяном.

В переводе Мкртыча Хераняна формы консонанса в основном выражены тождественно, за исключением тех частей, где повторение букв получило значение повторения окончаний, или повторяющиеся элементы были заменены близкими или похожими звуками. Однако Вазген Геворкян иногда отходил от формы оригинала, поскольку она не давала возможности придать переводу необходимую поэтичность, а иногда и сохранить стихотворный размер.

CONSONANCE IN THE MODERN ARMENIAN TRANSLATIONS OF THE "BOOK OF LAMENTATION" BY GRIGOR NAREKATSI

APRESYAN A.

Summary

Key words: Grigor Narekatsi, *Book of Lamentation,* consonance, alliteration, assonance, Mkrtich Kheranyan, Vazgen Gevorkyan.

The sonority of the *Book of Lamentation* by Grigor Narekatsi was promoted by the consistent repetition of the same or similar sounds, i.e. consonance. In the *Book of Lamentation* the author used both forms of consonance: alliteration (repetition of consonants) and assonance (repetition of vowels), as well as their new and more complex forms, as concatenated consonance, alternation of the same or similar sounds of neighboring words. Since sound repetitions played an important role in Narekatsi's work, it was necessary to represent them in the translations either.

The present article studies the phenomena of consonance in the poetic translations of the *Book of Lamentation* into modern Eastern Armenian by Mkrtich Kheranyan and Vazgen Gevorkyan.

In the translation by Mkrtich Kheranyan, the forms of consonance are basically identical, except for those parts where the repetition of letters coincides with the repetition of the endings, or the repeating elements are replaced with close or similar sounds. However, Vazgen Gevorkyan sometimes renounces the original form, since it does not allow to convey poetic sounding to the translation and keep the poetic metre. Hence, constraints of choosing words with different sound combinations.

NAIRA HAMBARDZUMYAN*

PHD, Associate Professor

Institute of Literature after Manuk Abeghian

Academy of Sciences of the Republic of Armenia

nairahambardzumyan@yahoo.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.2.210-227

THE PHILISOPHY OF SOUL, TRUTH, AND FREEDOM IN GHEVOND ALISHAN'S COMPOSITION

Key words: Ghevond Alishan, truth, freedom, ontology, metaphysics, phenomenology, intelligence.

Introduction

The philosophy of freedom, truth, and soul is the deep contemplative sphere of Father Ghevond Alishan's thought and the center of gravity of his philosophy. The composition "Under the Fir Tree: Reflections in the Bosom of Deserted Nature"[1] is a *text-meditation*, the deepest experience of the coexistence of *existence + truth*, which confirms the author's special presence in the ontological-phenomenological chronotopic domains as a being and as a true reflection of human-world-event ontology. The work summarizes the essence of the message conveyed by the same experience and meditation as a simple existence and as life. The composition "Under the Fir Tree…" is a religious-philosophical-metaphysical-contemplative journey around the world and the Earth, around human destinies and all civilizations. It is a metaphysical-introspective journey, which is loaded with historical-political place names, world-famous names, mystical visions of freedom, nature and space, life and death, which revolve around the axis of soul and truth and, when substantiating them in the realm of symbolic logic[2], Alishan creates the

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.22, գրախոսվել է 15.05.22, ընդունվել է տպագրության 22.08.22:*

[1] **Ալիշան** 1874:

[2] The term of Symbolic Logic refers to the works of Frege G. (1848–1925) and Peirce C.S (1839–1914). In 1879 Frege and in 1885 Peirce developed a system of Symbolic Logic in an Algebraic Language.

inner irrational chain system of the text, and by uniting its ten links (parts), leads to the truth, to light, and to Christ, who is the source of life, and who, to Alishan himself as an author, as an existential ontology is the basis of self-recognition and self-realization in the realm of *human-world-life* introspection: "All mankind felt a vivifying power and knew that neither the strong, nor the wise, nor the beautiful, nor the rich, on whom it sometimes set hope, was sufficient to heal its heart and revive its soul. The prophets could not cross the sea of pains and passions that was in the depths of that heart where only All-Seeing God's unfailing eye and miraculous hands could reach, and such was the one who was to come, i.e. Jesus himself who had already visited us"[3]. According to Alishan, the human soul is ready for such a meeting, because the birth of the soul's freedom and truth is in the realm of the interaction of the divine and the human; it is the way out to the spiritual internal sphere. And only the vital way of experience and expertise, according to Alishan, leads to the true path of existence. As the mutual penetration of the ontological, ideological, and semantic phenomena of the truth, soul, and freedom, as the only possible way of discovering identity, it lies in the basis of discovering the essence of knowledge. As an understanding and as an object, the truth is not only in the realm of meaning, but also in the supremacy of the spiritual meaning that provides the cultural context of being: "Behold, the voice of the expected by the centuries' and men's longing will be heard: a gentle and powerful voice, the truth of which forms the foundation of our earth; and the peace will lower heart sounds, and the human soul will see the two ways of its life through it"[4]. As an ultimate goal and a direct path to that ultimate goal, Alishan directs man to the ontological realm of vitality and truth, emanating from Christ, to the triumph of the highest principles, in the inner realm of which by the *divine grace* will and freedom, free of coercion, are enlightened.[5] This is what happens when freedom becomes a precondition for the author's inner concentration and unique expression of will. Noteworthy is Edward Atayan's observation on the two conceptions of freedom of *art-creation and introspection*, which are immanently present in nature "in form of initial origin and instinct"[6], which Atayan views in the context of *nation-individual* symbology and freedom: "The islands of peoples'

[3] **Ալիշան** 1874, 29:
[4] **Ալիշան** 1874, 31:
[5] The Doctrine of Grace is the true doctrine of freedom in Christianity.
[6] **Աթայան** 2005, 69.

freedom – Athens, Florence, Weimar, etc., are only a rough preview of the true Christian freedom, not of Christian false piety, basically asceticism that contradicts the spirit, but the primacy of the individual principle and in the earth-based sense of the free embodiment of God on earth, as an artistically earth-transforming principle that serves as a pillar for human free theological outbursts and as an ideal that alludes to the possibility and enchanting power of it all…"[7] (emphasis added by E. Atayan). Therefore, the subjective perception of human freedom can be located in the domain of expediency of human creation, while the coincidence of the idea of freedom with culture – in the domain of historicity. Alishan reveals the inner invisible freedom of the person through the way of truth to Christ, uniting two opposite freedoms, that of God and of man, and seeking them in the domains of ontological external and internal contradictions, because according to him, this existential contradiction belongs to the world: "They die for the country, they die and get immortalized for the country, they get immortalized between the heaven and the earth crying, "I am a Christian, I am a Christian, too". They consider their pure virginity and faith in Christ to be greater than thousands of lives, as a newlywed bride keeping their hearts and souls pure for Him only[8]. The truth is revealed through love and faith, for Christ's sacrifice is directed to the liberation of the human soul and mind, to the natural development of the world, at the same time revealing the creative nature of man and embodying his concern for the spiritual transformation of the world: "Non-illusory freedom is the enlightened and enlightening Christ who saves a slave from the danger of becoming a master, and the latter from the danger of lasting as such, making them full of restrained tenderness, not "equal, but individuals who borrow and give each other everything necessary for the internal development of each, but never "members of the collective, for even the absolute devilish solitude in the eternal darkness and cold depths of the universe is preferable to the artificial and inanimate light and warmth of collectivism, as opposed to free companionship in free human communities, from love and friendship to the most inclusive interhuman factions"[9].

Alishan directs the reader to the truth, because only in the realm of the truth, the mysteries of freedom, will, soul, and thought are revealed. In this case, the

[7] **Աթայան** 2005, 78:

[8] **Ալիշան** 1874, 45–46:

[9] **Աթայան** 2005, 78–79:

truth that comes from Christ is related to the author's inner freedom, which is directed to the antinomic forces of good and evil, light and darkness, life and death, which are the basis of the world creation. The freedom proposed by Alishan is irrational, at the same time, determining existence and being, and comes from the truth: "For I, the truth, am more than the sun, I am the bright star in the everlasting light of the morning. I have eternally been there from the beginning of time and even before that as light originated from light, a river originated from a spring. I am God's mind, God's Son, absolutely equal to the Father, and my Father and I are one. Everything happened via me, nothing happened without me. ...Because I am the way of truth and life. I am the only way for man to ascend from earth to heaven. I am the door; if anyone enters through me, he will live, he can rise, go in, and find food"[10]. Nature was created from the Nothing. Although pagan philosophers believed that the Nothing is born from the Nothing, they forgot that what is impossible for man is possible for God, and only God can do divine things. God created everything from nothing, out of opposing forces God created man, whose freedom is subjective (monadic), an inner *mystical being*, which presupposes the possibility of becoming (*something*), because he has *intelligence, free will, and thought*. According to Edward Atayan: "...It is not enough just to realize the necessity or coincidence, it is not enough to even realize the freedom, man himself must become the freedom embodied in life"[11]. According to Alishan, man, in parallel with the Nothing, carries within himself the divine rigid intellect and grace, free will, because he is created in the image of God and from God: "He is created as a master, not as a tyrant, that is why he will powerfully order one part of nature to serve him whatever is necessary, rule over another part through mind, examining their laws or making fun of them"[12].

In the composition "Under the Fir Tree...", freedom is not an abstraction of necessity and coincidence which, consequently, is operated with a negative outcome, but rather combines, unites, and includes the author's inner positive energy because in the ontological domain every rational soul has the right to freedom and will. In this context, St. Augustine's terms "libertas minor" and

---

[10] **Ալիշան** 1874, 52–53:

[11] **Աթայան** 2005, 73:

[12] **Ալիշան** 1981:

"libertas maior"[13] are remarkable, and among them – the ideas of essentially heteropolar freedoms. Freedom is the understanding of thought, soul, and intellect in the endless rotation of existence and being, therefore, in the realm of cognition it eternally strives for rotation when the fragmented external world regains inner unity and completeness; and that transformation creates an active reality: "Therefore, freedom is also a psychological category of the free soul as such – a phenomenological one, and a philosophical category of a free spirit at the level of essence"[14]. Discovering the domain of the essence of the soul, Alishan views the soul as a spiritual substance, feeling, and movement and finds that such a concept of the soul is comprehensible to all living beings, so based on biblical texts, he lists in detail all the spirit-born, spiritual creatures: the living world (nature), from man to angels and God, because, according to him, harmony with God changes the soul: "You are the hope of the souls, and whoever seeks his Creator will be saved through you. You alone are the cosmic mediator between life and death, between the present and the future, between man and God; you yourself are man and God: Jesus Christ, yesterday and today, from everlasting to everlasting"[15].

Aletheia: the Event Flow of Awakening as a Transformation of Truth

Striving for the supremacy of truth, Alishan finds the philosophy of soul and freedom in the word, in wisdom, in God, therefore, whatever the author feels and thinks is through God, because the spiritual nature itself is indestructible, unchangeable, and in harmony with the domain of man-nature continuity and of unity with God, which, according to Alishan, relates to Jesus Christ and the Holy Spirit: "It is I, the longed-for of the nations and of the ages, who Jews call Messiah, pagans – Mediator, philosophers – Word, and the whole world – Savior, speaking to you; in ancient times I spoke to your fathers in every way, and behold,

---

[13] God created man immortal and with no sin. This idea underlies the core of the terms introduced by St. Augustine: libertas minor (lesser freedom) and immortalitas minor (lesser eternity). By exercising his freedom and turning away from God, man became a slave to sin and death in his quest for self-expression and self-affirmation. Christ, through His Crucifixion and Transfiguration, healed the corruptible nature of man, freeing freedom from sin and linking it to the ideas of libertas maior (greater freedom) and immortalitas maior (greater immortality). (Большая Российская энциклопедия, 2004, 1007).

[14] **Աթայան** 2005, 81.

[15] **Ալիշան** 1874, 49.

after so many ages I have spoken to the world obviously becoming a human"[16]. In this context, noteworthy is the report[17] included in German philosopher Heidegger's collection "Time and Being"[18] (articles and studies), which Heidegger read in Bremen in December 1949. In the report, Heidegger marks the philosophical conceptions of being, truth, and oblivion, and through them, the true vision of introspective awakening [illumination]: "Awakening is the disregard for the fundamentally invisible being in the light of the world, which is preserved in the true realm of being. Awakening is an event in being itself. Event is the enlightenment that returns things to their essence"[19]. In the same book, Heidegger proposes the term Aletheia [truth, disclosure] of ancient Greek philosophy: "A priori knowledge is not a property of being, but is being itself: antecedent in its essence, since the latter must be understood from the point of view of its Aletheia[20]– if, of course, it must be thought of from itself"[21]. However, some authors believe that the Truth, the Word, the Logos have nothing to do with Heidegger's interpretation of Aletheia. Heidegger interprets ancient Greek Aletheia in his own way. He speaks of Aletheia as a transformation and perception of truth: "*Aletheia* is unconcealment due to which and in which being is present.

---

[16] **Ալիշան** 1874, 52.

[17] The report was part of a series under the general title "Language", organized by the Bavarian Academy of Fine Arts and the Academy of Arts in Berlin in January 1959. It was published the same year and was included in the collection "The Way to Language".

[18] **Хайдеггер** 2007.

[19] **Хайдеггер** 2007, 356.

[20] Aletheia – (Greek: Ἀλήθεια) Truth. According to ancient Greek mythology, Aletheia was the daughter of Zeus, the embodiment of truth. In Roman mythology, she is associated with Veritas, the daughter of Saturn or Chronos. According to Aesop's 530th fable, when Prometheus was sculpting Aletheia from clay, Zeus called him to visit him. In the absence of Prometheus, Dolos (deception) entered the studio and sculpted a similar body but the clay was not enough for the feet. Returning, Prometheus became obsessed with their likeness and decided to bake them in furnace, giving life to both of them. Since that time, the sacred truth walks in small steps, while its twin is being tempted. The idea of naked truth (Latin: nuda veritas) is found in the Odes of Horace. In ancient times it was presented in white clothes. According to Philostratus the Great, in the temple of Amphiaraus of Oropos in Europe, Aletheia stood by the gates of dreams, assuring that the sleeping oracle (Latin: oraculum divination, prophecy) would find the truth there. According to Claudius Aelianus, the Egyptian supreme judge wore a sapphire emblem around his neck, which was called Aletheia.

[21] **Хайдеггер** 2007, 223.

We translate *Aletheia* via the Latin word *veritas* and German *Wahrheit*, *truth*"[22]. This happens when being is defined as an idea. In this context, the Nietzschean conception of truth also illuminates the path of the undisguised towards the truth. Heidegger also interprets Logos, which, according to him, is always trying to escape, although it is always as new as the sun. At the same time, Logos is a new breath, and without Him, it is darkness and a dead end of unconsciousness. Heidegger explains and substantiates being through interpreting Logos, revealing the function of not seeing the Nothing, which is at the same time the simple ability to see the Nothing. However, according to Heidegger, people think of being as a reality and worry, forgetting: "What is being? Being is not a requirement, it is self-evident, yet it is unreasoned. It encrypts the long-forgotten, unfounded Truth"[23]. The thought is always in the inner domain of the Logos (*Heidegger compares it to lightning*, N.H.), not voluntarily defining that participation, which in its experience reaches admiration or horror, which is not close to fear, but is a bright feeling. It is sudden, instantaneous, and incomprehensible, like lightning, the disappearance of which is nothing but the extreme occurrence of being with the predominance of its basis: "…Is lightning, coming from silence, silence itself? Tacitly illuminating silence. What does it illuminate? It illuminates the world, inaudibly filling its essence with being"[24]. In this admiring horror, as a simple existence, the body, the soul, the truth, and the freedom of thought are united. And the awakening [enlightenment] takes place: "The person is hurt in the depths of his/her soul when the awakening takes place, awakening enlightens the person"[25]. In that admiring horror, self-consciousness ceases to function because the thought is the peak of the soul, between the weakness of the body and the goodness of the soul. In Alishan's aesthetic concept, the soul is the highest realm of the human inner world, so the etymological perception of the soul is remarkable: God is the fire, angels – the flames of the fire. As an independent matter, the soul does not exist; although, Plotinus[26], asserted that it is everywhere and nowhere, it is immortal, infinite, and indestructible.

[22] **Хайдеггер** 2007, 337.
[23] **Хайдеггер** 2007, 254–255.
[24] **Хайдеггер** 2007, 358.
[25] **Хайдеггер** 2007, 357.
[26] **Плотин** 2005, 320.

According to Alishan, his presence is related to a certain ontological-moral condition: "I am the way. I am the door. I am the brave shepherd. Look, come in, run, you hesitant soul!"[27] For, the soul is not carnal (as a whole); otherwise it would be torn apart. The unity of the infinite and the finite, the absolute and the relative presupposes an internal sphere that is the result of the inner relationship of divine and human intuitive and dialogic possibilities, of truth, cognition, and being: "The laws were given through Moses, but grace and truth came via Jesus Christ. And if I were born in that, and came to the world with that, He who is the son of truth will hear my voice. Draw near to me, you darkened thoughts, and get light, so that you will not be ashamed. I am the truth; I am the light of the world. …I am life. The life that has been from eternity, the life that gave birth to all things"[28]. Alishan does not consider the perfect fusion of the soul and the truth as the divine perfection or moral heroism of the elect, but as the essential basis of the ordinary man, who in his inner realm preserves all the preconditions of understanding and harmony with God. In this case, *the body and the soul are a whole*; they are related to *the idea of sin:* "From time immemorial, the human soul has sought to dominate and to kill, rather than to cultivate and give life"[29].

Describing the soul, Plato distinguishes two mutually penetrating poles: rational (of ideas) and sensory (of desires), the first of which, according to him, is immortal, whereas the second one is mortal. According to Plato, the soul is also immortal as it is life and the true foreknowledge that ensure the unity of the universe and exclude the existence of death[30].

"Everything moves; nothing remains still" or "You cannot step twice into the same stream",[31] said Heraclitus of Ephesus because the universe is indeed not motionless, and all things and phenomena are in constant motion. Consequently, movement presupposes the eternal mutual penetrations of all opposite or non-opposite phenomena, movement is their inner strength because harmony is born from it. It is the coexistence of tension and rapprochement because everything is exchanged and mutually penetrated. This happens when being is defined as an idea. This encrypted saying of Heraclitus is the discovery of the truth and divine

[27] **Ալիշան** 1874, 53:
[28] **Ալիշան** 1874, 54:
[29] **Ալիշան** 1874, 18–19:
[30] **Платон** 2007, 97–160.
[31] **Առաքելյան** 1968, 163–164:

essence, Heraclitus' discovery of the word (Logos), due to which the Word exists, and Father Ghevond Alishan writes about it, too. The truth of Heraclitus is the same Word, the same Aletheia, which Heidegger later called [truth, disclosure].

The truth of Heraclitus is Aletheia [unconcealment] but it is the truth of those who do not drink water from the river[32] of oblivion in the world of the dead, the truth of those (sages) who can hear the Logos, which is called omniscience. Heraclitus contrasts himself, the divine sage, with all other people because he finds that they do not know and do not understand, what truth is, what Logos is. According to Heraclitus, people do not fully understand Logos. They are in nonexistence, and although they are awake and with open eyes, they do not realize what they are doing because they, like those asleep, do not remember what they did while sleeping. The judgment that in the time of Heraclitus there could have been people who understood the Logos, is repulsed by Heraclitus himself who notes that such people had not existed at that time. Logos is incomprehensible because no one but the wise man of Ephesus understood it. Logos is the most direct way to the ancient Greek Aletheia, to the Truth, which Heraclitus calls [unconcealment]. And in spite of the above mentioned concept of ancient Greek philosophy (Heraclitus), the orders of the soul and the truth are considered by Origen (Latin: Oregenes) on the basis of the biblical text. In this

[32] Lethe – (Greek: Λήθη) oblivion - according to ancient Greek mythology, it was one of the five rivers (Styx, Acheron, Cocytus, Phlegethon, Lethe) in the underground kingdom of Hades (World of the Dead). Arriving in the Underworld, the dead drank water from that river, forgetting about their earthly life and the past. And vice versa, those who returned to the outside world drank water from that river again. In this way, they were preparing to be reborn or reincarnated. Lethe is first encountered in Homer's works. It is also mentioned in Virgil's epic poem "Aeneid": "And now Aeneas saw a secluded grove in a receding valley, with rustling woodland thickets, and the river of Lethe ..." (**Պուբլիուս Վերգիլիուս Մարո** 2018, 703–705. Based on this publication, we translate the name of the river and deity into Armenian as Letheh although there are also the versions Leto and Leta). The river was named after Lethe (Oblivion), the daughter of the goddess of controversy, disagreements, enmity, and chaos – Eris, the sister of Hypnos and Thanatos (Death) (Мифы народов мира, 1988, 51). In this context, Aletheia, i.e. Heraclitus' truth, was beyond the river of oblivion. When the souls of the dead did not drink water from the river of oblivion, they were transformed, carrying in themselves the common memory of the previous lives. The advantage of this situation lies in the possible idea of immortality. According to another legend, Pythagoras remembered all his previous lives, and this ability of the greatest philosopher, of course, was considered a divine reward that he received from Hermes.

context, noteworthy is Aristotle's formulation saying that the truth is the sphere of reality[33], which, despite its apparent simplicity, is indefinite.

The Mutual Penetrations of the Soul and Freedom as a Possible Discipline

According to Alishan, freedom can be the basis for different definitions and interpretations because it is the highest perception of self-recognition, harmony of mind and soul in the domain of being, while the truth and the Word (Logos) are more than true and based on knowledge: "At that time the prophets and Platos grew dumb. A young fisherman approached the wonderful God, who lived as a human being, with amazing courage, hugged him touchingly, and cried out in testimony, "You saw, we reached the Word of Life." He shouted even louder, "In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God. And the Word became flesh, and resided in us"[34]. This is evidenced by the Gospel of John, confirming the statement "and the Word became flesh": "In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God. He was with God in the beginning. Through him all things were made; without him nothing, that has been made, was made. In him was life"[35].

The biblical Word replaces the ancient Greek Logos. Jesus Christ is perceived in Christian theology as a reincarnated God's image bearer and divine Logos on earth, as the second face of the Holy Trinity (and the Son). The Gospel of John can also be seen as a source of ancient Greek philosophy, when Jesus doesn't answer Pilate's rhetorical question: "What is truth?"[36] However, it is clearly assumed that Christ is the transfigured Logos, the Truth: "For this cause I was born and for this cause I have come into the world, that I should bear witness to the truth. Everyone who is of the truth hears my voice"[37]. The Truth is Logos, the testimony of Aletheia. In this context, truth is given importance as an ontological understanding, which Alishan directs to the disciplinary mutual penetrations of the soul and freedom because freedom is the basis of human and world existence, the spiritual energy that directs Alishan to create independently and by himself.

[33] **Аристотель** 1976.
[34] **Ալիշան** 1874, 29–30:
[35] Նոր Կտակարան 1975, 248:
[36] Նոր Կտակարան 1975, 38:
[37] Նոր Կտակարան 1975, 38:

Freedom and truth are the two highest spheres which summarize the nuclear energy of the great thinker's religious-philosophical views and the path of the soul given by them, the source of inspiration of philosophy, through which Alishan reaches his perception of Aletheia: "There should have been a living thought, but how it happened that no one knew it until *the truth was seen from heaven* as David said. And when being born on earth, it said to itself: *I am the truth*"[38]. For freedom and truth do not return to nature, but are combined with being through life creating ontology.

According to Charles Peirce, knowledge that is useful in life is true, but it does not reveal the *essence of the truth*; they are unfoundedly equated with the truth, so they create another logic that goes beyond the above-mentioned[39]. Supplementing Peirce, let us note that the truth is a system that is constantly in search and includes all the paths to and from that system: right, freedom, will, logic, unity, integrity, and consistency (inside and outside the border). In ancient Greece, it found its expression through Apollo as a program for the development of intelligence, knowledge, and social progress. Socrates and Bruno sacrificed their lives for the truth with fragile notions of truthfulness and reliability because truth is an experience, it operates within the mutual penetrations of observation and experience; it is clear, beautiful, and logically provable. According to Socrates, true knowledge is the cognition of general and objective moral laws (he believes that mistake and non virtuous behavior is the result of ignorance, that the wrongdoer simply does not know what is right[40]). So virtue also requires knowledge and consists of phronēsis (thought, meaning, judgment, practical wisdom, [and] clarity of thought)[41]. The saying *I know that I know nothing* attributed to Socrates reached us through the works[42] of Plato. It is a simple interpretation of the idea that Socrates' knowledge is limited to the knowledge of his ignorance. In this case, it can be asserted that the world of Plato's eidos is at the same time the world of ontological laws, principles, and rules. But Socrates was also a man, and it is natural that he suggests his traditional statement about

[38] **Ալիշան** 1874, 29:
[39] **Peirce** 1982, 633.
[40] **Oksenberg** 1980, 267.
[41] Oxford English Dictionary, 1964, 1558.
[42] **Платон** 2006, 83–116.

men and mortals [43]. The arrows and demands of the truth, inner liberation constantly point at the most important object-man, whose body is not free and, in certain chronotope, depends on other bodies or objects because in this case, the soul is not free either. The spiritual nature of man presupposes the supremacy of divine grace, and the duality of emotions: man-mortal and spiritual-immortal beginnings are in the realm of the divine, for the opposition of soul and body is also substantiated by the Bible.

Aristotle defines the rational soul as a form and intellect[44] which make the two poles of the soul – material and spiritual, known. So the rationality (rational soul) is independent of the body because the soul makes the body alive and intelligent, while the real foreknowledge and the mind operate independently. In this context, knowledge is spiritual, health is mental-physical, the idea is primary. Alishan, as a follower of Christian Platonism and biblical gnosis, relies on biblical rules and is distinguished by Christian mystical and religious-philosophical views.

Truth as an Ontological Internal Domain of Conciousness

The composition "Under the Fir Tree: Reflections in the Bosom of Deserted Nature" is also remarkable in the field of anthropology because when examining the inner world of a man as an object of study, Alishan also uses the ideas of soul, truth, and freedom. The truth is observable in the realm of the general human experience, which is not far from the author's cognitive quests: "Let time pass in haste, let the elusion of hope disappear, let the veil be torn and the truth be seen face to face like the sun in the bright blue of the sky"[45], since the truth is genealogically related to the realms of the evident and being, and to the primary idea of being in being: "Neither Cyrus, nor Caesar, nor Alexander, nor Xerxes, but Jesus alone was given all the authorities of heaven and earth. Neither pythagorases, nor socrateses, nor aristotles, but only He could say, "I am the truth. From now on, go and teach all pagans to keep all that I have ordered you. And, behold, I am with you every day, unto the end of the world", and if "the heaven and the earth disappear, my word will not elapse"[46]. Truth itself is the interpretation and justification of being, therefore, the meaning through which the

[43] **Russel** 2019, 241–256.
[44] **Аристотель** 1976, 550.
[45] **Ալիշան** 1874, 28:
[46] **Ալիշան** 1874, 32–33:

essence of truth is revealed, helps realize the freedom of the soul, which is the "beacon of light" in the "dark life", in the ontological realm of Father Ghevond Alishan's composition "Under the Fir Tree…": "I, too, greet you, Holy Cross, in this solitary place, in this evening of silence which, instead of the departed darkened sun, illuminates the whole universe with spiritual light. Along with all the believers, I worship the Word of God which is with you, which was used by you as a weapon, as a wand, as a tool of salvation, and as a steering wheel to direct the world, as a sign of hope left in the church, and a beacon of light in this dark life"[47]. Truth presupposes the classification of relations in the intervals of knowledge and reality since its ontological domain is not a direct or metaphorical simple correspondence of the image and object, but a semantic chain of being and its multipolar internal relations, because when the truth is formed in the semantic domain of being (which is the starting point of meaning of the very idea of being), the truth and its ontological diversity are visible from the beginning: "Here is Jesus Christ, the eternal truth, erect and immovable. Centuries and people pass before him, he looks at the nations that come and go, he offers his cross to everyone, like the fisherman of that small, sandy island, he always sifts the souls of people with his delicate net through the turbulent waves of this life, where the archenemy of the people, the dragon, still wanders with treacherous steps, though wounded, though fatally ousted from its former tyrannical rule, from this world. Crushed by the cross, he always remembers bitterly that only Jesus is the Lord and Savior of this world"[48].

The highest ideal of ontological integrity, the ultimate goal of existence is blessing, which, according to Plato, is the mistress of the world of Eidos, the cause and purpose of existence[49]. Therefore, the possible question is whether it is legal to convey the truth to truthfulness, to objects and things, when the thing corresponds to its comprehension (the truth of the concept) and the comprehension – to the thing (the truth of the thing). In this context, the idea of the abstraction of truth is given importance, which at the same time represents the abstraction of the object from the notion: "He confessed that only a person more powerful than him could do that. He said a Great Prophet would come when

[47] **Ալիշան** 1874, 47:
[48] **Ալիշան** 1874, 50–51:
[49] **Платон** 2007, 97–160.

it's time, and ordered to listen to him and learn the perfect truth coming from him"[50].

Such attempts at the study of the truth in Alishan's works confirm his ontological domain as a full-fledged semantic phenomenon, through which the fine lines of object-subject relations are overcome and directed to the true path of the truth. Such a perception of the world is formed in essence-reality-phenomenon and general-special-unique domains, which have been adopted by the author. The ontological understanding of the truth in the composition is the separation from the author, the independence of the writing. Such complementarity is perceived as the objectivity of the truth, when the truth is formed in the realm of meaning, outside the author; and the author is able to comprehend the truth, transforming it into a spiritual internal sphere, which Alishan realizes, irreversibly transforming the accessibility of meaning and making it visible to the reader. This is an important precondition in the domains of spiritual maturation and transmission of the text, as long as the ontological features of the truth are related to the meaning. In this case, the meaning and the truth are directly proportional. This is the peculiarity of Alishan's text, which is introduced by the duality of the text: the being within the text and another person's (reader's) being, moreover, the precondition of the second one is ideological, which is at the same time the precondition of being and existence and is considered as meaning.

In the semantic domain of the text, Alishan emphasizes the idea that the truth comes ftom Christ, in which the true meaning of being is understood by consciousness because the meaning is timeless, eternal and manages the process of transition from chaos to order in the text. Therefore, the need arises to reformulate the meaning which is also in the realm of the truth: "I am the truth and the true light that enlightens every person who comes into the world. The world is darkened by deadly sin that casts a shadow over life. But darkness shall not overtake me, for I myself am the light of the world. He that follows me shall not walk in darkness, but shall have the light of life"[51].

[50] **Ալիշան** 1874, 27:
[51] **Ալիշան** 1874, 53:

Conclusion

Truth is the stable meaningful core of being, its formation lies in the author's psychological domain. The idea of achieving the truth extends through the realm of semantics. For the author, it is the realization of meaning because the truth and meaning are identical and inseparable from consciousness: "Truth... truth. Here is the agonizing solution. Here is the point of man's purpose, the bridge between heaven and earth. Here is the flight of the mind, the arena of the heart, the seat of the soul. But, alas, how many crowds seek and quest it, how few reach and find it!"[52] The truth is an unconditional and comprehensive ensemble of parapsychological features of being, as it is marked by the content of the author's transcendent consciousness. Being is the super-individual consciousness, equal to the meaning, while the truth is realized not by the gnoseological, but by the ontological procedure of cognition, therefore, in the search for the truth, Alishan withdraws from all the psychological-gnoseological domains, which are secondary: "But perhaps you too have forgotten that there is no perfect beauty and kindness that is not entirely true, for the truth is eternal, that which is not immortal has the pain of the transient, the terrible bitterness of pleasure"[53].

In the composition "Under the Fir Tree...", the truth without preconditions is the ontological internal sphere of objective consciousness where object-subject perceptions are not separable. Therefore, the truth is accepted and immediately transferred to the author's subjective consciousness. In this case, the truth is absolute: "Yes, yes, those who lived with Christ, those who slept having Christ in their mind, will also awaken with Him, with Him who said: *I am the resurrection and the life*"[54]. The truth is objective, unconditional, timeless, universal, united, obligatory and includes the possible reality; in other words, it is the completeness of the common consciousness, which substantiates all attempts to search for the truth as unconditional existence of being, and when there is no meaning and search for the truth, being also becomes meaningless, and the life stops. Meaning is the essence of being, the vital nucleus of being.

---

[52] **Ալիշան** 1874, 23:
[53] **Ալիշան** 1874, 65:
[54] **Ալիշան** 1874, 67:

BIBLIOGRAPHY

Աթայան Էդ. 2005, Հոգի և ազատություն (Հոդվածներ և թարգմանություններ), «Սարգիս Խաչենց», Երևան, 622 էջ:

Ալիշան Ղ., Ընդ եղեւնեաւ յամայութեան բացավայրի. Խորհրդածութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1874, 71 էջ:

Ալիշան Ղ. 1981, Երկեր, Կազմ. Ս. Շտիկյան, Երևան, «Սովետական գրող», 400 էջ:

Առաքելյան Ա. 1968, Հունական գրականության պատմություն, (Հելլենական կամ դասական, հելլենիստ., հռոմեական կայսրության շրջանի գրականություն), Երևան, «Լույս», 629 էջ:

Նոր Կտակարան 1975, Աւետարան ըստ Հովհաննէսի, Եւ Բանն Մարմին եղաւ, Գլուխ Ա, 1–5, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 712 էջ:

Պուբլիուս Վերգիլիուս Մարո 2018, Էնեական, թարգմանությունը լատիներենից՝ Գ. Մուրադյանի և Ա. Թոփչյանի, Ե., «Զանգակ», 568 էջ + 48 էջ ներդիր:

Аристотель, Сочинения в четырех томах, т.1, Ред. Асмус В.Ф., М., Мысль, 1976, 550 с.

Большая Российская Энциклопедия 2004, Аврелий Августин (Aurelius Augustinus), М., «Россия», 1007 с.

Мифы народов мира 1988, М., в 2 томах, том 2, 719 с.

Платон 2006, Собрание сочинений в 4 томах. Т. 1, Под общей редакцией А.Ф. Лосьева и В.Ф. Асмуса, Пер. с древнегреч. СПб., Изд. Олега Абышко, Санкт-Петербург, 632 с.

Платон 2007, Сочинения: в 4 т-х, изд. Олега Бышко, т. 2, под общей ред, А.Ф. Лосьева и В.Ф. Асмуса, Санкт-Петербург, 626 с.

Плотин 2005, Пятая эннеада. Пер. с древнегреч. и послесл. Сидаша Т.Г.- СПб.: «Издательство Олега Абышко», 320 с.

Хайдеггер М. 2007, Время и бытие. Статьи и выступления; сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибихин, Санкт-Петербург, Наука, 620 с.

Oksenberg A.R., Essays on Aristotle's Ethics, vol. 2, University of California Press; First edition (March 17, 1980), 438 p.

Oxford English Dictionary 1964, Etymology for phronesis: "φρόνησις thought, sense, judgement, practical wisdom, prudence", Edited by Flower H.W. and Flower F.G, Oxford University Press, Ely House, London W.I, 1558 p.

Peirce Ch.S. 1982, Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition. In 8 vols, vol. 3. 1872–1878. Bloomington (Indiana): Indiana University Press, 633 p.

Russel B. 2019, Introduction to Mathematical Philosophy, London, George Allen & Uniwin, LTD. New York: The Macmillan Co., 278 p.

ՀՈԳՈՒ, ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԵՐԿՈՒՄ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ղևոնդ Ալիշան, ճշմարտություն, ազատություն, գոյաբանություն, մետաֆիզիկա, ֆենոմենոլոգիա, բանականություն:

Հայր Ղևոնդ Ալիշանի «Ընդ եղեւնեաւ...» երկը իմաստասիրական-մետաֆիզիկական-հայեցողական ճամփորդություն է երկրի շուրջ, մարդկության և քաղաքակրթությունների ճակատագրերի շուրջ, մետաֆիզիկական ճամփորդություն, որը ծանրաբեռնված է պատմաքաղաքական իրողություններով, աշխարհին հայտնի անուններով, հոգու և ազատության առանցքում պտտվող ճշմարտության, բնության և տիեզերքի, կյանքի և մահվան միստիկական տեսիլքներով: Դրանք հիմնավորելիս Ալիշանը ստեղծում է իռացիոնալ-խոհափիլիսոփայական ներքին շղթայական մի պատում, որի տասը օղակները (մասերը) միավորելու միջոցով նա ընթանում է դեպի ճշմարտության լույսը, դեպի Քրիստոսը և դեպի կյանքի աղբյուրը, որն էլ իր՝ որպես հեղինակի, ինքնաճանաչման, ինքնահայեցման և ինքնիրացման հիմքն է՝ նույն կյանքի ու աշխարհի հանդեպ վերաբերմունքի ձևավորման տիրույթում: Հոգու ներքին աներևույթ ազատությունը Ալիշանը բացահայտում է ճշմարտության ճանաչողության ճանապարհով՝ միավորելով երկու հակադիր՝ Աստծո և մարդու ազատությունները, քանի որ՝ ըստ նրա, ողջ աշխարհին է վերապրում սույն հակառակությունը՝ որոնելով այն գոյաբանական արտաքին և ներքին հակասությունների տիրույթներում:

ФИЛОСОФИЯ СВОБОДЫ И ДУШИ В СОЧИНЕНИИ ГЕВОНДА АЛИШАНА

АМБАРЦУМЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: Гевонд Алишан, правда, свобода, онтология, метафизический, феноменология, интеллект.

Философия свободы, истины и души - самый глубинный пласт философской мысли Алишана, «центр тяжести» его философии. Сочинение Гевонда Алишана «Под елью. Размышления на лоне безлюдной природы» представляет собой религиозно-философское и метафизическое путешествие вокруг Земли, вокруг судеб человечества и цивилизаций. Это метафизическое путешествие с перечнем историко-политических реалий, известных миру имен; в этом путешествии он делится своими мыслями о свободе, природе и космосе, своими мистическими представлениями о жизни и смерти, и стержнем его рассуждений являются душа и истина. Обосновывая сказанное, Алишан создает иррациональную цепь исторического повествования, связывая (соединяя) друг с другом десять колец (частей) этих исторических событий, Алишан восходит к свету истины, к Христу - источнику жизни, являющемуся основой его самопознания и самореализации как автора в пространстве формирования отношения к жизни и миру. Внутреннюю незримую свободу души Алишан раскрывает через путь к истине - к Христу, объединяя две противоположные свободы - Бога и человека, ибо, по его словам, через это противопоставление проходит все человечество, пытаясь обрести свободу в пространстве внешних и внутренних онтологических противоречий.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ
PUBLICATIONS

NAIRA GINOSYAN
PhD in History
YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor
Institute of History NAS RA, Researcher
naira.ginosyan@ysu.am

ARMENIA'S HOUR OF DESTINY

The Armenian issue has been reflected in a number of international treaties since its internationalization. These treaties obliged the Ottoman Empire to assume certain obligations, which instead of being fulfilled consistently were violated, however without any responsibility for the Empire. The lack of clear-cut mechanisms for reforms allowed the Turkish side to constantly avoid, not fulfill its commitments, gain time, waiting for disagreements and dissensions between the powers, which would allow to forget about the commitments for good, and try to resolve the Armenian issue in a unique way, by simply annihilating them[1].

The Armenian issue became a subject of discussion in international diplomacy in the international agreements adopted at the San Stefano Conference and the Congress of Berlin. It was put forward to improve the situation of the Western Armenians, to guarantee their security, to ensure their certain political and legal status. The initial aspirations of the Armenian side were aimed at the autonomy of Armenia.

The great powers competed against the autonomy or independence of Armenia in order to strengthen their influence in the Ottoman Empire. The European powers addressed the Armenian question in order to secure their own

[1] **Hovhannisyan** 2009, 122–123:

economic and political privileges, as well as prevent Russia's intervention through Armenian reforms and the occupation of the Armenian states.

But if before the First World War the great powers were against the idea of autonomy of Western Armenia, the situation changed with the intervention of Turkey against the Entente powers. From the beginning, the main goal of Armenian figures was the creation of Armenia by uniting the historical Great and Lesser Armenias, as well as Cilicia. World War I created a new situation in the world, which caused serious concern to Armenian politicians as new massacres awaited the Western Armenians.

On the other hand, the war raised hopes among the Armenians that the defeat of the Ottoman Empire would allow them to gain autonomy in Western Armenia and Cilicia[2].

On January 26, 1914 (February 8), an agreement was signed on reforms in Western Armenia, which was a compromise between the Russian and German-Turkish programs, and the concessions were violated due to the reduction of the rights of the Armenian population.

According to the agreement, two separate administrative units would be formed from the vilayets of Erzurum, Trabzon and Sebastia as well as Van, Bitlis, Diyarbakir and Kharberd and be headed by the powers and the European general nominees appointed by the Turkish government[3].

However, the chief overseers failed to reaffirm their commitment, as the Ottoman Empire, at war with Russia, thwarted the plan of reforming Western Armenia. From the internationalization of the Armenian Question in 1878 until the Treaty of Sevres, the Armenian territorial claims underwent certain changes. However, at any stage, the Armenian politicians had the goal of creating a united states by unifying all the Armenian territories.

After the end of the First World War, it was possible to create a united Armenia. An independent Armenian state had already been formed in Eastern Armenia, and Western Armenia could be liberated without a shot if the allies wished to capture it[4].

The settlement of the Armenian question could have taken a positive turn even in 1919, when there was no Kemalist movement. The Armenian issue was not

---

[2] **Պողոսյան** 2020, 26:

[3] **Մարուքյան** 2014, 77:

[4] **Մարուքյան** 2020, 48:

resolved by the Mudros ceasefire. On the one hand, the colonial aspirations of Britain, France, and the United States in the Middle East, and on the other hand, the expanding Kemalist movement, endangered the prospect of a fair solution to the Armenian Question.

From the formulation of the Armenian Question until 1918, in international diplomacy documents, the toponym Armenia was used to mean Western Armenia. Meanwhile, after the heroic resistance after the invasion of Transcaucasia by the Ottoman Empire in 1918, Armenia's independence was consolidated with Armenian weapons in Eastern Armenia, which was de facto recognized by the Allies as the Republic of Armenia in January 1920. The Treaty of the Sevres de jure recognized the united Armenia which presupposed the unification of Eastern and Western Armenias[5].

The Armenian issue as a territorial issue was resolved on the same days, on March 16, 1921 in Moscow with the signing of the Russian-Turkish friendship-brotherhood agreement. This agreement was mainly aimed at terminating the Treaty of Sevres. The government of Soviet Russia, not being internationally recognized, not only did not accept and recognize the Treaty of Sevres, but also made concessions to the defeated Turkey at the expense of the territories of Armenia, moreover, provided military, financial and political assistance to it.

Kemalist Turkey, in turn, played a false revolution with Bolshevik Russia, taking advantage of the contradictions between the Western powers; it not only was not punished for the genocide and did not return the territories of Western Armenia under the Treaty of Sevres, but also received Surmalu and Nakhichevan from the territories of Eastern Armenia by the Treaty of Moscow[6]. Armenia's "allies" France, Italy and England, also have their share of the blame and carry responsibility for the failure of the Treaty of Sevres.

The British historian Arnold Toynbee described the British policy as "both a moral and a political mistake". The policy pursued by the allies was really immoral, because, knowing that they were not going to provide practical assistance to Armenia, they continued to make empty promises. Those who were responsible for orienting the foreign policy of the Republic of Armenia were also guilty[7].

[5] **Մարուքյան** 2020, 51:
[6] **Հակոբյան** 2020, 131–132:
[7] **Հովհաննիսյան** 2020, 138–139:

Field Marshal of the British Army Henry Wilson preferred the tactics of flirting with the Turks in order to ensure the peace for Great Britain in the east and serve Turkey as a bulwark against Russia. Therefore, he considered it impossible for the Western Armenian states to secede and join Armenia. He alleged that it was beneficial for the Great Britain to have a powerful and friendly Turkey, which spreads from Izmir to Baku[8].

Thus, as a result of the incomplete and inconsequential steps of the reforms initiated by the Great powers concerning the Armenian issue, Abdul Hamid, and later the Young Turks, used this circumstance by organizing massacres against the Western Armenians and the Armenian Genocide.

The countries that signed the treaties but did not fulfill their obligations are responsible for the non-implementation of these treaties; they were not consistent in overseeing the process of Armenian reforms and forcing the Ottoman Empire to fulfill them.

Armenian Bureau,
153, Regent Street,
London, W.I.

No. 10.
14 January 1921

Armenia's Hour of Destiny

The blow which fell on Armenians last month has been staggering enough in its immediate consequences. Our unfortunate people, exhausted by six years of trouble, basely deserted by its friends, were unable to make further resistance to the invading enemy, who, on his side, was assisted in every way by certain Great European Powers.

Our Republic, therefore, yielded to Soviet Union, solely for the sake of preserving the physical existence of the Armenian people.

None of the independent states, - Belgium, Serbia, Italy, Poland, etc. – occupied during the war by invading enemies, could have been restored to its previous condition without the help of the Great Allies. With due honor to the heroism and bravery of Belgians, Italians, Serbians, and Poles, none of them would have been able to clear their territories of hostile troops without the united pressure of the Allied armies, which was brought to bear on the invaders.

[8] **Նասիպեան** 1994, 242:

The victorious Allies, moreover, have imposed such terms on Germany, Austria, and Bulgaria that those countries are practically driven to the brink of ruin.

But the same Powers that want to crush the ex-enemy states seem to be chivalrously inclined towards the Turk. Not only do they insist on revising the Treaty of Sevres, the terms of which they deemed on second thoughts, too hard upon the Turk, but they grant him credit in gold, enabling him to maintain a host of useless Turkish officials.

The moral imperative of assisting the Armenians to rid their country of the Turk, seems now to be obliterated from the conscience of most European statesman.

The Bolshevik (i.e., Russian) advance on Erivan may, indeed, seem to have struck a blow at the principle of Armenian independence; yet it appears to clear the atmosphere of a good deal of nebulous thinking. Except a few poets and schoolmasters, no one seriously believed that any Russian government, of whatever form, was likely to tolerate any independent state within the borders of the territory which had been under its political sovereignty up to 1917. That obvious conclusion, however, does not effect the Armenian problem in its essential points, as the historical-political bases of Armenian nationality lie on the ex-Turkish territory – the six Armenian vilayets – a territory which for 43 years has had a place in diplomatic history.

It is scarcely necessary to recall that, since the Treaty of Berlin in 1878, the Armenian problem had been identified with the six Vilayets inhabited by the Armenians. (Art. 61 of the Berlin Treaty). The Cyprus convention, between Great Britain and Turkey, signed before the signature of the Berlin Treaty, concerned itself solely with the welfare of the Christians of Asia Minor.

The last of many reform-schemes for Armenia, signed in February 1914, between Russia, on the one side, representing the Entente Powers, and Turkey and Germany on the other, was intended to be applied to the vilayets of Trebizond, Sivas, Kharput, Diarbekir, Erzerum, Bitlis and Van. During the war, all the pledges given by the statesman of Great Britain, France, etc., with regard to the liberation of Armenia, were worded in such manner as to signify without ambiguity the liberation of Armenia from the Turkish yoke.

Up to three years ago the provinces of Erivan and Alexandrapol, now lying within the borders of Erivan Republic, were considered to be integral parts of the Russian Empire. It was a mere historic accident that the independence of

Armenia was proclaimed at Erivan and not at Erzerum or Van. For, in consequence of the adverse circumstances resulting from the war, the Armenian people were confined within the borders of the Republic and the remnants of the Armenians from Turkey were refugees in the Caucasus, Mesopotamia and elsewhere. For obvious reasons, the Turks wished to restrict the territory of Armenia within the boundaries of the old Russian Empire, outside of "their own Turkish homeland". In the summer of 1918, they actually succeeded for a moment in placing the center of our national state on the ex-Russian soil: i.e., at Erivan.

Had the circumstances remained as the Turks had designed, and had the Powers sanctioned this Turkish ruse, this would have been tantamount to the ultimate extinction of Armenian independence itself. The enemy of Armenia has been Turkey – a rotten state, which has been declining for the last 200 years – and not Russia, which has been growing and expanding for the last 200 years.

This attempted transfer of the Armenian political center from Tukey to Russia was, however, reversed by the Allied Powers in the Treaty of Sevres dealing mainly with the Turkish Armenian provinces of Trebizond, Erzerum, Van and Bitlis, the delimitation of whose frontiers was entrusted to President Wilson. As to the frontier in Russia, the Treaty of Sevres says (Art. 92) that "the frontiers between Armenia and Azerbaijian and Georgia, respectively, will be determined by direct agreement between the states concerned" and, in the event of their not coming to an agreement between themselves the Allied Powers "will provide for their (the frontiers) being traced on the spot".

As will be seen, the President of the United States was asked to arbitrate only in the territory of the ex-Ottoman Empire, where the center of the Armenian state and nationality was and would continue to be. This, of course, does not mean that an Armenian state, with its basis at Erzerum, could grow and prosper without the sturdy peasantry of the plain of Erivan or without the spiritual glamour of Etchmiadzin, and the glorious ruins of Ani. Once a healthy and self-supporting Armenian state were established in the Upper Euphrates and Tigris valleys, it would conceivably be able to persuade Russia in the future to cede to Armenia the districts of Erivan and Alexandrapol which were an infinitesimal fraction of the gigantic Russian Empire.

The unfortunate change at Erivan did not essentially alter the Armenian Question; it only put the problem in its right perspective. The Treaty of Sevres

and the delimitation of the territory made by President Wilson could be the corner stone of the Armenian state on its real juridical terrain and it would be worthily represented by the Armenian National Delegation, presided over by Boghos Nubar Pasha. In case of necessity, the Delegation might discharge the functions of a provisional government, if supported by the Allied Powers.

A.S.

NAA, f. 412, L. 1, work 83, p. 1–4.

BIBLIOGRAPHY

Պողոսյան Ս. 2020, Դիվանագիտական պայքարը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Սևրի պայմանագիրն ու ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Երևան, «Լուսակն», 250 էջ:

Մարուքյան Ա. 2014, Հայոց Ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրները ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստ., 331 էջ:

Մարուքյան Ա. 2020, Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը որպես Սևրի պայմանագրի և Վ.Վիլսոնի իրավարար վճռի քաղաքական մեկնակետ, Սևրի պայմանագիրն ու ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Երևան, «Լուսակն», 250 էջ:

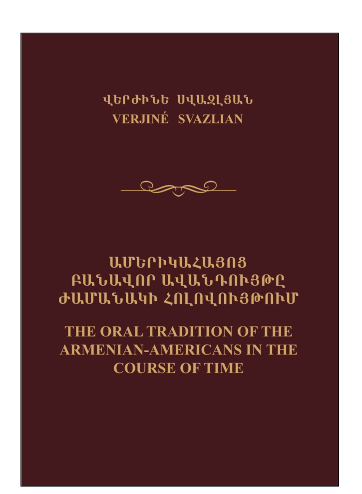
Մարուքյան Ա. 2020, Հայրենիքի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների ճանաչումը, Սևրի պայմանագիրն ու ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Երևան, «Լուսակն», 250 էջ:

Հակոբյան Ա. 2020, Անդրադարձներ Սևրի պայմանագրին Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ խորհրդաժողովում և 1921թ. մարտի 16-ի (18-ի) պայմանագրում, Սևրի պայմանագիրն ու ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Երևան, «Լուսակն», 250 էջ:

Հովհաննիսյան Լ. 2020, Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում 1920–1923, Սևրի պայմանագիրն ու ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Երևան, «Լուսակն», 250 էջ:

Նասիպեան Ա. 1994, Բրիտանիան և Հայկական հարցը, 1915–1923, Պէյրութ, «Սիփան» 343 էջ:

Hovhannisyan N. 2009, The Armenian Genocide, Yerevan, ZANGAK-97, 856 p.

VERJINE SVAZLIAN

THE ORAL TRADITION OF THE ARMENIAN-AMERICANS IN THE COURSE OF TIME

(Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House, 2021, 904 p.)

Doctor of Philological Sciences, Leading Researcher of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA, Verjiné Svazlian, has published a new, voluminous book of great scientific merit. In all probability, providence has prepared her from her childhood to deposit for mankind the national misfortunes as well as the national achievements and the precious reminiscences preserved in the memories of the survivors of the Armenian Genocide of 1915 and their descendants.

V. Svazlian entered the folklore scene with the book elucidating Sargis Haykouni's life and work (1973) and today she owns an impressive library created by her own laboriousness. We are indebted to her for having on our desks the popular Armenian tales of Artsakh-Outik (1973), as well as the tales of other provinces of Greater Hayk, Taron-Tourouberan (1984) and Van-Vaspourakan (1998). Those were followed by the publication of the folklore creations of Musa Dagh (1984), Cilicia (1994), the Armenians of Constantinople (2000) and Russia (2020).

From a historical value viewpoint, exclusive are the efforts, the scholar has exerted in recording the testimonies of the survivors of the Genocide, living in various countries of the world and presenting them not only to us, the Armenians, but to the whole world. The books containing the testimonies of the survivors of

the Genocide have been published in the English, French, Russian, German and Turkish languages.

The greater part of her books has been published by the "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA. The article "Armenia" in the encyclopedia representing the world folklore, published in the USA in 2006, has also been authored by Verjiné Svazlian, (*See:* The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife. Vol. 2. pp. 357–372).

To this rich self-created library, the folklorist has added a new publication entitled "The Oral Tradition of the Armenian-Americans in the Course of Time" (904 pages). When you open the book the map "The Distribution of the Armenians in the United States", compiled by Hamlet Sargsyan, grabs the reader's attention. At the end of the book an audio-tape ("Performances of the Popular Songs Widespread among the Armenian-Americans") can be found.

The volume is bilingual, Armenian and English (translator: Tigran Tsulikian). Besides the indexes, diverse and compulsory for scholarly literature, it also includes the photographs of the narrators (pp. 836–580) which are marked both in Armenian and English, notifying of the narrator's name and surname, date of birth and place of residence.

The book was edited by the Associate Member of NAS RA, folklorist Sargis Haroutyounyan of blessed memory, whose observations and remarks were summed up in the editor's remarks opening the book: "The present scientific work is the first to date in the history of Armenian folklore dedicated to the comprehensive study of the oral tradition of one of the largest communities of the Diaspora, that of the Armenian-Americans. The historical-cognitive value of this work is paramount. In fact, it is exclusive as it presents the history of the contemporary culture of the Armenian nation" (p. 145).

The Introduction, following the editor's word expounds the author's scholarly approaches to the presentation of the materials in the volume.

The first section of the book entitled "Historical-Folklore Studies" covers four subsections.

The second section is composed of primary sources, testimonies of the eyewitness survivors of the Genocide and their descendants, as well as various specimens of folklore genres: tales, fables, animal tales, moral-edifying tales, historical tales, domestic tales, the Armenians in their cradle, Armenians in the Diaspora, Armenians in America, repatriates, ludicrous tales, the new-comers in

the Soviet homeland, the Armenians from Armenia in America, historical songs of the Armenian-Americans, which depict the Armenian Genocide (1915–1923). In addition, songs of the orphans and of orphanages, of homeland-deprivation, expatriation and repatriation, of childhood, love and family, domestic life and revelry, of nation-gathering and patriotic songs.

The section of popular sagacity of the Armenian-Americans is most remarkable. It includes proverbs and sayings, wise thoughts, riddles and much more. The book also covers a section representing the holidays of the Armenian-Americans, as well as the music notes of the songs.

The section "Historical-Folklore Studies" opens with the brief appraisal of Mrs. Svazlian's scientific activities, by Academician Edward Jrbashian: "Verjiné Svazlian's long-standing folklore-collecting and elaborations in the field of folklore studies, her new methodological approaches and the value of her impressive results cannot be overestimated in the new research field of Armenian folklore. The rich and multigenre materials recorded by her and the textual accuracy of the memories, narrated by the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, as well as her detailed and scrupulous discussions, characterize Svazlian as an unprecedented researcher of the current century, in the history of collecting and studying the Western-Armenian oral tradition" (p. 149).

Before we embark on the discussion of the separate sections of this important book, we consider it important to mention that Svazlian's volume puts forth the sacred precept that "an Armenian is an Armenian on his/her Motherland", and this is done with reference to reliable facts. This idea reminds the reader of Stepanos Nazariants' words: "The Armenian in foreign lands is like a drop of water in the sea" as well as Shahan Shahnour's "Regression without a song" which warns against the assimilation of the Armenians in foreign countries.

"The Armenians in the United States of America" section is compiled according to the testimonies of the Armenian-Americans, which is also created on a factual-documentary basis and, in its own way, is an encyclopedia of valuable information. It is in this section that we are informed of John Martin – an Armenian, who was the first to step on the present US soil in 1618. Somewhat later, in 1653, two Armenian masters were invited to America by the leader of Virginia colony to develop silkworm-breeding and silk-spinning.

In the 30-ies of the XIX century, the Armenians from Cilicia and Western Armenia moved to America as a consequence of the activity of protestant

missionaries. Subsequently, the Armenian element increased in numbers following the Hamidian massacres and, particularly, the Armenian Genocide. Those Armenians were educated in the United States and became renowned figures. One of them was the "chemist-inventor" Christopher Ter-Seropian, whose invention of the composition of green and black dyes has made the counterfeit of the American dollar impossible up to the present day (p. 13).

V. Svazlian provides the concise history of the establishment of the first Armenian churches and schools. Along with those events, the formation of the Armenian Unions in that country is also presented. Of particular importance are the autobiographical narratives of the singer Barbara Chookasezian and of Harout Sassounian. The singer Barbara Chookasezian (b. 1946, San Francisco), giving freedom to the thoughts that tormented her, made confessions in 2008, at her residence in Fresno, which shed light on the life of the Armenian-Americans (pp. 40–42). Barbara's grandfather had migrated to America during the Hamidian massacres in 1896. Barbara's parents were born in the USA. Because of the absence of Armenian schools they had to attend English schools, while the spoken language at their home was Armenian. Barbara explains how two circumstances hindered the Armenians in America to keep going as Armenians. First, the Liturgy at the Armenian Church, which is in "Grabar" (Old Armenian), hence – incomprehensible, the second is the Holy Scripture, which should be sermonized not in Old Armenian, but in the contemporary Armenian language (p. 41). Her parents had given the following precept to their children: "You are Armenian, you should do your best, you are Armenian, you should be the best, you are Armenian, you have to do your utmost in order to hold the Armenian's honor high, you are Armenian, you have to win" (p. 41). Barbara compares the old emigrants with the Armenians emigrated from Armenia during the past years and sees a great difference…

Harout Sassounian's (b. 1950, Aleppo, lives now in Los Angeles) interview depicts his pro-Armenian, patriotic activities. He graduated from two higher educational institutions in the USA. He lived four years in Geneva and did a significant work in the sacred mission of the international recognition of the Armenian Genocide. He even managed to gain the international attention to the fact of the Sumgayit massacres. There is an interesting fact in the interview. At the Department of Human Rights of the UN in Geneva, H. Sassounian made a speech condemning the Armenian massacres in Sumgayit. "On the following day, when

the speeches started, it was my turn. I began to denounce the events in Sumgayit. There happened something of exceptional importance; the whole delegation of the Soviet Union stood up and left the UN premises," concludes Sassounian (p. 417).

H. Sassounian has been the assistant director of "The Lincy Foundation," established by Kirk Kirkorian and allocated huge sums of money to Armenia and Artsakh. Learning about the grave financial situation of the Armenian schools in Lebanon, he has sent an assistance of 4,5 million dollars to 28 Armenian schools there (p. 418).

Exemplary is the behavior of the couple Jack and Eva Medsorians toward Armenia, which they have visited quite frequently. In May 2012, the president of Armenia Serge Sargsian decorated Jack Medsorian with the "Movses Khorenatsi" medal for services rendered to the Motherland. Eva Medsorian, who still has an exquisite voice and sings, relates about her childhood memories in Boston, where Soviet Armenia had its honorable place. "After the war, - continues Eva Medsorian, - I was just 14 years old. I started to sing Armenian songs on stages. I had a beautiful voice, and they loved me. We used to organize Armenian concerts like, for instance, the concerts dedicated to the celebration of the Sovietization of Armenia on November 29 every year. The local Armenians used to gather in a large hall, and we had nice Armenian evenings. We had also a dance group" (p. 393).

Numerous are V. Svazlian's recorded testimonies of the survivors of the Armenian Genocide and the interviews with individuals, who then had preserved their Armenian identity.

On these grave days for our Motherland, after the loss of Shoushi and Hadrout, we hear that the Turkish "Gray wolves" militaries, who had committed violences, were reported in Shoushi. In V. Svazlian's book, there is the tale "The origin of the Turks: 'The Gray wolves'". It is said there that the Turks were of Mongolic origin and come from some parts of China. One day these nomads saw a gray wolf, and they followed it on horseback. The gray wolf came to Armenia, and they followed it to Armenia. They saw that Armenia was a beautiful country and decided to remain there. Later on, they made the "Gray wolf" their symbol. The Turks started to oppress the Armenians, they imposed heavy taxes on them, they killed, set their houses to fire. Subsequently, they started to kidnap Christian boys up to 10 years old, they circumcised and Islamized them, they changed their language and turned them into Janissaries. The Turks forbade the Armenians to

speak Armenian and even cut the tongues of those speaking their mother tongue. Faithful to the cruel and violent traditions of their ancestors, they have established a reactionary youth organization entitled "The Gray Wolves" in Turkey nowadays (p. 439).

Certain folklore plots are, apparently, wandering in the Armenian environment. As for example, "The King and the Pauper," which, as a fairy-tale, is present in the stories recorded in various states. The pauper can tell such a lie that the king is compelled to fill the pauper's bag with gold (p. 446).

In the section of historical tales, there are interesting narratives about Khrimian Hayrik, General Andranik, Soghomon Tehlirian, William Saroyan, Nicol Aghbalian, Garegin Nzhdeh. Catholicos Vazgen I, Monte Melkonian and other celebrated Armenians.

Khrimian Hayrik is likened to Ghevond Yerets, who participated in the heroic battle of Avarayr, to Nerses the Great, to Nerses the Graceful. Khrimian Hayrik with his work "Grandfather and Grandson" is heralding the Armenians the precept of remaining attached to the native land, cultivating the soil and acting with beneficence. The Armenian Hayrik (Father) not only remained on his height, but he preferred the native thorn to the foreigner's rose (p. 470).

In the tale relating about General Andranik it is said: "Concerning the Turks, my father said that our great General Andranik was always an opponent of the Turks and used to say to the Dashnaks: 'You reconciled with the Turks, but I myself cannot do it until my death. A day will come, when those revolutionaries (i.e. the Young Turks) will become beasts like Sultan Hamid and will exterminate you all" (p. 471).

In the tale representing Soghomon Tehlirian it is narrated that Soghomon did not kill Talaat alone, he also killed an Armenian called Haroutyoun Mkrtchian, who, through the Chief Police officer Petri, had handed Talaat the black list of 250 Armenian intellectuals in Constantinople, and only 10 of those survived (p. 472).

In the tale about the English-writing Armenian writer William Saroyan, important facts about the world-renowned writer are reported. Saroyan was awarded the "Oscar" prize for the screenplay written on the basis of his book "The Human Comedy" (in 1942). There is also a mention of Saroyan's well-known self-appraisal: "Although I write in English, and I am an American by birth, I consider myself an Armenian writer. The language I write is English, the

environment is American, but the spirit, which induces me to write is Armenian. Therefore, I am an Armenian writer…" (p. 473).

In the tale dedicated to Garegin Nzhdeh, there is a mention about his last wish to see Mount Ararat with his own eyes before being exiled to Siberia, (p. 474).

There are also a number of ludicrous short stories in the book. One of them is called "George Washington and the Armenian Boys". In 1776, during the struggle incited for the independence of America, two Armenian youths, frozen up at their military sentry post tell one another: "Brother Sargis, we were fools to leave our beautiful Harpoot and to come here in order to freeze to death". At that moment, the commander of the armed forces of the American colonies rebelling against England, George Washington, who was taking his usual rounds on horseback, heard their talk and said: "Boys, are you also Armenians?" (p. 508).

There are also a great number of amusing tales containing the comparative characteristic peculiarities of Jews, Frenchmen, Russians and particularly Armenians. One of them is "The Jews and the Armenians" and runs as follows. In hell, they dip the Jews and the Armenians in a cauldron full of boiling water. The Jews free themselves by climbing up on the shoulder of another compatriot, whereas, when an Armenian tries to come out of the cauldron, another Armenian pulls him down from the feet, so that they boil together (p. 515).

There are humorous stories connected with Stalin, Churchill, Khrushchev and John Kennedy. In a raillery criticizing Khrushchev, we read: "A man went to the Kremlin and started to shout: 'Khrushchev is an idiot, Khrushchev is an ass'. They send him to prison for 2 years for speaking against Khrushchev and ten years for revealing a state secret" (p. 519).

There are funny tales connected with Clinton, Yeltsin, Levon Ter-Petrossian, Ben Laden, George Bush Sr., George Bush Jr., Erdoghan and Obama.

Along with folklore ditties and lullabies, there are simple, sincere songs about nation-gathering and nostalgia:

"Whoever renounces his nation,
May he lose his both eyes,
Let him beg from door to door,
Like a perfect pauper.
We are Vardan's sons by nature,
There aren't strangers among us,

By assisting our Motherland,
We are comforted day by day" (p. 589).

The section of proverbs and sayings is plentiful and contains timeless sagacious ideas based upon age-long experience. For instance: "Fight with one lion and not with a thousand mice" (p. 594), "You better eat the stale bread of your home, rather than the barbecue of a foreigner" (p. 598), "The Jew uses his brains, the Armenian uses his hands" (p. 600), "He who expects good will from a Turk, will find misfortune from God" (p. 601), "A pessimist will soon be disappointed, an optimist will look for a way out" (p. 602), "The pleasure of giving is greater than that of receiving" (p. 602), etc. Numerous are also the moralizing admonitions: "Behind every successful man there is always a clever woman and behind every unsuccessful man there is always another woman" (p. 604), "Be scared of one, who does not fear God" (p. 606); "Do not be afraid of a job, let the job be afraid of you" (p. 607); "You are Armenian, you will win!" (p. 607); "If you have Armenian blood in you, you have to struggle " (p. 607); "If you lose your language, you will lose your nation" (p. 608); "Respect your parents and love them" (p. 610); "Man will go, his work will remain" (p. 611); "Do not do evil in order not to find evil" (p. 612); "Do not stoop too much, otherwise you will be straddled" (p. 613); "A nation's force is not in its quantity, but in its quality" (p. 615); "A nation's mirror is its history" (p. 615); "Everybody's fate is in his hand" (p. 615); "Cursed be the one, who renounces his nation" (p. 617); "A tree is strong by its root, an Armenian – by his nation" (p. 620); etc.

Verjiné Svazlian's book "The Oral Tradition of the Armenian-Americans in the Course of Time" has a profound instructive sense. It has been developed and created by virtue of her 40 years' productive work, when the author visited the United States of America in 1979, 1990, 2001, 2004, 2008, has been in various cities, has met Armenians of various professions and age and has collected the oral creative materials of the Armenian-Americans in fragments making them a common property and bequeathing them to the future generations.

AELITA DOLOUKHANYAN

Associate member

of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

aelita.dolukhanyan@gmail.com

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ԵՎ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

(արժանի հակահարված պատմության կեղծարարներին)

Ա. ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ, Մ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, Ա. ԱՍՏՈՅԱՆ, Ա. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄԸ

(Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2021, 640 էջ)

Հայ պատմագիտության արդի կարևորագույն խնդիրներից է նախորդ դարասկզբին հայ ժողովրդի դեմ իրագործված ցեղասպանության մշակութային և նյութական հետևանքների հաղթահարման մեթոդաբանության և գործիքակազմի մշակումը և որոշակի հայեցակարգի ներկայացումը: Այս նպատակով ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի նախաձեռնությամբ հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի հովանու ներքո 2016–2018 թթ. տարբեր գիտաճյուղերի մասնագետներից ձևավորվեց գիտական խումբ, որի կողմից իրականացվեց «Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կորուստները և հատուցման կառուցակարգերի մեթոդաբանական հիմքերը» թեմայով հետազոտություն:

Հաշվի առնելով սույն թեմայի գիտաքաղաքական կարևոր նշանակությունը, վերոնշյալ ուղղությամբ շարունակվեցին գիտական հետազոտությունները: 2020 թ. ձևավորվեց մասնագիտացված հետազոտական նոր խումբ, որի առջև առավել հստակ խնդիր դրվեց՝ հետազոտել Հայոց ցեղասպանության մշակութային և նյութական հետևանքների հաղթահարման մեթոդաբանությունն ու գործիքակազմը:

Հետազոտական խմբի ղեկավար է նշանակվում պատմագիտության դոկտոր Արմեն Մարուքյանը: Ի տարբերություն նախորդ խմբի, նոր թեմայի կատարման աշխատանքներում մասնագետ է ընդգրկվում նաև Սփյուռքից (Մ. Գասպարյան):

Հետազոտական սույն խմբի կողմից ուսումնասիրվել են ցեղասպանության իրագործմամբ հայ ժողովրդին հասցված մշակութային կորուստների վերաբերյալ բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերում, ականատեսների վկայություններում և մամուլի հրապարակումներում առկա վիթխարածավալ տեղեկությունները: Մասնավորապես, հետազոտական խմբի ղեկավար Արմեն Մարուքյանի կողմից ուսումնասիրվել են թեմային առնչվող Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության արխիվի փաստաթղթերը, ինչպես նաև այլ նյութեր ու հետազոտություններ:

Ի վերջո, հետազոտական խումբը՝ Արմեն Մարուքյանի, Մարտիկ Գասպարյանի, Անահիտ Աստոյանի, Անի Ոսկանյանի հեղինակությամբ գիտական հանրության գրասեղանին դրեց ստվարածավալ մի ժողովածու՝ «Հայոց ցեղասպանության մշակութային և նյութական հետևանքների հաղթահարման մեթոդաբանությունն ու գործիքակազմը» խորագրով: Այն լույս է տեսել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Գրքի խմբագիրն է պատմական գիտությունների դոկտոր Արմեն Մարուքյանը: Ստվարածավալ ժողովածուն (639 էջ) նախատեսված է գիտական լայն շրջանակների, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության պատմության ու, մասնավորապես, պահանջատիրության հարցերով հետաքրքրվողների համար:

Հետազոտական խմբի ղեկավար Ա. Մարուքյանի կողմից ժողովածուում առանձին բաժնով ներկայացվել են նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնահարցի վրա աշխարհաքաղաքական գործընթացների ու Թուրքիայի արդի ներքաղաքական զարգացումների ազդեցությանը վերաբերող բաժինները: Վերջինիս կողմից խորքային, ըստ ամենայնի քննական վերլուծություն է կատարվել ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո հայության ունեզրկման՝ թուրքական իշխանությունների վարած քաղաքականության տեսանելի և ոչ տեսանելի խորշերը բացահայտելու ուղղությամբ: Մասնավորապես, վեր է հանվում, բացահայտվում ցեղասպանության ընթացքում հայ ժողովրդի ունեզրկման երիտթուրքական կառավարության կիրառած այսպես կոչված, «օրենսդրական» մեխանիզմների սահմանման և դրանց գործադրման բուն ընթացքն ու արդյունքները (սույն հիմնահարցն առաջին անգամ է խորությամբ բացահայտվում մեր պատմագրության

մեջ): Ըստ այդմ հիմնավորվում է, որ «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքով հայության զանգվածային բնաջնջման համար «իրավական» հիմքեր ապահովելուց անմիջապես հետո թուրքական իշխանությունները ընդունեցին (1915 թ. հունիսի 10-ին) «Լքյալ գույքի մասին» երեսունչորս հոդվածներից բաղկացած օրենքը: «Պատերազմական և քաղաքական արտակարգ պայմանների անհրաժեշտության բերումով տարագրված հայերին պատկանող անշարժ և շարժական լքյալ գույքի վարչական կարգադրությունների մասին» վերնագրով իրավական սույն փաստաթղթով տարագրյալ հայության ողջ ունեցվածքը համարվում էր լքյալ: Նշվում է ակներև այն հակասության մասին, որ առկա էր այստեղ, քանզի «Տեղահանության մասին» օրենքով հայերը ոչ թե ինքնակամ, այլ հարկադրաբար էին լքել իրենց բնակավայրերն ու ունեցվածքը: Այսինքն՝ նրանք չէին հրաժարվել այդ ամենի նկատմամբ իրենց օրինական իրավունքներից, ուստի այդ գույքի նկատմամբ ցանկացած գործողություն չէր կարող համարվել օրինական՝ անգամ, եթե այն տեղի ունենար պետական մարմինների կողմից: «Լքյալ գույքի մասին» օրենքի 2-րդ հոդվածի պահանջով տեղահանված հայերի անշարժ և շարժական գույքը, իբր, պետք է կնքվեր և ի պահ հանձնվեր պետության կողմից ստեղծվելիք վարչական հանձնաժողովներին (այսինքն՝ համարվեր անձեռնմխելի): Սակայն, գործնականում թուրքական իշխանություններն օրենքի տվյալ դրույթն ընկալում էին որպես տեղահանված հայերի անշարժ և շարժական գույքի յուրացման միջոց և փաստացիորեն իրենց էին վերապահում այդ գույքի ոչ միայն շահագործման, այլև տնօրինման իրավունքը:

Նույն օրենքի 3-րդ հոդվածը վերաբերում էր հայերի շարժական գույքի պահպանմանը, որը պետք է սեփականատերերի անուններով հաշվառվեր, գնահատվեր և ի պահպանություն փոխադրվեր եկեղեցիներ, պահեստներ ու մթերանոցներ: Սակայն իրականում հայերի տներից ունեցվածքի դուրսբերումը թուրքական իշխանություններին հնարավորություն էր տալիս ավելի հեշտությամբ տնօրինել նրանց անշարժ գույքի ճակատագիրը:

Բազմաթիվ կոնկրետ փաստերով և օրինակներով հիմնավորվում ու անհերքելի է դառնում այն տեսակետը, որ ցեղասպանությանը զուգահեռ իրագործվող հայ բնակչության համայնքային սեփականության, հոգևոր-կրթական կառույցների և մասնավոր անշարժ գույքի ու ունեցվածքի զանգվածային ոչնչացման ու նաև թալանի քաղաքականությունը չէր սահմանափակվում միայն Արևմտահայաստանի նահանգներով, այլ ընդգրկում էր կայսրության ողջ տարածքը: Վերոնշյալ դրույթը հեղինակի (Ա. Մարուքյան) կողմից ման-

րամասնվում է Ադանայի նահանգի Ադանա գավառի օրինակով և թվերով ու փաստերով ցույց է տրվում, որ թուրք զավթիչներին են անցել հայերի թողած վիթխարի չափերի հասնող հարստությունները:

Տեղահանված հայերի ունեցվածքը բռնազավթելու գործում երիտթուրքական իշխանությունները 1915 թ. սեպտեմբերի 13-ին ընդունեցին նոր օրենք, որի նպատակն էր վերահսկողության տակ առնել տեղահանված հայերի լքված անշարժ ու շարժական գույքի և ունեցվածքի յուրացման գործընթացն այնպես, որ ամբողջ հարստությունը փոխանցվի պետական գանձարան:

Այսպես քայլ առ քայլ բացահայտվում են իր պատմական հայրենիքում հազարամյակներ շարունակ ապրած հայ ժողովրդին կողոպտելու և ունեզրկելու գործողությունները, որոնց թուրք բարբարոսները «օրենքի» տեսքով օրինականության շղարշ էին հագցնում:

Այս շարքում վերջին ակորդը հնչեց 1931 թ. մարտի 28-ին ընդունած օրենքով, որի համաձայն «լքյալ գույքը» կարող էր վերադարձվել նախկին սեփականատիրոջ ժառանգներին, եթե վերջիններս ներկայացնեին այդ իրավունքը հաստատող փաստաթղթեր: Առաջին հայացքից օրինական թվացող սույն պահանջը, սակայն, իրականում որոշակի ենթատեքստ ուներ:

Թուրքական իշխանությունները հստակ գիտեին, որ ցեղասպանության ժամանակ զոհված հայերի ժառանգների միայն չնչին մասի մոտ կարող էին պահպանված լինել իրենց իրավունքը հաստատող սեփականության վկայականներ: Այս առումով հետևյալն է փաստարկվում. «Բնական է, որ զանգվածային կոտորածների և բռնագաղթի պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր հայի կյանքն էր սպառնալիքի տակ, նրանցից քչերն էին մտածում իրենց հետ փաստաթղթեր վերցնելու և պահպանելու մասին: Եթե անգամ նրանք իրենց հետ վերցրել էին ինչ-որ փաստաթղթեր, ապա շատերը դրանք կորցրել էին գաղթի ճանապարհներին: Այսինքն՝ ստացվում էր, որ Հայոց ցեղասպանության զոհերի ժառանգների մի չնչին մասը կարող էր ներկայացնել համապատասխան փաստաթղթեր» (էջ 57):

Հետազոտական խմբի սփյուռքահայ մասնագետ, տ.գ.դ., պրոֆեսոր Մ. Գասպարյանը քննության է ենթարկել մշակութային ցեղասպանության (կուլտուրոցիդի), ինչպես նաև զանգվածային բռնազավթման հետևանքներով հայությանը հասցված մշակութային և նյութական կորուստների ծավալների հստակեցման, ճշգրտման, հաշվառման ու դրանց վերականգնման (հատուցման) հիմնահարցերը:

Հետազոտական խմբի անդամ, Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի գիտական աշխատակից Ա. Աստոյանի կողմից կատարված գիտահետազոտական աշխատանքները վերաբերում են Իզմիթի գավառի հայության տնտեսական վիճակին և Մեծ Եղեռնի հետևանքով նրա ունեցած նյութական ահռելի կորուստներին:

Ըստ վերջինիս դիտարկումների, Իզմիթի գավառի հայության տնտեսական և կրթամշակութային կյանքը XIX դարի կեսերից ունեցել է զարգացման իր առանձնահատուկ ուղին: Այստեղ հիմնված բազմաթիվ կրթական ընկերությունները նպաստել են կրթված ու կյանքին պատրաստ հայ սերընդի կերտմանը, որի առաջավոր ներկայացուցիչները, ծանոթանալով տնտեսության եվրոպական նորագույն մեթոդներին, իրենց նախաձեռնություններով ու ձեռներեցությամբ էապես սատարել են իզմիթահայության տնտեսական արագ բարգավաճմանը: Սակայն այդ ամենը կողոպտվեց կամ հրո ճարակ դարձավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ըստ մեջբերված տվյալների, տեղահանությունից առաջ շուրջ 20 հազարի չափ հայություն կար Ադաբազարում: Շուրջ 3500 հայ ընտանիքներից հազիվ 800 ընտանիք էր կարողացել փրկվել կոտորածներից: Ներկայացվում են այն ջանքերը, որ վերապրող հայերը գործադրեցին պատերազմի ավարտից հետո իրենց քանդված օջախները նորոգելու ուղղությամբ: Սակայն վերոնշյալ ջանքերն ու փորձերը չեզոքացվում էին թուրքական հին և նոր իշխանությունների բացահայտ կամ լռելյայն դիմակայությամբ: Այսպես, ըստ հեղինակի փաստերի, 1919 թ. նոյեմբերին Պարտիզակում կար 2500 հայ, որը լծված էր գյուղաքաղաքի վերաշինության գործին և այն աստիճանաբար կենդանանում էր, որից դժգոհ թուրքերը առիթը բաց չէին թողնում անընդմեջ հարձակվել հայերի վրա և նորանոր ոճիրներ գործել: Երիտթուրքերին փոխարինած քեմալականները գործում էին նույն ոգով և ոճով, մինչև որ Իզմիթի գավառն ամբողջապես հայաթափվեց:

Հետազոտական խմբի անդամ, գիտաշխատող Անի Ոսկանյանը ներկայացրել է «Այնթապի հայերի տնտեսական և կրթական վիճակը. 1915 թ. բնաջնջումը և ունեզրկումը» բաժինը, որում ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդվում Այնթապի ժողովրդագրական զարգացումների, տեղի հայերի տնտեսական վիճակի, Այնթապի արհեստների ու հայ արհեստավորների, նշանավոր ընկերությունների, ընտանիքների ու անհատ վաճառականների վերաբերյալ: Թվերով ու փաստերով, դեմքերով ներկայացված են Այնթապի

հայության կրթական հաստատությունները, դպրոցական ընկերությունները, մամուլի գործունեությունը:

Եվ այս ամենից հետո՝ 1915 թվականի ամենակուլ խորշակը, որը սրբեցտարավ ամեն ինչ:

Ամփոփելով, արձանագրենք, որ սույն ժողովածուն բացառիկ կարևոր նշանակության գործ է, որը կոնկրետ ու բազմառատ փաստական նյութով արժանի հակահարված է տալիս պատմության՝ երեկվա և այսօրվա թուրք կեղծարարներին և նրանց ձայնակցողներին ու աջակիցներին:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
armenaraksyan@mail.ru

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ
JUBILEE

ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆ, ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԳԵՏ, ՀԱՅԱԳԵՏ ԵՎ ՊԱՐԶԱՊԵՍ ՀԻԱՍՔԱՆՉ ՄԱՐԴ
(ԾՆՆԴՅԱՆ 95-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

«Գործք առանց նշանաց յերկինս փանի, բայց նշանք առանց գործոց, ոչ կարեն ի նախադրունս արքայութեանն ումեք առաջնորդել. նշանք ոչ ապրեցուցանեն ի պատժոյ, իսկ գործք ոչ կարաւփին փրկողաց»[1]:

Հուլիսի 7–ին ակադեմիկոս, պատմաբան, բյուզանդագետ, հայագետ Հրաչ Բարթիկյանը կդառնար 95 տարեկան[2]: Արդեն տասնմեկ տարի է, որ նրա բացակայությունն զգացվում է Հայաստանի (և ոչ միայն Հայաստանի) ակադեմիական կյանքում: Հիրավի, վիթխարի է նրա ներդրումն ինչպես հայագիտության, այնպես էլ համաշխարհային բյուզանդագիտության մեջ:

---

[1] ՄՄ թիվ 1879 ձեռ., 358բ–359ա: Այս տողերը վերցված են «Գիրք պատճառաց»-ից՝ «Յոհաննու Ոսկեբերանի տեսութիւն վասն *Գործոցն Առաքելոցն*» նախակրթությունից, որում հեղինակը, խոսելով *Գործք Առաքելոց* նորկտակարանյան գրքի մասին, բացատրում է, թե ինչո՞ւ այն չի կոչվել *Նշանք Առաքելոց* կամ *Հրաշք Առաքելոց:* Հենց այս հոդվածի համար ընտրված սույն բնաբանը, ինչպես մեզ է թվում, բնութագրում է ոչ միայն Քրիստոսի, այլև «գիտության առաքյալների» (եթե կարելի է այս եզրով սահմանել գիտության նվիրյալ մշակներին) գործունեության բուն իմաստը:

[2] Փաստորեն սա Հրաչ Բարթիկյանի երկրորդ հոբելյանն է, որը նշվում է նրա բացակայությամբ: Հր. Բարթիկյանի 90-ամյակը հենց նրա ծննդյան օրը տոնվեց ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտում, տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանի ջանքերով, որը թեև մշտապես առանց խտրականության է վերաբերել իր տնօրինած ինստիտուտի աշխատողներին, սակայն ընդգծված հատուկ վերաբերմունք է ունեցել (և կարևորն ունի) ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանի նկատմամբ:

Հրաչ Բարթիկյանի կենսագրականի, ուսումնառության և գիտական ճանապարհի մասին բազմիցս է գրվել: Կան նաև աշխատանքների մատենագիտական ցանկեր[3]: Այսօր այդ տեղեկությունները հասանելի են բոլորին՝ շնորհիվ համացանց կոչված վիրտուալ եղելությանը: Հրաչ Բարթիկյանի մասին, սակայն, գրվել է և՛ շատ, և՛ քիչ. շատ՝ որովհետև ամեն օր զգացվում է նրա բացակայությունը և ոչ միայն հարազատների ու ընկերների համար, այլև մասնագետների, որոնք լայնորեն օգտվում են գիտնականի աշխատություններից՝ մեջբերելով նրա փայլուն մտքերը, և քիչ՝ քանզի դեռևս շատ գրվելիք ու հետազոտվելիք հարցեր կան, որոնց լուսաբանման համար Հրաչ Բարթիկյանի գործերը երբեմն պարզապես անփոխարինելի են: Այսու, փոքր ակնարկով կներկայացվեն ոչ թե նրա աշխատանքները, ստացած պատվո նշանները և կոչումները, այլ այն բացը և վերարժևորումը, որն այսօր էլ սուր կերպով զգում են շատ և շատ գիտնականներ: Մեկնաբանելով, սակայն, «վերարժևորում» բառը, պետք է դիմենք Գրիգոր Տաթևացուն՝ նշելով, որ «օրհնելն՝ մեծին

---

[3] Հարկ է նշել, որ այդ ցանկերում բացակայում են Հրաչ Բարթիկյանին նվիրված երկու հոդված. Է. Մ. Շիրինյան, «Պատիվ և հարգանք (*Τιμή τε κα` χάρις*)», Տարեգիրք Բ, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆ-տ, Երևան, 2007, էջ 46-57 (այսուհետ՝ Շիրինյան, Պատիվ և հարգանք): Манеа-Эрна Ширинян, De Viris Illustribus: сравнительное жизнеописание двух славных мужей – Грача Михайловича Бартикяна и Гюнтера Христиана Хансена Памяти Гр.М. Бартикяна и Гюнтера Христиана Хансена, Византийский Временник, 100 (2016), pp. 361-365 (այսուհետ՝ Ширинян, De Viris Illustribus): Դրանցից առաջինը նվիրված էր անվանի բյուզանդագետի 80-ամյակին և լույս էր ընծայվել իր կենդանության օրոք: «Պատիվ և հարգանք» վերնագիրը յուրօրինակ բանաձևի վերտառություն է, որը կոչված էր «մարդու արժանիքները նշելու և նրա գործունեությունը բարձր գնահատելու համար».... «Փառքը, երբ անձն ինքն իրեն զգում է փառավորված, իսկ պատիվը, երբ ուրիշներից, արտաքուստ էլ է ստանում փառքի արտահայտությունները» - ասում է Գրիգոր Տաթևացին Սաղմոսների մեկնությունում: Գրիգոր Տաթեւացի, Մեկնութիւն Սաղմոսաց, աշխ. Ա. Քյոշկերյանի, Երևան 1993, էջ 13» (տե՛ս Շիրինյան, Պատիվ և հարգանք, էջ 46): Եվ որովհետև «Տարեգիրք» կոչվող ամսագիրը բավական անտեսված է ընթերցողի կողմից ու շատ քչերն են դրան ծանոթ (ինչպես ասաց ինքը՝ Հրաչ Բարթիկյանը. «Եթե չնվիրեիր այս համարը երբեք պիտի չիմանայի այս հոդվածի մասին»), ինչպես նաև որովհետև այդ հոդվածը նրա առանձնահատուկ հավանությանն էր արժանացել՝ այստեղ թույլ կտանք փոքր-ինչ լայնածավալ մեջբերումներ անել դրանից: Հետմահու լույս տեսած երկրորդ հոդվածը տպագրվել է հեղինակավոր Византийский Временник-ի հոբելյանական համարում և կազմված է հին ժամանակներին բնորոշ (օրինակ՝ Պլուտարքոս, Սվետոնիոս) նշանավոր հույն և հռոմեացի առաքինի այրերին նվիրվող «Զուգահեռ վարքեր»-ի՝ համեմատական կենսագրությունների ժանրի ներքո. այդտեղ երկրորդ «առաքինի այրը» գերմանական հայտնի «Բիբլիոթեկա Թեուբներիանայի» (Bibliotheca Teubneriana) գլխավոր խմբագիր Գյունթեր Քրիստիան Հանսենն է:

է զնուազն ըստ Պօղոսի. «Ամենայն իրօք նուազն ի լաւ է անտի օրհնեսցի» (Եբր. Է 7), իսկ գովելն՝ նուազին է զմեծն, իսկ բարեբանելն՝ հաւասարիցն»[4]:

Հրաչ Բարթիկյան գիտնականի թերևս ամենացայտուն և կարևոր առանձնահատկություններից էր նրա՝ բյուզանդագետ լինելը: Հայտնի է, որ բյուզանդագիտական հետազոտություններն առաջնակարգ նշանակություն ունեն ոչ միայն հայ միջնադարագիտության մեջ: Միևնույն ժամանակ, բյուզանդագիտական ուսումնասիրությունների համար ոչ պակաս կարևոր են նաև հայկական աղբյուրներն ու հայագիտական հետազոտությունները: Զարմանալիորեն, սակայն, հայ հումանիտար գիտության մեջ բյուզանդագետները շատ քիչ էին թե՛ նախկինում և թե՛ այսօր: Հետաքրքրական է, որ հայոց գիտությունը 1927 թ. հարստացավ ոչ միայն մեկ ապագա բյուզանդագետով, այլև նույն տարում, այն էլ շատ խորհրդանշական մի օր՝ հունվարի 6-ին, Թիֆլիսում ծնվեց մեր բյուզանդագիտության մեկ այլ սյուներից մեկը՝ Կարեն Յուզբաշյանը: Նրանց գիտական կենսագրականներում շատ ընդհանրություններ կան, սակայն գլխավորն այն է, որ երկուսն էլ եղել են Լենինգրադյան «դպրոցի» սաներ, որոնց վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել Հովսեփ Օրբելին, որը եղել է նաև Հրաչ Բարթիկյանի թեկնածուական ատենախոսության ղեկավարը: Այս երկու գիտնականներն էլ ստացել են մասնագիտական կրթություն, այլ ոչ թե առնչվել են բյուզանդագիտությանը հայագիտական հարցերի շրջանակում, ինչն ավելի հաճախակի երևույթ է մեզանում[5]: Սա հասկանալի է, քանի որ հայագիտության և բյուզանդագիտության փոխադարձ առնչությունները վերաբերում են տարբեր բնագավառների՝ պատմությանը, աղբյուրագիտությանը, աստվածաբանությանը, գրականությանը, փիլիսոփայությանը, ճարտարապետությանը, երաժշտությանը, բժշկության պատմությանը, աշխարհագրությանը, մանրանկարչությանը և, ընդհանրապես, արվեստի ու մշակույթի ոլորտներին: Այսուհանդերձ, մեզանում հիմնական ուշադրությունը սևեռված է հայագիտական նյութի վրա և շատ հազվադեպ է, որ բյուզանդագիտական նյութը ներկայացված է հայկականին հավասարաչափ, ինչի մասին երազում էր և բազմիցս խոսում հենց Հրաչ Բարթիկյանն իր ելույթներում:

---

[4] Գրիգոր Տաթեւացի, նշվ. աշխ., էջ 12, հմմտ. Շիրինյան,Պատիվ և հարգանք, էջ 57:

[5] Այսօր Հայաստանում գրեթե չկան բյուզանդագիտական կրթություն ստացած մասնագետներ. 1980-ական թվականներին այդ մասնագիտացումը ստացած երեք հոգուց (Ելենա Ջաղացպանյանը, Իրինա Ուսաչովան, Է.Մ. Շիրինյանը) երկուսը (առաջին երկուսը)՝ Հայաստանում չեն և կարծես թե չեն զբաղվում բյուզանդագիտությամբ:

Այս հանգամանքը, բացի մասնագետների պակասից, իհարկե ունի այլ բացատրություններ ևս, այն է՝ դարեր շարունակ Հայոց պատմության համար Բյուզանդիայի խաղացած բացասական դերի պատճառով բյուզանդագիտության նկատմամբ մեզանում եղած վերաբերմունքը միանշանակ չէ: Եղել են և, զարմանալիորեն, դեռևս կան մասնագետներ, որոնք հենց նշված դերի պատճառով ժխտական վերաբերմունք ունեն խնդրո առարկա գիտության վերաբերյալ: Մի՞թե մանկամտություն չէ չուսումնասիրել արդեն իսկ գոյություն չունեցող, բայց ժամանակին մեր պատմության հետ այդքան սերտաճած կայսրության վերաբերող հարցերը: Չէ՞ որ, եթե դու այդ ոլորտից բացակայում ես, այն լրացնում են պատմությունը խեղաթյուրողները և միտումնավոր միայն վատ անցքերը տեսնողները: Ավելին, հաճախ անգամ լուրջ բյուզանդագետներ կարող են շատ քննական և անգամ քննադատական ոգով մոտենալ հարցին: Օրինակ, հեղինակավոր բյուզանդագետ Ժոզեֆ Լորանը, անդրադառնալով հայ-բյուզանդական հարաբերություններին, առանց վարանելու խոսում է Բյուզանդիոնի դեմ հայկական «դաւաճանության մասին»: Լևոն Զեքիյանն իր հոդվածներից մեկում շատ տեղին ու արդարացի հարցադրումով էր պատասխանել այդ գիտնականին՝ «թէ ո՛վ որո՞ւն դաւաճանած է»: Իհարկե պետք է աչալուրջ լինել և միշտ ստուգել ասվածն ու ասողին, միշտ անկողմնակալ, քննադատական եւ սառը մոտեցումով ընկալել կամ արտահայտել խնդիրը, առանց դոգմատիկ և ազգայնամոլական դիրքորոշումների:

Հարցն էլ ավելի է բարդանում այն հանգամանքով, որ թե՛ խորհրդային շրջանում և թե՛ այսօր բյուզանդագիտության մեջ որոշակի քաղաքական միտում է նկատվում՝ անտեսելու հայկական հարուստ նյութը: Խորհրդային տարիներին, որպես կանոն, առավելությունը և նախապատվությունը միշտ տրվում էր Ռուսաստանի հետ առնչվող նյութին: Ծագումով ոչ հայ բյուզանդագետները շատ քիչ էին անդրադառնում հայկական աղբյուրներին: Զարմանալի չէ, որ հայտնի բյուզանդագետ Ա. Կաժդանը հայերին նվիրված իր մենագրությունը հրատարակեց Երևանում:

Այսպիսի վերաբերմունքը որոշ չափով նկատելի է նաև եվրոպական և ամերիկյան բյուզանդագետների շրջանում, որի պատճառով էլ հայկական նյութը հաճախ դուրս է մնում միջազգային գիտական համատեքստից: Այս պարագայում, մասնավորապես վերջերս, առաջնակարգ, և կարելի է ասել, անգամ գլխավորող դեր է ընձեռվում Թուրքիայի մասնագետներին, ինչը նախկինում հույն բյուզանդագետների մենաշնորհն էր: Ոլորտի քաղաքականացված լինելը պարզ երևում է նաև Բյուզանդագիտական միջազգային կոնգ-

րեսների կազմակերպման ժամանակ, որոնք տեղի են ունենում 5 տարին մեկ անգամ (օրինակ՝ 2006 թ. օգոստոսի 21–26-ը Լոնդոնում կայացած 21-րդ կոնգրեսը մասնակցության համար սահմանել էր դրամաշնորհներ միայն Թուրքիայի և Վրաստանի գիտնականների համար): Դրությունը նույնն է նաև մեր օրերում. սույն թվականի օգոստոսին Վենետիկում կայանալիք Բյուզանդագիտական 24-րդ կոնգրեսի չորս պլենար խոսնակներից երեքը Թուրքիայից են[6]:

Հետխորհրդային շրջանում հայ բյուզանդագետները կամ բյուզանդագիտության վերաբերյալ ուսումնասիրություն կատարող հայագետները հաճախ չեն մասնակցել այդ կոնգրեսներին, ինչը, կարծում ենք, մեծ վնաս է բերել ոչ միայն մեր գիտությանը, այլև արտաքին քաղաքականությանը: Իրադրության այսպիսի զարգացումը պայմանավորված չէր միայն ֆինանսական հանգամանքներով, դրա պատճառներից էին ճիշտ ժամանակին չկողմնորոշվելն ու բյուզանդագիտական ընդհանուր կառույցին չանդամակցելը:

Ահա այս իրադրությունը դրդեց հայաստանյան բյուզանդագետներին՝ միավորելու իրենց գիտական ներուժը և 2003 թ. պ.գ.դ. Մ. Է. Շիրինյանի նախաձեռնությամբ հիմնել Հայկական ազգային բյուզանդագիտական կոմիտեն, որի առաջին նախագահը եղել է ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանը (փոխնախագահ՝ պ.գ.դ. Մ. Է. Շիրինյան, գիտ. քարտուղար՝ ար.գ.դ. Ա. Արևշատյան): 2006 թ. Լոնդոնում կայացավ 21-րդ կոնգրեսը, որտեղ Հայաստանի Կոմիտեն առաջին անգամ մասնակցեց որպես Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացնող կառույց՝ իր հետ տանելով Հայկական ազգային բյուզանդագիտական կոմիտեի նախագահ Հրաչ Բարթիկյանի ուղերձը: Այսու՝ Կոմիտեին հնարավորություն ընձեռվեց դառնալ Բյուզանդագիտական միջազգային ընկերության լիարժեք անդամ ու մաս կազմել բյուզանդագետների միջազգային ընտանիքի:

Ասվածից կարելի է պատկերացնել, թե որքան դժվար է եղել Բարթիկյանբյուզանդագետին՝ երբեք չդավաճանել իր հավատամքին և գիտական խղճին այն պարագայում, երբ նրա ուսումնասիրությունների ծանրակշիռ մասը վերաբերում է հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությանը:

Նրա հետազոտություններին բնորոշ է բյուզանդական աղբյուրների լայնածավալ ներգրավումը: Հենց նրա շնորհիվ է, որ հին հունարենից հայերեն թարգմանվեցին և «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մա-

---

6 Բյուզանդագիտական 24-րդ կոնգրեսի պաշտոնական կայքն է՝ https://byzcongress 2022.org/news/:

տենաշարի «Բյուզանդական աղբյուրներ» շարքով հրատարակվեցին Պրոկոպիոս Կեսարացու (1967), Կոստանդին Ծիրանածնի (1970), Հովհաննես Սկիլիցեսի (1979), Թեոփանես Խոստովանողի (1983), Թեոփանեսի Շարունակողի (1990) և Միքայել Ատտալիատեսի (2015) աշխատությունները: Նրա թարգմանությունների մեջ հույժ կարևոր նշանակություն ունի նաև Կեսարիայի մետրոպոլիտ Պարթենիոս Աթենացու՝ Երուսաղեմի Սուրբ վայրերի պատկանելության շուրջ հայ և հունադավան եկեղեցիների տարաձայնություններին վերաբերող «Պատմություն հայոց և հունաց տարաձայնության» (2008 թ.) երկը:

Այս հրատարակությունների միջոցով հայագիտությանն առավել հասու դարձան բյուզանդական բազմաթիվ արժեքավոր աղբյուրներ, որոնք առավել հարստացրեցին հայ միջնադարագիտության սկզբնաղբյուրային հենքը: Դրանց շարքում չափազանց կարևոր են Ագաթանգեղոսի երկի հին հունարեն խմբագրությունը, «Narratio de rebus Armeniae» հայ-քաղկեդոնական գործը և հայ-բյուզանդական հարաբերություններին վերաբերող բազմաթիվ հույժ արժեքավոր վավերագրեր:

Միևնույն ժամանակ հույն ընթերցողը, շնորհիվ Բարթիկյանի հունարեն աշխատությունների՝ «Բյուզանդիան հայկական աղբյուրներում», «Բյուզանդիա և Հայաստան», «Գավրասների բյուզանդական ազնվականության ընտանիքը», հնարավորություն ստացավ ավելի լավ ծանոթանալու հայոց պատմությանը, հայերի և հույների միջև դարավոր փոխհարաբերություններին:

Ճիշտ է, ականավոր բյուզանդագետի ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում էին միջնադարին, սակայն հունարենի իր փայլուն իմացությունը նա ծառայեցնում էր նաև հայոց նորագույն ժամանակների պատմության ուսումնասիրությանը: Այդ շարքից է Հայաստանի Առաջին հանրապետության տարիների հայ-հունական հարաբերություններին առնչվող հունարեն արխիվային վավերագրերի հայերեն թարգմանությունը, ինչպես նաև հետմահու լույս տեսած Իոաննիս Կ. Խասիոտիսի «Պատմական ավանդույթ և քաղաքական իրապաշտություն. հունական քաղաքականությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ (1876–1996)» (հունարեն բնագրից թարգմանությունը ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչ Մ. Բարթիկյանի) աշխատությունը, որում ներկայացվում է Հայկական հարցի վերաբերյալ 1876–1996 թթ. հունական քաղաքականությունը: Նրա մեծարժեք թարգմանությունները, որոնք, հիրավի, անգնահատելի ներդրում են հայագիտության մեջ, սոսկ թարգմանություններ չեն,

այլև գիտական հարուստ ծանոթագրություններ պարունակող հետազոտություններ:

Հրաչ Բարթիկյանի առաջին աշխատություններն առնչվել են պավլիկյան աղանդավորական շարժմանը: Նա առանձին ուսումնասիրության նյութ դարձրեց շարժմանը վերաբերող թե՛ հայկական և թե՛ բյուզանդական աղբյուրները՝ նրանց վերաբերյալ քննությունը կատարելով իր թեկնածուական ատենախոսությունում: Նրա իսկ աշխատանքների շնորհիվ հիմնավորապես պարզաբանվեցին պավլիկյան շարժմանը, հատկապես՝ դրա սկզբնավորման ժամանակին, անվան ծագմանը, համայնքին վերաբերող հարցերը: Պավլիկյաններին առնչվող բյուզանդական աղբյուրներից Հրաչ Բարթիկյանի կատարած հայերեն հատվածական թարգմանությունները մեծապես ընդլայնեցին այդ շարժման պատմության աղբյուրները՝ նոր հնարավորություններ ստեղծելով հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Հայ միջնադարագիտության համար հիմնարար նշանակություն ունեն Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության, դրա բացասական և դրական ազդեցության, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև հայ-բյուզանդական եկեղեցական առնչությունների վերաբերյալ Հրաչ Բարթիկյանի հոդվածները: Դրանցից շատերն օժտված են նշյալ թեմաներին վերաբերող բյուզանդական վավերագրերի (նամակներ, թղթեր և այլն) հայերեն թարգմանություններով, որոնք բացառիկ կարևորություն են հաղորդում այդ ուսումնասիրություններին: Նրա հետազոտություններին, առանց բացառության, բնորոշ են գիտականության և տեսակետների հիմնավորվածության բարձր աստիճանը, և, որ ամենակարևորն է՝ գիտական նորույթի առկայությունը:

Ամփոփելով Հրաչ Բարթիկյանի մասին մեր խոսքը՝ ևս մեկ անգամ նշենք, որ նրա գրեթե բոլոր աշխատություններում ցայտունորեն համադրված են խորագետ պատմաբանի և բանասերի գիտելիքն ու հմտությունը, այլ խոսքով՝ նա առաջնորդվել է հետևյալ համոզմամբ. «Այն պատմաբանը, որն անտեսում է բանասիրությունը, սավառնում է օդում, իսկ պատմությանն անտեղյակ բանասերը՝ գետնին է կպած»[7]:

Հարկ է նաև նշել, որ բյուզանդագիտության բնագավառում Հրաչ Բարթիկյանի արձանագրած ձեռքբերումներին մեծապես նպաստել է նրա հունարենի հոյակապ իմացությունը. նա տիրապետում էր հին հունարենին, իսկ նո-

[7] Шириняն, De Viris Illustribus, էջ 361.

րը՝ նրա մայրենի լեզուն էր (քանի որ, նա ծնվել և ապրել է Հունաստանում գրեթե քսան տարի):

Իբրև գիտության անխոնջ մշակ՝ նա մինչև իր կյանքի վերջին օրերը նվիրվեց գիտությանը՝ ավարտին հասցնելով «Հայերը Բյուզանդիայում» կոթողային աշխատությունը, որը հրատարակության պատրաստման փուլում է:

Գլուխը համեստորեն թեքած՝ նա ամեն օր անցնում էր հարյուրավոր մարդկանց կողքով, ովքեր նույնիսկ չէին էլ ենթադրում, թե ինչ մեծ գիտնական անցավ իրենց կողքով: Երբ Հունաստանում լույս տեսած նրա մի գրքի վերաբերյալ գրված գրախոսականում Հրաչ Բարթիկյանին անվանել էին κορυφαῖος[8], ինչը, հասկանալի պատճառներով, չափազանց շոյել էր նրա ինքնասիրությունը, նա դրա մասին ասաց շշուկով, կարծես թե ամաչելով, որ իր հետ նման բան է պատահել: Միևնույն ժամանակ Հրաչ Բարթիկյանը շատ սկզբունքային էր և եթե հարցը վերաբերեր լուրջ գիտական զանցանքի, ապա նա կարող էր անճանաչելի դառնալ:

Հրաչ Բարթիկյանը մահացավ շատ խաղաղ (ինչը ևս երանություն է և թերևս տրված է առաքինի մարդկանց). նա պարզապես մի օր չարթնացավ և, ինչպես պատմում էին նրա դստրերը, խաղաղ պառկած էր անկողնում՝ փոքրինչ գլուխը թեքած, ինչն այնքան բնորոշ էր այդ զարմանալի մարդուն և հզոր գիտնականին:

ԷՌՆԱ ՄԱՆԵԱ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

erna.shirine@gmail.com

ՎԱՀԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

vahetorosyan3@gmail.com

[8] Հունարեն այս բառով, որը ծագում է κορυφή-ից (գլխի վերևի մասը), ընդունված է սահմանել գիտության և արվեստի ականավոր գործիչներին՝ տաղանդավոր մարդկանց, որոնք առաջատար դեր են խաղում իրենց ոլորտում: Այս բնութագրումը հույները հազվադեպ են օգտագործում, հատկապես օտարազգի գիտնականին բնորոշելու համար, այնպես որ տվյալ պարագայում իհարկե դա շատ հուզիչ և գնահատելի է:

ՄԵԾ ԿԱՐՈՏԻ ԿԱՆՉՈՎ

«Ես մինչեւ այսօր ալ երջանիկ եմ իմ որոշմամբ,
ես եկած եմ իմ մեծ կարօտի կանչով»
Սեդա Տաճատի Օհանեան

2022 թ.-ի Յունիսին կը լրանայ ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի Սփիւռքի եւ հայկական գաղթավայրերու պատմութեան բաժինի գիտաշխատող Սեդա Տաճատի Օհանեանի ծննդեան ութսուն ամեակը:

Օհանեան ծնած է Պասրա՝ 5.06.1942 թ.-ին: Վասպուրականցի գրատենչ եւ հայրենանուէր ընտանիքի մէջ հասակ առած Սեդան՝ նախնական ուսումը կը ստանայ Պասրայի Հայ Ազգային Վարժարանէն, երկրորդականը՝ տեղական, իսկ բարձրագոյնը՝ գիշերօթիկ ուսումնական հաստատութենէն: Կեանքի պայմաններու բերումով, հարկադրուած կ՚աշխատի Նաւային Ապահովագրական ընկերութեան մէջ: Ուսման եւ աշխատանքին կողքին Օհանեան գործօն մասնակցութիւն կը բերէ համայնքային հասարակական կեանքէն ներս, ինչպէս՝ Պասրայի Հայ Կարօտեալց Խնամակալութեան, Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան (ՀԵԵՄ) աշխատանքներուն:

Որոշ ժամանակ անց, Օհանեան Պասրայէն կը տեղափոխուի Պաղտատ. կ՚անդամակցի Պաղտատի ՀԵԵՄ-ի գիտական եւ մշակութային յանձնախումբին եւ անոր հրատարակած «Լրատու» պարբերաթերթի խմբագրակազմին, իսկ 2000–2004՝ առաջնորդարանի «Կանթեղ»-ին:

Իր ամուսնոյն եւ մօր մահէն ետք, այլեւս ոչինչ զինք կը քաջալերէր կեանքը շարունակել իր ծննդավայրին մէջ: Ուստի, Սեդա Օհանեան հայեացքը վերջնականապէս կ՚ուղղէ իր եւ ամուսնոյն երազանքներու Հայրենիք՝ Հայաստան, որ ամէն սփիւռքահայու երազանքն է նաեւ:

2004-ին կը հաստատուի Հայաստանի Հանրապետութիւն (Երեւան): Ան կը շարունակէ իր ուսումը՝ հայոց պատմութեան մասնագիտութեամբ, եւ 2011-ին կը ստանայ մագիստրոսական վկայականը, իսկ 2015-ին պաշտպանելով թեկնածուական ատենախօսութիւնը, կ՚արժանանայ պատմական գի-

տութիւններու թեկնածուի կոչումին: Մինչ օրս Սեդան կը շարունակէ իր գիտահետազօտական աշխատանքը՝ նոյն հիմնարկի Սփիւռքի եւ հայկական գաղթավայրերու պատմութեան բաժինէն ներս:

Սեդա Օհանեանի ուսումնասիրութեան գլխաւոր առանցքը Իրաքի հայ համայնքի տարբեր ժամանակներու կրթամշակութային, քաղաքատնտեսական եւ թեմական պատմութեան ուսումնասիրութիւնն է, բայց լեզուներու իմացութիւնը հնարաւորութիւն ընձեռած է աւելին ընձայելու գիտական հանրութեան:

Սեդան հեղինակ է մէկ տասնեակէ աւելի գիտական յօդուածներու. մասնակցած է միջազգային գիտաժողովներու: Իր համայնքի վերաբերող մենագրութիւնները կը կրեն «*Իրաքի հայ համայնքը 20-րդ դարում* (2016)» եւ «Միջագետք *(Իրաք)ի գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար* (2020)» խորագիրները, որոնցմէ առաջինը Իրաքի հայոց թեմի նիւթաբարոյական աջակցութեամբ թարգմանուած եւ լոյս տեսած է արաբերէն լեզուով: Աշխատութիւնները (մենագրութիւններ եւ յօդուածներ) նուիրուած են Միջագետք(Իրաքի) տարածքին հնագոյն ժամանակներէն հայերու եւ հայկական բնակավայրերու գոյութեան եւ յատկապէս միջին դարերէն մինչեւ քսաներորդ դար ինկած ժամանակահատուածին ձեւաւորուած՝ Իրաքի հայ գաղթօճախի պատմութեան: Սեդան բարեխղճօրէն ուսումնասիրած է յետեղեռնեան շրջանի հայերու տեղաբաշխումը Իրաքի տարածքին, Իրաք հասնող եւ Իրաքէն այլ շրջաններ տեղափոխուող հայ եւ ասորի ժողովուրդներու տեղաշարժերը, կատարուած որբահաւաքի աշխատանքները, հայապահպանութեան նպաստող ազդակներու կառուցողական աշխատանքները՝ դպրոց եւ եկեղեցի: Յօդուածներու եւ մենագրութիւններուն մէջ մանրամասն ներկայացուած են Միջագետքի հայկական բնակավայրերու սկզբնաւորումը եւ ձեւաւորման նախադրեալները, միջին դարերէն մինչեւ XX դար, ապա հայ գաղթավայրի կազմաւորումը, իրաքահայ թեմերու (առաքելական, կաթողիկէ) սկզբնաւորումը, տնտեսական ու հասարակական կեանքը եւ այլն: Արժեւորած է Հայ Առաքելական եւ Հայ Կաթոլիկ եկեղեցիներու դերը համայնքային կեանքէն ներս:

Ուսումնասիրութեան մէջ անդրադարձ կայ նաե՛ւ, 1921–1924 թթ.եւ 1947 թուականներու զանգուածային եւ անհատական նախաձեռնութեամբ դէպի Հայրենիք ներգաղթողներու մասին:

Սեդա Օհանեանը, այսօր եւս, բծախնդրօրէն կը շարունակէ իր գիտահետազօտական աշխատանքը:

Ան հարցազրոյցներէն մէկուն այսպէս արտայայտուած է. *«Հայաստանի գիտութիւններու ակադեմիան այսօր իմ երկրորդ տունն է. երախտապարտ եմ Պատմութեան ինստիտուտի տնօրէն, փրոֆէսոր Աշոտ Մելքոնեանին, իմ գիտական ղեկավար, ակադեմիկոս Վլատիմիր Բարխուդարեանին, Կարէն Խաչատրեանին եւ ... իմ կեանքիս, իմ ճակատագրիս ամենամեծ ու առաջին ուսուցիչներուս՝ ծնողներուս, որոնց դաստիարակութեան շնորհիւ այսօր ես այն եմ, ինչ կամ»:*

Շնորհաւոր ծնունդդ Սիրելի Սեդա:
Թող Աստուած առողջ օրեր պարգեւէ քեզի:

ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ
պատմական գիտությունների թեկնածու
fishenkjianani@hotmail.com

Հրատ. պատվեր N 1180
Ստորագրված է տպագրության 22.08.2022 թ.:
Չափսը՝ 70x100[1]/[16]: 16.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 150 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyn" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.